

Тўхтасин Жалолов

Ўзбек
шоирлари

Книгохранилище
№ 2

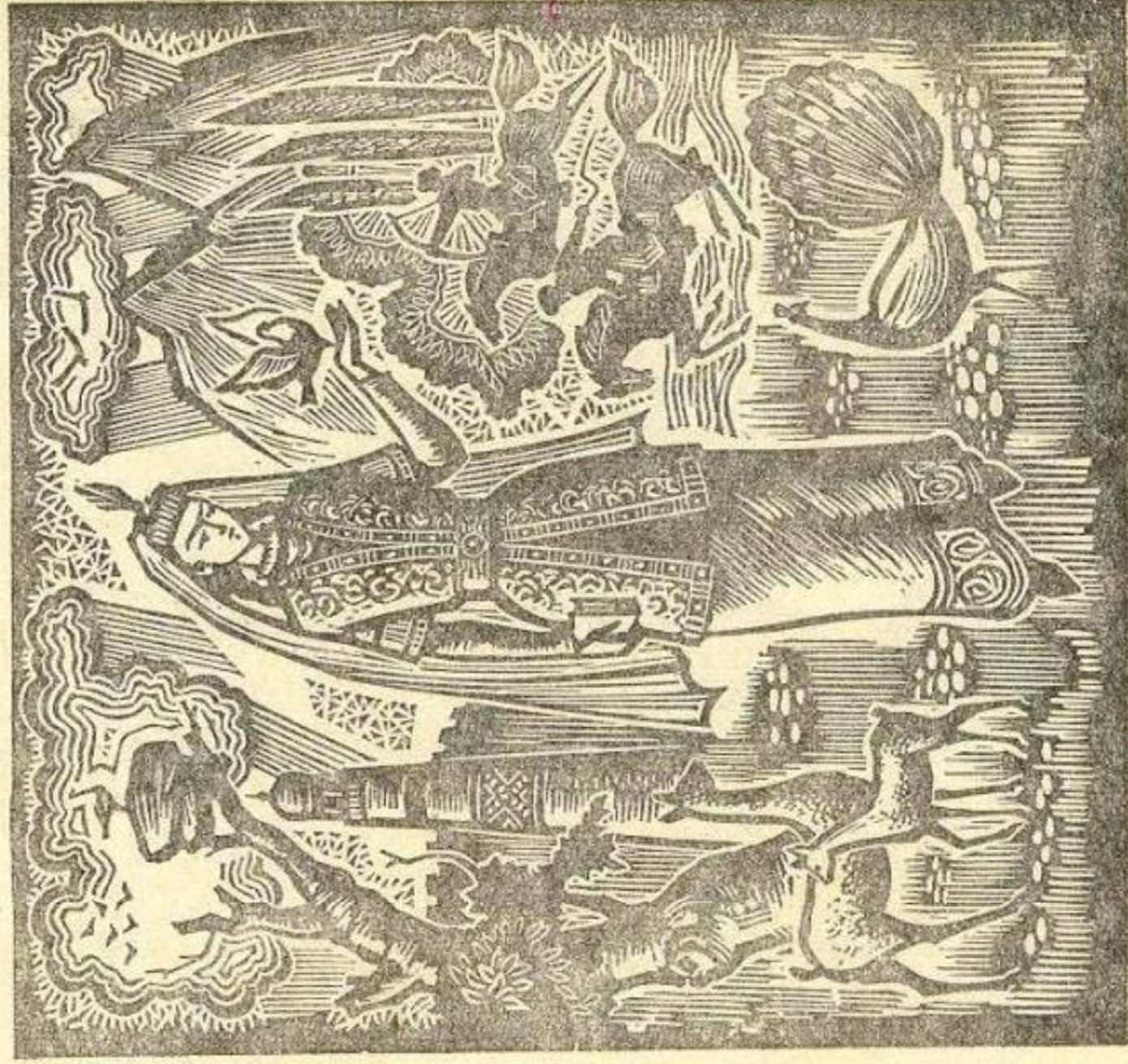
ОПИСАНО - 1999 г

СИМВОЛ - 2010

Тошкент

Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти
1980

БИРИНЧИ КИТОВ

Мархума адибаниз
Ойдин Собирова хотирасига
бағишлайман.

Муаллиф.

«ЎЗБЕК ШОИРАЛАРИ» ҲАҚИДА

Тўхтасин Жалолов Улуғ Октябрь инқилобидан илгари ўтган ўзбек шоиралари ҳақида гоят муҳим асар ёзди.

Шу вақтга қадар ўзбек адабиётида ўзбек шоиралари, уларнинг асарлари, ҳаётлари ўрганилмаган деярлидир. Улар ҳақида яқунланган асарлар йўқдир. Айрим шоиралар тўғрисида энди-энди адабиётчиларимиз ишлай бошладилар. Бу ҳуқуқсиз, чексиз жафо кўрган мазлума шоираларнинг асарлари, уларнинг бахтсиз тақдирлари бўронда йўқ бўлиб, унутилиб кетган. Т. Жалолов тарих варақларини ахтара-ахтара ўзбек шоиралари ҳақида қимматли хийла маълумотлар тўплади. Ўзининг катта синчикли текиширишлари натижасида ўттиздан ортиқ ўзбек шоираларини топди. Бу гоят ажойиб воқеадир.

Халқимиз ўзбек адабиёти тарихининг ёрқин саҳифаларини кўришга муштоқ ва бундай асарларга ташнадир.

17. XI. 1958 й.

Ойбек

СУЗ БОШИ УРНИДА

Ўзбек шоиралари ижоди устида илмий тадқиқот олиб бориш зарурати ва шу хусусда бирор нарса ёзиш ғояси дастлаб марҳума адибамиз Ойдин опада пайдо бўлиб, шу орзунини рўёбга чиқаришни у киши биздан илтимос қилган эдилар.

Биз бу таклифга рози бўлиб, кўпдан буён меҳримиз тушиб юрган Зебуннисо Бегим ижоди ҳақида бир мақола ёзиб бердик¹. Бироқ бу орада Улуғ Ватан уруши бошланиб, бошқа муҳим сабаблар рўй бергани учун шоиралар ижоди устидаги ишимиз чала қолган эди. Орадан кўп вақт ўтиб, 1956 йилда яна шу масала қўзғалди. Бу гал бу муҳим масалани филология фанлари доктори, профессор Иззат Султон ўртага қўйиб, бизни чала қолган ишимизни битиришга даъват қилди. Биз профессор Иззат Султоннинг бу таклифини мамнуният билан қабул қилиб, «Эзгуликнинг кечи йўқ» мақолига амал қилиб, яна тарих ва тазкираларни қидира бошладик. Ана шу изланишларнинг маҳсули ўлароқ ушбу рисола майдонга келди.

Материал жуда кўп бўлгани учун биз «Ўзбек шоиралари»ни икки мустақил китоб қилишга қарор қилдик. «Ўзбек шоиралари»нинг қўлнингиздаги I китобида Октябрь инқилобигача яшаб, ижод этган ўттиздан ортиқ шоиранинг ҳаёт йўли ва ижодий фаолияти ҳақида маълумот берилади, II китобида эса, Совет даври шоиралари ижоди устида муфассал тўхталмоқчимиз.

Шуни ҳам айтиш зарурки, Улуғ Октябрь инқилоби-

¹ «Ерқин ҳаёт» журналининг 1940 йил, 3-сонига қаралсин.

гача яшаб, ижод этган шоирлар фақат ўттиз кишидан иборат эмас, улар кўп бўлиши, гоёт гўзал асарлар ёзган бўлишлари мумкин. Бироқ ҳурматли адиб ва олимимиз Ойбек айтганидай: «Бу ҳуқуқсиз, чексиз жафо кўрган мазлума шоирларнинг асарлари, уларнинг бахтсиз тақдирлари бўронида йўқ бўлиб, унутилиб кетган». Бинобарин, биз йигирма йил давомида қидира-қидира, ҳозирча, топганимиз шулар бўлди.

Агар муҳтарам китобхонлар, ҳиммат қилиб, инқилобдан аввал ўз шаҳар ва қишлоқларида яшаб, ижод этган шоирлар ва уларнинг асарлари ҳақида бизни хабардор қилсалар, ўзбек адабиёти тарихи учун гоёт катта хизмат қилган бўладилар.

Тошкент, 1958 йил.

Тўхтасин Жалолов

ИККИНЧИ ВА УЧИНЧИ НАШРИГА МУАЛЛИФ ИЗОҲИ

Муҳтарам ўқувчи! Қўлингиздаги китоб — «Ўзбек шоирлари»нинг иккинчи нашри. Бинобарин, сизда, китобнинг биринчи ва иккинчи нашри орасида қандай тафовут бор, деган савол туғилиши табиий.

«Ўзбек шоирлари» босилиб чиққандан бери ўтган давр орасида биз шоирларнинг адабий меросини қидиришда давом этиб, бирмунча янги материаллар топишга муваффақ бўлдик. Хоразм халфаларидан Ожиза ва Хоним Сувчининг таржимаи ҳоллари, шунингдек Ожизанинг «Тар гунча», «Келмади-келмади», «Уёламан», «Тунугун», «Қай бордан олдингиз?» сарлавҳали шеърлари шулар жумласидандир. Шоира Нозикнинг «Рехт гул» радибли ажойиб ғазалини эса, тожик шоири Ҳайратнинг Рожий Бухорий баёзига киритилган мухаммасидан ажратиб олдик.

Тадқиқотларимизнинг энг муҳим маҳсули — шоира Самар Бону девонининг топилиши, албатта. Бу нашрда муҳтарам китобхонлар ажойиб шоирамиз Самар Бону ижоди билангина эмас, балки машҳур шоиримиз Ҳувайдо номига пайванд бўлиб келган бир адабий сулола билан танишадилар. Бинобарин, «Ўзбек шоирлари»нинг тўлдирилган иккинчи нашри китобхонларимизни яна ҳам кўпроқ мамнун этар, деган умиддамиз.

Бундан ташқари, «Ўзбек шоирлари» ҳақида матбуотда айтилган фикрларни ва филология фанлари доктори муҳтарам Азиз Қаюмовнинг «Қўқон адабий муҳити» номли асарида баён этилган мулоҳазаларни эътиборга олиб, китобнинг айрим бобларига жузъий ўзгаришлар киритдик.

«Ўзбек шоирлари»нинг иккинчи нашри муносабати билан китобга киритилган шоирлар ижодига оид энг сўнгги тадқиқотларни кўздан кечиришга тўғри келди. Шу жумладан Маҳбуба Қодирова нашрга тайёрлаган Нодиранинг ўзбек ва тожик тилларидаги ғазаллари «Девон»ини¹, Андижон пединститутининг илмий ходимлари нашрга тайёрлаган Увайсий «Девон»ини² зўр диққат-эътибор билан ўқиб чиқдик.

Икки сеvimли шоирамиз қаламига мансуб кўп янги ғазални ўз ичига қамраб олган бу нашрларнинг ўзича аҳамияти зўр, албатта. Бироқ улар «Ўзбек шоирлари» учун деярли янги материал бермади, чунки ҳар икки шоиранинг янги топилган шеърлари на бадний балогат, на ижтимоий, фалсафий камолот жиҳатидан бу китобда мавжуд шеърлардан фарқ қилмайди.

Аммо Нодиранинг Макнуна таҳаллуси билан форс-тожик тилида ёзилган ғазаллари (шоиранинг бу тилдаги маҳорати жиҳатидан) шоёни таҳсиндир. Шу ваздан биз шоиранинг бир неча тожикча ғазалларини намуна учун ушбу китобга дарж этдик.

Учинчи нашрининг афзалияти шундаки, бу нашрга замондош шоирлар ижодига бағишланган сўнгги асарим — «Қизлар қасидаси»нинг энг яхши боблари танлаб киритилди, бошқача айтганда, бу нашр Зебуннисо даврининг ҳазин наволари билан бошланиб, Зулфия даврининг муаззам симфонияси билан тугайди. Бинобарин, «Ўзбек шоирлари»нинг тўлдирилган ушбу нашри муҳтарам китобхонларимизни яна ҳам кўпроқ мамнун этар, деган умиддамиз.

1979 йил.

ЗЕБУННИСО БЕГИМ

Менинг эрим ҳам китоб, бахтим ҳам китоб,
ҳатто жаннатим ҳам китобдир.

Зебуннисо

Кишилик жамияти шаклланиб, илм-урфонга қадам қўйгандан бери, ижтимоий фаолиятининг ҳамма соҳаларида улуг аёлларнинг номлари зикр этилиб келинади. Аёллардан чиққан буюк давлат арбоблари, оташин ватанпарварлар, машҳур олималар билан бир қаторда, жуда қадим замонлардан бери сўз санъатининг ифтихори саналган санъаткор шоирлар ҳам бор. Қадим Юнон шоираси Сапфо, француз уйғониш даври шоираси Маргарита Наварская, машҳур Шарқ шоираси Зебуннисо, ўзбек шоиралари: Увайсий, Маҳзуна ва Нодира шулар жумласидандир.

Исломиётда хотинлар олами асорат панжасида эзиллиб, дин уларининг онгини оғулаган бир даврда, оналар ва опа-сингиллар тилидан фарёд қилган бу олижаноб шоираларнинг аламли мисралари тарихий бир ҳақиқатнинг садоларидай янграйди. Уларнинг ғам-ҳасрат билан тўла мисраларидан хотинлик оламининг бош душмани бўлган ислом динига қарши исён овозлари янграйди.

Зебуннисо Ҳиндистонда ҳукм сурган темурийлардан машҳур Бобир Мирзонинг чевараси Абу Зафар Муҳиддин Аврангзеб Оламгирнинг қизидир. Унинг онаси Дилрасбону Бобирнинг Гулбадан деган қизига бориб туташади. Аврангзеб улуг бобоси Бобир томонидан Ҳиндистонда барпо этилган бобирийлар давлатининг подшоҳларидан эди.

Зебуннисо Беғим 1639 йилда Ҳиндистоннинг Деҳли шаҳрида дунёга келди. Отаси Аврангзеб қизиди шеър ва шоирликка майл сезгач, ўша даврнинг машҳур олими

¹ Ўзбекистон ССР фанлар академияси нашриёти, Тошкент, 1963 йил.

² ЎзССР Давлат бадий адабиёт нашриёти, Тошкент, 1963 йил.

Мулло Муҳаммад Ашраф Исфаҳонийни унга муаллим қилиб тайинлади. Зебуннисо Бегим бу улуғ олимнинг тарбиясида забардаст шоира, олима, созада-музикант ва ҳаттот бўлиб вояга етди. Сўнгра Зебуннисо Бегим илоҳиётга оид бир асар ёзиб, уни шу устозига бағишлади. Тарихчиларнинг ривоятига қараганда, Зебуннисо Бегим шеърӣ асарларидан ташқари тасаввуф фалсафасига оид яна бир асар ёзган.

Зебуннисо Бегим Ҳиндистон олимлари, шоирлари ва санъат аҳлларига кўп ғамхўрлик ва ҳомийлик қилиб, ўз замонидида илм ва санъатнинг ривожланишига зўр таъсир қилган. Уша замоннинг кўп олимлари шахсан Зебуннисо Бегимдан маош олар эдилар. Шунинг учун ҳам тарихчилар Зебуннисо Бегимга юксак баҳо бериб: Зебуннисо Бегим отаси ҳукмдорлик билан қозона олмаган шуҳратни илм ва одоб билан қозонган деб таъкидлайдилар.¹

Зебуннисо Бегимнинг ҳаёт йўли романтик бир лавҳани эслатади. У насл жиҳатидан жуда юқори, яъни Бобир авлоди — шоҳ қизи, бунинг устига зўр шеърӣ қобилиятга эга бўлган лирик шоира ва шеърӣ ҳуснига молик гўзаллар маликаси... Зебуннисо шу ҳусн, шу латофат, шу малоҳат ва фазилатлари билан узоқ умри давомида ўзига муносиб ҳаёт йўлдоши тополмади.²

Гўзал малликага, ўз асрининг улуғ шоираси ва олимасига ҳаёт йўлдоши бўлишни кўп кишилар орзу қилганлар. Бироқ, Зебуннисо уларнинг ҳеч бирини маъқул кўрмаган. Шубҳасиз, Зебуннисога оғиз очганларнинг аксари шахзодалар, шоирлар ва бойваччалардан иборат эди. Масалан, ўша даврнинг кучли шоирларидан бири Зебуннисони севиб қолади. Унинг фироқида куйиб, кўп

¹ Машҳур шоир Мирзо Абдуқодир Бедилнинг бирдан-бир қизи ҳам Зебуннисо Бегим тарбиясида камол топиб, шоирлик даражасига етган. «Мунтахабут-таворих» ва бошқа тазкираларда қуйидаги солда ва самимий байт Бедилнинг қизига нисбат берилади:

Ёрам маро ва хонае танҳо нишонду рафт,
Гуфтам, ки ман губорам, доман фишонду рафт.

(Ёрим мени бир уйга ёлғиз ташлаб кетди, йўлингда губорингман десам, этак қоқиб кетди.)

² «Мунтахабут-таворих» да айтилишича, Зебуннисо бегим опасиникига меҳмон бўлиб борганда, уни тўлғоқ тутиб, қаттиқ азоб тортиб турган, ўлим билан олишадиган пайтига тўғри келади. Шунда Зебуннисо, жуфтликнинг оқибати шу бўлса, оламдан тоқ ўтганим бўлсин, — деб аҳд қилган эмиш.

ошиқона шеърлар ёзади. Шоир, ниҳоят бир кун бир байт ёзиб Зебуннисога юборадики, бу байт, ўртада совчилик вазифасини ўтамоғи лозим эди. Бу шўх шоиранинг табиатини англаш учун шу «совчи байт» билан Зебуннисонинг унга берган санъаткорона жавобини кўриб ўтайлик.

Ошиқ шоир:

Туро, э гулбадан, бепарда дидан орзу дорам,
Латофатҳон ҳуснатро расидан орзу дорам.

(Э, гулбадан қиз, сени пардасиз — очик кўриш орзусидаман, ҳусн ва латофатларингга етишни орзусидаман.)

Зебуннисонинг жавоби:

Булбул аз гул бугзарад гар дар чаман бинад маро,
Бутпарастӣ кай хунад гар барҳаман бинад маро?
Дар сухан пинҳон шудам монанди бӯ дар барги гул,
Майли дидан ҳарки дорад дар сухан бинад маро.

(Булбул чаманда мени кўрганда, гулнинг баҳридан кечарди, бутпарастлар мени кўрганда, бутга сажда қилмасди, гулнинг ҳиди ўз япроқларига яширингандай, мен сўзда яширинганман, кимнинг мени кўрмоққа майли бўлса, мени сўзда — шеърда кўрсин.)

Бир кун Зебуннисо боғдан бир олмани узиб тишларкан, унинг лаззатидан шукуҳланиб, ўзига анча яқин бўлган Носир Али номли ҳинд шоирига мушоира учун:

«Аз ҳам намешавад эн ҳаловат жудо лабам».

(Лабим ширинликдан бир-бирига ёпишган) деган мисрани юборади. Носир Али уятсизларча тамагирлик билан:

«Гўё расида бар лаби Зебуннисо лабам».

(Гўёки менинг лабим Зебуннисонинг лабларига теккандай) деган мисрани қўшади.

Бу адабсиз мисрадан ғазабланган Зебуннисо Носир Алини қуйидаги байт билан огоҳлантиради:

«Носир Али ба номи Али бурдаи паноҳ,
Варна ба зулфиҳори Али сар буридамат».

(Носир Али, Алининг номига суянибсан, йўқса бо-
шингни Алининг зулфиқори билан кесардим.)

Лекин Носир Али тиниб ўлмайди. Бир кун Зебуннисо
қизил либос кийиб, боғ сайрига чиқади. Узоқдан унга
кўзи тушган Носир Али баланд овоз билан бу мисрани
ўқийди:

«Сурх нўше ба лаби боми назар меояд».

(Назаримиз томида қизил кийимли келаётир.)

Зебуннисо унга дарҳол қуйдаги мисра билан жавоб
қайтаради:

«На ба зори, на ба зўри, на ба зар меояд».

(Зорлансанг ҳам, зўрласанг ҳам, зар берсанг ҳам
келмайди.)

Зебуннисонинг ошнқ шоирларга берган жавоблари
ва мушоира учун ёзилган мисралари унинг ўз харидор-
ларига нисбатан кўп даражада юксак санъаткор экан-
лигини кўрсатганидек, бу жозибали ва ҳозиржавоб қиз-
нинг эр зотига унча майли йўқлигини, бутун фикр-зикри,
орзу-истаклари шеърятда эканини ҳам намойиш қила-
ди. Шеърят, музыка, ижод — Зебуннисога ҳар қандай
ёр васлидан тотлироқ бўлиб кўринган. Гўзаллик, санъ-
ат, илм — унинг идеали эди. У ўзининг бутун ҳаётини
нафис санъатга, илмга бағишлайди. Зебуннисонинг
энг севган машғулоти: шеър ўқиш, шеър ёзиш, музыка
тинглаш ва китоб муталаа қилишдан иборат бўлган.
Унинг, нега жуфтликни хоҳламайсиз, деган кишиларга
қарата: «Менинг эрим ҳам китоб, бахтим ҳам китоб,
ҳатто жаннатим ҳам китоб!» деб берган жавоби бу фик-
римизни тўла тасдиқлайди. Зебуннисо, ўз гўзаллигини
бикр-маъно, санъаткорона шеърдек тушунган. Шоира-
нинг:

«Майли дидан ҳарки дорад дар суҳан бинад маро»
деган алангали мисралари ҳам юқоридаги фикрни тас-
диқловчи бир далилдир. Бир форс шоирининг:

«Доно, ба карашми суҳан машғул аст,
Ошнқ, ба ҳалок хештан машғул аст»

(Доно сўзининг карашмаси билан машғул, ошнқ эса
ўзини ҳалок этиш билан машғул) деган ҳикматли мисра-
лари, гўё Зебуннисога қарата айтилгандай туюлади.

Зебуннисо ҳаёт олдида ғоят катта талаб қўяр, йўқни
йўндиришга тиришар эди. Бир рубойида бу юксак та-
лабларнинг қуйдагича порлоқ ва санъаткорона ифода-
сини берган:

«Ман аз даҳани мор шакар металабам,
Аз хонаи анкабут пар металабам,
Аз синан наррашер шир металабам,
Аз марди бараҳнапой зар металабам».

(Мен илоннинг оғзидан шакар, ўргимчак уясида
пар талаб қиламан, эркак шердан сут, гадолардан зар
талаб қиламан.)

Зебуннисо ўзининг ҳаёт йўлдошидан мана шу зайлда
йўқни бор қилувчи, ижодкор одам бўлишни орзу қилар-
ди. У бутун умр бўйи мана шундай бир идеал ёрга зор
бўлиб, 1702 йилда оламдан ўтди. Зебуннисо Бегимнинг
қабри Деҳлида бўлиб, қабр тошига шоиранинг ғоят
камтарлик билан айтган қуйдаги байти ёзилган:

«Ба ғайри сабза напўшад касе мазори маро,
Ки қабриўши ғарибон ҳамини гиёҳ бас аст».

(Менинг қабримни сабзадан ўзга ҳеч ким ёпмасин,
ғариблар қабрини ёпмоқ учун шу гиёҳнинг ўзи басдир.)

Зебуннисо форс ва араб тилларининг сарф, наҳсини
жуда яхши ўрганган бўлиб, ўз замонасининг традиция-
ларига кўра, шеърларини форс ва араб тилида ёзди.

Зебуннисонинг газал ва рубойлари жўшқин севги
лирикасидир. Унинг бу мисраларида абадий ҳажр ва
фироқнинг шиддатли тўлқинлари, жафокор ёрнинг си-
тамларидан фарёд садолари акс этади. «Машоҳир нис-
вон» («Машҳур аёллар») номли китобда айтилишича,
Зебуннисо Оқилхон Розий деган йигитга яширин муҳаб-
бат қўйиб юрар экан. Таассуфки, бу йигит ёшлигида ўл-
дирилган. Шунинг учун бўлса керак Зебуннисо афсус
ва надоматлар билан қуйдаги ҳасратли мисраларни
ёзади:

«Ҳайф он умреки сарфи лола рухсоре нашуд¹
Бишканад дастеки ҳам бар гардани ёре нашуд.

Сад баҳор охир шуду ҳар гал ба фарқе жо гирифт,
Гунчан доғи дили мо зеби дасторе нашуд.

¹ Кўп баёзларда ва таъкирларда шу мисра қуйдагича ёзилган:
Дур бод аз тап сарек оройиши доре нашуд.

Ҳар матоеро харидорест дар бозорҳо.
Пир шуд Зебуннисо, ўро харидоре нашуд...

(Лола юзли бир гўзал учун сарф бўлмаган умр ҳайф кетади. Ернинг бўйнига солинмаган қўл синсин. Юзлаб баҳор тугаб, ҳар гул ўз жойини топди. Аммо бизнинг бу дилимиз гунчаси ҳеч ёрнинг чеккасига зийнат бўлмади. Бозорларда ҳар бир матога харидор бор, аммо Зебуннисо қариди-ю, унга харидор бўлмади).

Зебуннисо Бегим шоҳ қизи бўлишига қарамасдан, кўп вақт отаси Аврангзебнинг таъқиби остида юради. Аврангзеб қизининг озод фикрларида ҳайқириб, уни мудом кузатиб юради. Бир кун Зебуннисо Бегим боғда юрганида қўққисдан қуйидаги байтлар хотирига келади:

Чаҳор чиз ки дил мебарад кадом чаҳор:
Мадому, сабзау, оби равону, рўйи нигор,

(Тўрт нарса дилимни овлайди: май, сабзалар, оқин сув, ёр юзи.)

Худди шу аснода боғда отаси Аврангзебнинг оёқ товушлари эшитилади; Зебуннисо қўрққанидан шу шеърни қуйидагича ўзгартиб ўқишда давом этади:

Чаҳор чиз ки дил мебарад кадом чаҳор.
Намозу, рузау тасбеҳ, дегар истигфор.

(Тўрт нарса дилимни овлайди: намоз, рўза, тасбеҳ ва тавба.)

Зебуннисо Бегимнинг шеърларидаги эркин фикрлар Аврангзебга ёқмай, унга шеър айтишини ман қилган бўлса керакки, шоира отасига нозик бир киноя билан:

Э булбули хушилхон махрўшу дам фуру каш,
Таъби латифи султон тоби суҳан надорад.

(Э хушовоз булбул, сайрама, нафасингни чиқарма, султоннинг нозик табиаи гап кўтармайди) дейишга мажбур бўлади.

Бугина эмас, Зебуннисо ўзи мансуб бўлган синф билан чиқиша олмайди, халққа, айниқса хотин-қизларга қилинган жабр-зулм ва ҳақоратлар унинг олижаноб қалбига ханжардек санчилади. Шунинг учун у:

Духтари шоҳам палекини ру ба фикр олардаам,
Зебу зийнат бас ҳаминам: номи ман Зебуннисост,

(Шоҳнинг қизиман, лекин юзимни фақирларга утирганман, менинг отим Зебуннисодир, шунинг ўзи менинг зебу зийнатимдир) деб фақирлар, камбағалларга юз ўгиради.

Шоҳларнинг зулм ва адолатсизлигидан нафратланиб, фақирларга юз ўгирган, бутун ҳаётини санъат—илмга бағишлаган санъаткор Зебуннисо Бегим биз учун қимматли ва севимлидир.

ЗЕБУННИСО МАХФИЙ ЭМАС!

Маълумки, бу кунгача Ҳиндистон, Афғонистон, Эрон, Татаристон ва бутун Урта Осиёда Махфий таҳаллусли шоиранинг девонини Зебуннисога нисбат бериб келар эдилар. Биз ҳам «Зебуннисо Бегим» сарлавҳали мақоламизда¹ шу эътиқодни таъкидлаб ўтган эдик.

Аммо бизнинг ҳозирги тадқиқотларимиз бу фикр шубҳали, тўғриси, янглиш эканини кўрсатди. Чуқур таассуф билан эътироф қилишимиз лозимки, Махфий девонидаги кўпгина шеърлар бу девон Зебуннисониники эмаслигини исбот қилиб турса-да, бирор олим бу ҳақда жиддий бош қотириб, уларни синчиклаб ўрганмаган. Бундан ташқари, кўпгина мўътабар тарих китоблари Зебуннисонинг Махфий таҳаллуси билан шеър ёзганини рад этади. Шундай қилиб, Зебуннисонинг Махфий таҳаллуси билан шуҳрат қозониши — тожиклар таъбири билан айтганда, «ғалати машҳур»дир (шуҳрат топган янглишдир).

Бу фикримизни исбот қилиш учун тарих китобларига мурожаат қилайлик²:

«Махфий унинг (Зебуннисонинг) таҳаллуси деб шуҳрат топган, янглишдир. Айтадиларки, Махфий, Бегимнинг мулозими бўлган бир шоирнинг таҳаллуси. Унинг (Зебуннисонинг) номи билан шуҳрат топган «Девони Махфий» шоир Махфийникидир»³.

Кўриниб турибдики, «Тазкирани хавотин» автори Махфий таҳаллусли шоирни Зебуннисо эмас, унинг хизматкори деб даъво қилади. Балки бу даъво тўғри-

¹ «Ёрқин ҳаёт» журнали, 1940 йил, № 3.

² Шарқшунослик институтида узоқ вақтлар ишлаб, зўр тажриба ва билимга эга бўлган Абдулло Носиров бизни Зебуннисо Бегим ҳақидаги номатлум мабъалар билан таништаргани учун у кенгаш камтар олимга ташаккур изҳор қиламиз. (Т. Ж.)

³ «Тазкирани хавотин», 139-бет.

дир, чунки Зебуннисонинг фозил бир мулозими борлигини бошқа тарих китобларида ҳам зикр қиладилар.

Энди XIX асрда Фарғонада ёзилган «Мунтахабут-таворих» китобига мурожаат қилайлик. Бу китобнинг автори Ҳакимхон тўра бизга Махфий ҳақида қуйидаги маълумотни беради:

«Нурижаҳон Бегимки, Машҳад амирини қизи эрди, ҳусни суратда, фазли сиратда саромади рўзгор эди ва Шерафканхонни завжаси эди ва Шерафкан Шоҳижаҳоннинг сардорларидан бири эди»¹.

Тарихчининг ривоятига қараганда, Шоҳижаҳон ўз саркардасининг хотинига ғойибона муҳаббат қўйиб, Нурижаҳонга етишмоқ учун чора тополмай ҳайрон қолиб юради. Бирдан мамлакатига душман босиб келиб, қўп вилоятларни ишғол қилади. Мана шу фурсатдан фойдаланиб, Шоҳижаҳон Шерафканни қўшинга бошлиқ қилиб, душманни даф қилишга юборади. Лекин урушда: «Душман ғалаба айлаб, Шерафканхон шикаст топиб, ул жанг мағлубада шахид бўлди. Бу хабар Шоҳижаҳонга етти, бу шикастни айни зафар тасаввур айлаб, зимнан Нурижаҳон Бегимга пайғом юбориб, ўз васлидан умидвор айлади. Бир неча кундан сўнгра ул гавҳари яктони ўз ақдиға киргизди. Ва Нурижаҳон Бегим ўзига сажия мухур қилибдур, байт:

Нурижаҳон гарчи ба сурат зан аст
Дар сафи мардон зани Шерафкан аст.

(Нурижаҳон гарчи хотин суратида бўлса ҳам, эрлар сафида Шерафкан (шерин енгувчи) хотиндир.)

Назмда таҳаллуси Махфий эрди»².

Шундан сўнг тарихчи Ҳакимхон тўра Нурижаҳон Бегимнинг Шоҳижаҳон билан қилган мушоираларидан, турли муносабат билан Шоҳижаҳонга айтган ажойиб шеърларидан қатор мисоллар келтирганки, булар Нурижаҳон Бегим (Махфийнинг) забардаст шоира эканига далолат қилади. Мана шулардан бири:

Ҳадиси ҳоли тударнома сабт мекардам,
Сипандвор нуқат бар сари суҳан месўхт.
Шаҳиди ишқи туро шаб ба хоб медидам,
Қи ҳамчу шуълан фонус дар кафан месўхт.
Зи сўзи синан Махфий шуъ он қадар маълум,
Қи ҳамчу ҳас мижааш дар гаристан месўхт.

^{1, 2} «Мунтахабут-таворих» ўзбекча қўлёзманинг 99—104-бетлари.

(Сенинг аҳволинг ҳақида нома битмоққа киришганимда, сўзлардаги нуқталар ўтга тушган исирик доналаридек ёна бошларди, сенинг ишқинг йўлида шахид бўлганларни кечаси тушимда қўрардим, улар худди фонус шуъласидек, ўз кафанлари ичида ёнардилар; Махфий юрагининг ёниши шу қадар ошкор бўлдики, йнглаганда кирикларни хасдек ёна бошлади.)

«Тазкирани Ҳусайний»да Нурижаҳон Бегимнинг шоҳ хотини экани таъкидланиб, ҳикоя қилинади:

«Рўзе подшоҳ майли суҳбат мекард ва Бегим уэр дошт, ин матлаи бадиқ бихонд:

Ба қатли ман, агар шоҳо, дилат хушнуд мекардам,
Ба жон миннат, вале тиги ту хун олуд мекардам»¹.

(Шоҳим, агар мени ўлдириш билан қўнглинг хушнуд бўлса, бош устига, лекин қиличнинг қон бўлади.)

Бироқ Нурижаҳон Бегимнинг шоиралиги ва Махфий таҳаллуси билан шеър ёзгани ҳақида ҳамма тарихчи ва тазкирачилар бир фикрда бўлсалар-да, унинг Шерафкандан сўнг қайси шоҳнинг хотини экани ҳақида ихтилоф бор. Агар «Мунтахабут-таворих» эгаси Нурижаҳоннинг Шерафкандан кейинги эри Шоҳижаҳон деса, «Тазкирани Ҳусайний»да: «Нурижаҳон Бегим ҳарами Жаҳонгир подшо», дейди. «Машҳур аёллар» номли китобнинг автори ҳам Нурижаҳонни Жаҳонгирнинг хотини деган фикрни тасдиқлайди (394-бет).

Шундай қилиб, Нурижаҳон Махфий таҳаллуси билан шеър ёзган иккинчи шахсдир. (Биринчиси Зебуннисонинг мулозими.)

Хотинлардан Махфий таҳаллуси билан шеър ёзган учинчи шоира Салима Бегимдир. Салима Бегим Ҳумоюннинг Гулрух Бегим исми қизидан туғилган набирасидир. Отаси Мирза Нуриддин Муҳаммад, нақшбандий тариқатига мансуб зодагонлардан эди. «Субҳи гулшан» номли китобда қуйидаги байт Салима Бегим Махфийга нисбатан берилган.

Кокулатро ман зи масти риштан жон гуфтаам.
Маст будам зин сабаб ҳарфи парешон гуфтаам»².

¹ «Тазкирани Ҳусайний», 324-бет.

² «Субҳи гулшан», 394-бет.

(Кокилингги мен мастликда жон риштаси дебман, маст эдим, шунинг учун паришон сўзни сўзлабман.)

Шундай қилиб, бу уч Махфийдан (Зебуннисонинг мулозими — Махфий, Нурижаҳон Бегим — Махфий ва Салима Бегим — Махфийдан) бошқа, Улуғ Мўғул сулоласи давридан яна икки шоир яшаганким, буларнинг ҳам таҳаллуслари Махфий эди. Бу сўнгги икки шоирнинг бири Махфий Тароштий, иккинчиси Махфий Раштийдир.

Демак деярли бир даврда икки шоира (Нурижаҳон ва Салима Бегимлар) ва уч шоир Махфий таҳаллуси билан шеър айтганлар. Девонларда эса, Махфий таҳаллуси билан ёзилган ҳамма шеърлар: Зебуннисо Бегимга нисбат берилганким, бу — ғалати машҳурдир.

Шуни ҳам қайд қилиш лозимки, бу хатони кенг томир ёйишига Ҳиндистон ноширлари кўпроқ сабаб бўлдилар. Бу жанобларни адабиётда адолат эмас, тижорат кўпроқ қизиқтирганга ўхшайди.

1912 йилда Лоҳурда Шайх Илоҳий бахш томонидан нашр этилган «Девони Махфий»нинг биринчи бетида Зебуннисонинг сурати атрофига шоиранинг машҳур рубойисини бузиб кўчириб, уни зўр-зўраки шоира Махфий қилишга уринганлар. Мана бу рубой:

Шўри булбул кам шавад гар дар чаман бинад маро,
Бутпарасти кай кунад, гар барҳаман бинад маро,
Дар суҳан Махфий шудам чун бўйи гул дар барги гул
Майли дидан ҳарки дорад дар суҳан бинад маро.

Бу рубой нари борганда шоир ёки шоира Махфийнинг Зебуннисога муваффақиятсиз тақлиди бўлиб, барча тарих ва тазкира китобларидаги асл нусхага хилофдир. Ҳолбуки Зебуннисонинг ўзи ҳеч вақт шеърда Махфий таҳаллусини қўллаган эмас. Унинг ҳамма машҳур шеърларида таҳаллуси ўрнида ўз исми зикр этилади. Масалан:

«Пир шуд Зебуннисо, ўро харидоре нашуд»,
«Биёки Зебуннисо ҳамчу ман гадо нижост»,
«Зебу зийнат бас ҳаминам номи ман Зебуннисост»,

каби.

Шарқ мамлакатларида Зебуннисо ижоди билан қизиқсинган зийрак ўқувчилар Зебуннисога нисбат берилиб, Ҳиндистонда такрор ва такрор нашр этилган «Девони

Махфий»ни уқю, ҳақли равишда шубҳага тушганлар. Мана шундай шеърфаҳм китобхонлардан бири Афғонистонда чиқадиган «Ислоҳ» газетасининг таржимони Абдулҳамид Махмур жанобларидир. Бу киши «Девони Махфий»ни мутолаа қилиб, ундаги шеърларнинг аксари Зебуннисониники эканига шубҳаланади ва Зебуннисо билан Махфий бошқа-бошқа шахслар бўлса керак, деган фикрга келади. Бироқ, бу муаммони ҳал қилишда етарли далил бўлмагани учун «Кобил» адабий журналининг редакциясига қуйидаги савол билан мурожаат қилади:

«...Аксар тарих ва тазкира китобларида «Девони Махфий» Ҳиндистон подшоҳи Аврангзебнинг қизи Зебуннисодан ёдгорлик деб ёзилган. Шунинг учун бўлса керак баъзи машҳур шарқшунослар бу девонни Зебуннисониники деб ҳукм қилганлар».

«Камина бу девонни мутолаа қилган пайтда, баъзи бир шубҳали ўринларга дуч келдим; шулардан баъзиларини ёзиб, бу шубҳани бартараф қилиш учун «Кобил» журналининг нодир саҳифасида лутфан жавоб қайтарарсиз деб мунтазирман»¹.

Энди «Девони Махфий»ни мутолаа қилиш натижасида Абдулҳамид Махмурни шубҳага солган шеърларни кўриб ўтайлик. Зебуннисога нисбат берилган бу шеърларнинг бирида қуйидаги мисраларни ўқиймиз:

Бу Али рўзгорам аз Хуросон омада,
Аз пан эъзоз бар даргоҳи султон омада,
Ҳайрате дорам ки ёраб, андари гирдоби Ҳинд
Тўтии фикрам пан шаккар зи ризвои омада.

(Замонанинг Бу-Алисиман-у, Хуросондан келганман, иззат қилиб султон даргоҳига келганман: ё раббий, фикрим тўтиси учун шакар излаб бу Ҳинд гирдобига жаннатдан келганман.)

Кўриниб турибдики, бу шеърнинг Зебуннисога ҳеч қандай алоқаси йўқ. Зебуннисо Аврангзебнинг қизи бўлиб, Ҳиндистонда туғилиб, шу ерда нашъунамо топгани ва шу ерда вафот этгани бизга аён. Бу мисралар автор шоир Махфий эса, подшо саройида иззат-ҳурмат кўраман деган умид билан Хуросондан (Эрондан) Ҳиндистонга келганини ўзи айтиб турибди. Бу шеър мазмун ва мантиқ эътибори билан Зебуннисонинг:

¹«Кобил» журнали, 1934 йил, № 10, 47—58-бетлар.

каби мисрасига том маъноси билан зиддир.

Абдулҳамид Махмурни шубҳага солган иккинчи шеър ҳам ҳар қандай тадқиқотчининг диққатига сазовор далилдир, бу шеър ҳам «Мен Зебуннисоники эмас» деб турибди, мана бу шеър:

Бар дари султони аср ҳайф надорам дирам,
Токи расонад ба арз мақсадам аркони ӯ.

Сонин Соҳибқирон, подшоҳи инсу жон,
Онки фалак сар ниҳад бар хати фармони ӯ.

(Ҳайфки қўлимда пулим йўқ, қўлимда пул бўлганда эди, шоҳ амалдорлари менинг мақсадимни шоҳга арз қилишар эди.

Соҳибқирони соний — инсу жиннинг подшоҳи ва фалак ҳам унинг фармонига итоат этади.)

Тарих китобларида «Соҳибқирони соний» (иккинчи Соҳибқирон) деб Шоҳижаҳонни атайдилар. Шунга кўра, юқоридаги шеърнинг автори шоир Махфий Зебуннисонинг бобоси Шоҳижаҳон замонида яшаган сарой шоири бўлиб чиқади.

Бундан ташқари шу Махфийнинг:

Имшаб шаби идаст-у маҳи ман бамағоқ аст.
Махфий назарам сўи Хуросону Ироқ аст.

(Бу кеча ҳайит кечаси бўлса ҳам, менинг ойим чиқмаётир. Махфий кўзлари Хуросону Ироқ томонга термулмоқда) каби ғамгин мисралари ҳам бу шоирнинг Ҳиндистонда мусофир эканини айтиб турибди.

Абдулҳамид Махмурнинг саволига «Кобил» журналининг муҳаррир муовини Фулом Жилонихон жанобларини жавоб бериб айтади:

«Девони Махфий» муталаасидан сўнг жанобингизда пайдо бўлган мулоҳазаларга Афғонистон ва Ҳиндистоннинг баъзи шоирлари ҳамфикрдирлар...»

Сўнгра Фулом Жилонихон «Мифтоҳут-таворих», «Оташкада», «Машоҳир нисвон» каби тарихий асарлардан қатор мисоллар келтириб, Зебуннисо Махфий тахаллуси билан шеър ёзмаган, унинг номи билан шухрат

топган «Девони Махфий» Махфий тахаллуси бошқа эр ва аёл шоир ва шоираларнинг муштарак тўплами деган фикрини олға суради.

Фулом Жилонихон ўз сўзини давом эттириб ёзади: «Сиз ва бошқалар иштибоҳ қилиб Махфий бошқа шахс, Зебуннисо бу девон ва тахаллус эгаси эмас, деган ақидада бўлганидек, Қанпур матбаасининг эгаси ҳам шу гумонини таъкидлаб, Қанпурда нашр этилган Ғани Қашмирийнинг девони охирида «Девони Махфий» ҳақида бундай дейди:

«Девони Махфий» форс тили устозларидан Махфий Рашийнинг асаридир. Қандайдир бир беҳабар уни Зебуннисо Бегим номи билан нашр этибдирки, бу катта хатодир»¹.

Фулом Жилонихон қиссадан ҳисса чиқариб айтади: «Махфий номи билан нашр этилган бу девон ҳақида сиз жаноб шубҳалангандек, камина ҳам кўп далилларга асосан ўйлайманки, бу девон ёлғиз Зебуннисоники бўлмай, ўша замондаги бошқа икки-уч шоир-шоиранинг асарлари ҳам шу девонда тўпланган».

Шундан сўнг, Фулом Жилонихон савол берувчи Абдулҳамид Махмурни қанотлантириш ниятида тарихчи Муҳаммад Аббоснинг «Машоҳир нисвон» номли асаридан Зебуннисо ҳақида катта бир бобни далил ўрнида таржима қилиб беради. «Машоҳир нисвон»дан келтирилган бу бобда биз қуйидагиларни ўқиймиз:

«...Афсуски, бу мавзу атрофида кўп янглиш фикрлар пайдо бўлиб, аксар вақт унинг (Зебуннисонинг) шеърий асарлари қайси ва улар қани? Махфий номи билан нашр этилган бу девон уникими ёки бошқа кишиникими? Махфий унинг тахаллусими ёки бундай эмасми, каби баҳсларга сабаб бўлмоқда. Кошки биз, ҳиндистонликлар, илмдўст ва тадқиқотпарвар бўлсак, токи тарих тугунларини ечиб, хатоларни бартараф қилишга лойиқ ва комил истеъдодимиз бўлса...»

«Ҳар ҳолда шуниси шубҳасизки, Махфий бир тахаллус бўлиб, табиат ҳам хоҳ-нохоҳ буни хотинлар тахаллуси деб ҳукм қилади. Чунончи: Салима Бегим номли бир хонимнинг ҳам шундай тахаллуси бор эди. Лекин мишмишларга ишонувчи авторлар бу тахаллусни ёлғиз Зебуннисогагина нисбат бериб қўймай, Нурижаҳон Бе-

¹ «Кобил» журнали, 1934 йил, 10-сон, 47—58-бетлар.

гимни ҳам шу тахаллус эгаси деб биладилар. Яна шуниси ҳам борки, Махфий тахаллуси фақат хотинларга тааллуқли бўлмай, балки Зебуннисодан илгари ўтган ҳазрати Жомийнинг устозлари Махфий Тароштийни ҳали тарих ёддан чиқарган эмас. Бунга илова қилиб шунини айтиш зарурки, Зебуннисонинг бир мулозими шоир бўлиб, Махфий тахаллуси бор эди. Зебуннисо номига нисбат берилган бу девон ҳақиқатда ўшанинг девонидир. Бошқа бир Махфийки, Махфий Раштий дейилади, бу форс ҳокими Имомқулихонинг суҳбатдоши эди. Кўпинча камтар, содда табиатли шоирлар тахаллусларини ўз отларидан олур эдилар. Чунончи: Мир Носир Али — «Али», Нурижаҳон «Нур» деб тахаллус қилурдилар. Шунингдек, Зебуннисо «Зеб» деб тахаллус қўярди:

Духтари шоҳам валекин рӯ ба фақр овардаам.
Зебу зийнат бас ҳаминам: номи ман Зебуннисост.

Бас, Зебуннисонинг тахаллуси Махфий эди дейишга ҳеч қандай далилимиз йўқ, тадқиқотлардан маълумки, унинг ҳеч вақт Махфий тахаллуси бўлмаган¹.

Юқорида кўрилган мисоллар ва даъволардан шу нарсаси равшанки, Канпур ва Лоҳурда нашр этилган «Девони Махфий» Зебуннисо Бегимнинг шеърлари эмас, Зебуннисо Махфий тахаллуси билан шеър ёзмаган.

Демак, Махфий тахаллуси билан бу девонга кирган шеърлар юқорида номлари зикр қилинган икки шоира (Нурижаҳон, Салима Бегимлар) ва уч шоирнинг (Зебуннисонинг мулозими — Махфий, Жомийнинг устози — Махфий Тароштий ва Имомқулихонинг суҳбатдоши — Махфий Раштийнинг) асарларидир.

Кўриниб турибдики, «Девони Махфий» Зебуннисоник эмаслигини тасдиқловчи тарихий ҳужжатлар янги нарсалар бўлмай, булар кўпдан бери мавжуд бўлганлар. Бироқ, Зебуннисо ижодиёти ҳақида махсус илмий иш қилган ўртоқ Ҳаким Ҳомидий озгина бўлса ҳам заҳмат чекиб, тарихий ҳужжатларга назар солмаган. Шунинг учун ҳам у ўз илмий ишига асос қилиб «Девони Махфий»ни олганки², бу девондаги шеърларнинг Зебуннисо ижодига ҳеч қандай алоқаси йўқлигини энди ҳурматли ўқувчилар яхши биладилар.

¹ «Кобил» журналі, 1934 йил, 10-сон, 47—58-бетлар.

² «Шарқ юлдузи» журналі, 1947 йил, № 1.

Тожикистон олимлари ҳам кўпдан бери шу ғалати машҳурнинг мафтунли бўлиб келмоқдалар. Ж. Икромий Зебуннисони Махфий тахаллусли шоира деб, «Намунаҳои адабиёти тожик»ка киритди. Ж. Суҳайли томонидан тузилиб, Зебуннисога нисбат бериб, Тожикистон Давлат нашриёти томонидан нашр этилган «Мажмуаи шеърҳо»да (1940 йил) Ж. Икромий йўл қўйган хато яна такрорланди. Зебуннисонинг шеърлар тўплами сифатида ўқувчиларга тақдим этилган бу китобда Зебуннисонинг фақат бир газали ва икки рубойси бор, холос. Китобдаги бошқа шеърлар юқорида кўриб ўтганимиз Махфий тахаллусли шоира ва шоирларнинг асарларидир.

Шуниси таажжубки, Тожикистоннинг ҳофиз ва ҳофизалари ҳар кун Зебуннисонинг «Инжост» радибли шеърини куйлайдилар. Бу ашулани Ўзбекистон радиоси СССР халқ артисти Ҳалимаҳоним ижросида эшиттирадиган, шунинг учун бу шеър ҳамма жойда машҳур ва маъруфдир.

Суҳайли лоақал мана шу машҳур шеърнинг асли текстини топишга ҳаракат қилмай, Махфий тахаллусли шоир (эҳтимол шоиранинг) «Инжост» радибли шеърини тўплаганга киритганки, бу шеърнинг Зебуннисонинг «Инжост» радибли шеърига ҳеч қандай алоқаси йўқ. Зебуннисонинг «Инжост» радибли шеъри бадий бадоғат, гўзаллик ва нафосатнинг ажойиб намунаси бўлиб, бундай бошланади:

Биёки зулфи каж-у чашми сурмасо инжост,
Нингоҳи гарму адоҳон дилрабо инжост.

Суҳайли китобига киритилган Махфийнинг «Инжост» радибли газали эса, мана бундай бошланади:

Даро бахонаи арбоби дилки жо инжост,
Тариқи мардуми бегона ошно инжост.

Бундан ташқари, Зебуннисо «Инжост» шеърида тахаллус ўрнида ўз номини қўллаб:

Закоти ҳусн агар медиҳи барои худо,
Биёки Зебуннисо ҳамчу ман гадо инжост,—

деган бўлса, Суҳайли Зебуннисоник деб китобга киритган «Инжост» радибли шеърда:

Машав ба кэъба равон аз пайи дуо Махфий,
Биё-биёки ижобатғаи дуо инжост,—

дейилади.

Бу мисол Сухайлининг хатосини исбот қилишдан ташқари, Зебуннисо билан Махфий бошқа-бошқа шахс деган даъвомизнинг исботи учун ёрқин далил бўлади.

Булардан бошқа Ж. Сухайли тузган «Мажмуаи шеърҳо» тўпламида шундай ғазаллар борки, уларнинг мазмунига қараб, ҳар бир зийрак китобхон, бу Зебуннисоники эмас, дейиши мумкин. Чунки бу шеърлар мазмун ва моҳият эътибори билан Зебуннисонинг ўз даври, жамиятида тутган мавқега тамомила ҳилофдир. Маълумки, Зебуннисо даврдан жафо чекмаган, ситам кўрмаган. Агар ўтмишда замон бир фозила қизни эркалатган, ардоқлаган бўлса, у Зебуннисо эди, бир неча қизларни ардоқлаган бўлса, Зебуннисо шуларнинг бири эди. Ахир Зебуннисо мамлакатни идора қилишда Аврангзебнинг энг яқин маслаҳатчиси эди. Модомики ҳол шундай экан:

Наштаре дорам ниҳон дар синан ҳар нолае.

Бас дили аҳли ситам афгор хоҳам карду рафт.¹

(Ҳар бир ноламнинг кўксиде яширин наштарим бор, у билан ситамгарлар аҳдининг дилини афгор қилиб кетмоқ истайман) каби сўзларни қандоқ қилиб Зебуннисога нисбат бериб бўлади?

Ахир бу ноланинг сабаби нима? Мамлакат маликасига зулм ва ситам қилишга ким жасорат қилди?

Кўп тарихчиларнинг яқдиллик билан айтишларига қараганда Зебуннисо Бегим жуда художўй, мўмин, мулойим қиз бўлиб, илоҳиётга оид асар ёзган ва «Қуръон»ни етти дафъа кўчирган экан. Ҳамма хаттотлар «Қуръон» ва бошқа китобларни кўчириб, шу билан тирикчилик қилганлар, албатта. Бироқ, Зебуннисо Бегим хаттотликдан келадиган даромадга муҳтож эмас эди. Демак, у «Қуръон»ни кўчириш билан ўзининг диний эътиқодини мустаҳкамлаган, бу оғир касбдан руҳий озиқ излаган. Бас, шундай қизнинг:

Дин агар инасту имон яну аҳли қибла ин.

Риштан тасбеҳро эуниор хоҳам карду рафт.²

(Агар дин шу, имон шу ва аҳли қибла шундан иборат бўлса, тасбеҳ риштасини бутга бoғ қилиб кетмоқ истайман) деб шаккоклик қилиши мумкинми?

¹ Зебуннисо. «Мажмуаи шеърҳо», 50-бет. 1940 йил.

² Уша ерда, 50-бет.

Ехуд Зебуннисо Бегимнинг:

Ситам аз ҳад гузашт охи саҳар афрохтан дорад.

Ба захр олуда тире нолаи андохтан дорад.

Ситамгарон намедонам киро горат кунанд имшаб.

Синоҳи нолау оҳам ҳавон тохтан дорад.¹

(Ситам ҳаддан ошди, саҳарги оҳ-нолаларим кўкка етди, нолам захарли ўқ бўлиб отилмоқда. Ситамгарлар бу оқшом кимни талон-торож қилишини билмайман, оҳу нолаларим кўшини ҳужумга ўтиш ҳаёлида) деб зорланишини табиий ҳол деб бўладими?

Еки:

Манам ки меҳнат-у ғамро зи ман жудойи нест.

Ба базми офиятам ҳеч ошнои нест.²

(Меҳнату ғам мендан сира ажралмайди, осойишталик базмида ҳеч ошнам йўқ) каби ҳасратноманинг бутун умрини осойишталикда, фарогатда ўтказган Зебуннисо Бегимга қандай дахли бор?

Ҳиндистондек улуғ мамлакат маликаси, подшоҳнинг яқин маслаҳатчиси, ўз замонидаги илм ва санъат аҳлларининг ҳомийси, тақдир ҳеч бобда камситмаган, ҳар нарсасига қодир Зебуннисо Бегимнинг мана бу зайлда тўлиб-тўлиб нолаю фарёд чекишига ақл бовар қилади-ми?

З андоза бурун дар дил, андуҳу ғаме дорам.

Дар сини ба ҳар узве, пинҳон аламе дорам.

Бас хуни жигар ояд, аз гиря ба чашмонам.

Аз ҳар инжае хоре жўе зи ғаме ба дорам

То чанд тавонад дўхт, жарроҳ ниҳон захмам

Бар ҳар сари мў аз ғам, захме, аламе дорам.³

(Юрагимда андозадан ташқари ғаму аламин бор, кўксимда ҳар узвим учун яширин аламин бор. Йиғламоқдан жигарим қон бўлиб, кўзларимдан оқмоқда; ҳар бир кипригим тикан бўлиб, ғамдан аригим бор. Жарроҳ яширин яраларимни қачонгача тикади? Ҳар бир тукимда аламининг яралари бор.)

Бундай мисолларни «Мажмуаи шеърҳо» ва «Девони Махфий»дан истаганча келтириш мумкин, аммо шуларнинг ўзи ҳам кифоя деб ўйлаймиз. Биз келтирган ми-

¹ Зебуннисо. «Мажмуаи шеърҳо», 4-бет.

² Уша ерда, 42-бет.

³ Уша ерда, 56-бет.

соллар ҳаммаси Махфий тахаллусли шоирлар ёки шоирларнинг асарлари бўлиб, мазмун ва моҳият эътибори билан уларни Зебуннисога нисбат бериб бўлмайди. Бу шоирлар ким бўлса бўлсин, ҳар ҳолда улар замоннинг жабру жафосини, дарду аламларини, азобу изтиробларини қайта-қайта татиб кўрган жабрдийда шоирлардир.

Шунинг учун боёқиш шоир:

Зи жаври аҳли ситам, дўстон, чи чора кунам?
Ба ғайри он ки гиребони сабр пора кунам.

Замона бар сари озори мост, эй Махфий,
Биёкий хонайн дилро эн санги хора кунам.¹

(Дўстлар, зolimларнинг зулмига не чора қилай? Сабр тўнининг ёқасини пора қилишдан ўзга чора қолмади-ку. Эй Махфий, замона бизга ўчакишиб қолди, кел, кўнгил уйини қаттиқ тошдан ясай) деб фарёд қилади.

Зебуннисо Бегимнинг эса: «Замона бизга ўчакишиб қолди» деб айтиши сираям мумкин эмас, чунки замонанинг тизгини отаси билан унинг қўлида эди.

Хуллас, бу шеърлар зако ва истеъдод жиҳатидан бир-биридан фарқ қиладиган Махфий тахаллусли шоир ва шоирларнинг асарлари бўлиб, Зебуннисога ҳеч қандай дахли йўқ. Демак, Зебуннисо бошқа шахс, Махфий бошқа шахс, яъни Зебуннисо Махфий эмас!

Ҳар ҳолда бизни бир нарса ҳайратда қолдиради. Наҳотки «Қуръон»ни етти дафъа кўчирган бу меҳнатсевар малика ўз асарларини бирор дафъа кўчириб китоб ҳолига келтирмаган бўлса? Бунга ақл бовар қилмайди!² Агар кўчирилган бўлса, бу шоҳ асар қани? Бизнинг қаттиқ эътиқодимизча, бу девон Ҳиндистон ёки Покистонда бўлиши керак. Агар Ўзбекистон илмий

¹ Зебуннисо. «Мажмуи шеърҳо», 59-бет.

² Бу тахмин илмий ҳақиқатга яқин кўринади. Андижонлик шоир Улфат (Имодиддин Қосимов) бу ҳақда бизга қуйидагиларни айтди:

— Зебуннисонинг ўз қўли билан кўчирилган ва ҳамма шеърларида тахаллус ўрнида ўз номини ишлатган мукаммал девони ўратепалик Миршароб хаттот қўлида бўлиб, унинг дўсти Мирҳусайн хаттот орқали Андижон фузалоларидан Абдумажид домланинг қўлига тушган, лекин кейинча, бу китобни қайтариб олганлар.

муассасалари Ҳиндистон ва Покистон билан ривожланиб бораётган маданий алоқалардан истифода қилиб, Зебуннисо асарларини қидириб топишга муяссар бўлсалар, шубҳасиз, жаҳон адабиёти хазинасига бебаҳо ҳаёт ҳар қўшган бўлар эдилар.

Осиё ва Африка мамлакатлари ёзувчиларининг Тошкентда бўлиб ўтган конференцияси кунларида, биз Зебуннисо Бегим ҳақида Ҳиндистон ва Покистон вакиллари билан суҳбатлашдик. Бизнинг суҳбатдошимиз — ҳинд шоири Фулом Раббоний Тобон жанобларининг айтишича, сўнгги йилларда Ҳиндистонда форс тили ўқитилмагани сабабли ёшлар форс тилини билмайдилар. Зебуннисонинг шеърлари эса, кўпдан буён Ҳиндистонда нашр этилмаган. Аммо форс тилидан хабардор қарилар Зебуннисони яхши биладилар.

Сўнгра Фулом Раббоний Тобон, Зебуннисо Бегим Покистонда шунда машҳур эканини айтиб, бизни Покистон вакиллари билан таништирди.

Покистон ёзувчиларидан, Ҳафиз Жоландҳарий жанобларининг айтишига қараганда, Покистон адабиёт олимлари Зебуннисо ижоди устида жиддий илмий тадқиқот ишлари олиб борганлар. Натижада, бу кунгача Зебуннисога нисбат берилиб келган «Девони Махфий» Зебуннисоникки эмас, унинг хизматкори шоир Махфийники деган эътиқодга келганлар. Покистонлик меҳмонимиз Ҳафиз гўё суҳбатга яқин ясаб:

— Авом ҳали ҳам «Девони Махфий»ни Зебуннисога нисбат бериб келади,— деб қўйди.

ЗЕБУННИСО ШЕЪРЛАРИ

ПИР ШУД ЗЕБУННИСО

Дур бод аз тан саре к-оройиши доре нашуд,
Бишканад дасте, ки хам бар гардани ёре нашуд.

Дар қиёмат сар чи сон берун кунад аз жайби хок?
Синаи он кас, ки доғи лола рухсоре нашуд.

Дар назар шоҳид надори дийда аз олам бипӯш,
Кӯр беҳ чашме, ки лаззатгир дидоре нашуд.

Сад баҳор охир шуду ҳар гул ба фарқе жо гирифт,
Ғунчаи доғи дили мо зеби дасторе нашуд.

Ҳайф бар аммомаи зохид ба чандин печуб,
Риштаи тасбеҳ гашту тори зунноре нашуд.

Ҳар матоеро харидорест дар бозорхо,
Пир шуд Зебуннисо, ўро харидоре нашуд.

* * *

Тандин ажралсин у бош, гар лойиқи дор ўлмаса,
Синсин ул қўл, ёр бўйнига агар бор ўлмаса.

Ул киши қандай кўтаргай тонгла маҳшар бошини
Гар унинг кўксида доғи лоларухсор ўлмаса?

Бу жаҳондан кўзни юм, кўз олдида ёр ўлмагач,
Кӯр бўлмоқ яхшидир, ул кўзи хуммор ўлмаса.

Юз баҳор охир бўлиб, ҳар чаккадан жой олди гул,
Ҳайфдир бизнинг гулимиз зеби дастор ўлмаса.

Ҳайф зохид салласига ким, бу печу тоб ила,
Тасбеҳига ин бўлиб, зуннор учун тор ўлмаса.

Ҳар матога бор харидор ҳусннинг бозорида,
Не учун Зебуннисо қарриб, харидор ўлмаса?

Д. Муҳаммадқулоов таржимаси

ЧАШМИ СУРМАСО ИНЖОСТ

Биёки зулфи каж-у чашми сурмасо инжост.
Нигоҳи гарму адоҳойи дилрабо инжост.

Карашма — теғу, мижа — ханжару, нигаҳ —
Шаҳодат ар талаби дашти Қарбало инжост.

Агар бихишт диҳандат фиреби кас нахури;
Қадам зи майкада беруи манеҳ, ки жо инжост.

Ба тавфи Қазба кужо мерави, диле дарёб,
Ки халқ беҳуда жон меканад, жо инжост.

Зи пой то сари у ҳар кужо ки менигарам,
Карашма домани дил мекашад ки: жо инжост.

Китобхонаи олам варақ-варақ жустам,
Хати ту дидаму гуфтам, ки: «муддао инжост!»

Закоти ҳусн агар медиҳи барои худо,
Биёки Зебуннисо ҳамчу ман гадо инжост.

* * *

Зулфи ҳалқа-ҳалқау кӯзи қаро бу ердадир.
Боқиши шафқатли-ю, нозикадо бу ердадир.

Киприги ханжар, карашма тигу кӯз ташлаш
Гар шаҳид бўлмоқчи эрсанг, Қарбало бу
яшин,
ердадир.

Берса ҳам жаннатни, алдаима кишилар сӯзига,
Бир қадам майхонадин жилмаки, жо бу ердадир.

Қазбага бормоқ на ҳожатдир, агар дил овласанг,
Беҳуда йўллар кезар бу халқу, жо бу ердадир.

Ҳуснига бошдин-аёқ боққанда ҳар бир нуқтадин,
Дилни тортиб ҳар карашма, дерки: жо бу
ердадир.

Изладим бир-бир жаҳонда ҳар неча бўлса китоб,
Қўрдиму хаттингни дедим: муддао бу ердадир.

Истасанг ҳуснинг закотини берарга мустаҳиқ,
Келки, бу Зебуннисо янглиғ гадо бу ердадир.

М. Муинзода таржимаси

НОМИ МАН ЗЕБУННИСОТ

Гарчи ман Лайли асосам дил чу Мажнун дар
 Сар ба саҳро мезанам, лекин ҳаё занжири пост,
 Булбул аз шогирдиям шуд ҳамнишини гул ба
 Дар муҳаббат комилам, парвона ҳам шогирди

Дар ниҳон хунам, ба зоҳир гарчи ранги ғозаам,
Ранги ман дар ман ниҳон чун ранги сурх андар
ҳиност.

Баски бори гам бурун андохтам бар рӯзгор,
Жома нилӣ кард инан бин, ки пушти у дустост.

Духтари шоҳам валекин рӯ ба факр овардаам,
Зебу зийнат бас ҳаминам: номи ман Зебуннисост.

Лайли зотидан эсам-да, дилда Мажнунча ҳаво¹,
Тоғу тош кезгум келур, лекин йўлим тўсгай ҳаё.

Мендан ўрганди-ю бўлди гулга булбул ҳамнишин,
Менгадур парвона ҳам шогирду, ишқимдур расо.

Зоҳиримдур фозаранг, аммо ниҳоним қон эрур,
Ўз ичида соқлагандек қип-қизил рангни хино.

Баски қўйдим мен-фалақнинг елкасига ҳам юқин,
Қийди мотам тўнини-ю, бўлди қадди ҳам дуто.

Шаҳ қизи бўлсам-да, қилдим фақр йўлини ихтиёр,
Бас менга бу зебу зийнатким, отим Зебуннисо.

М. Муинзода таржимаси

¹ X а в о — ҳавас, истак, орзу, нишқ.

ШАКАР МЕТАЛАБАМ

Ман аз даҳани мор шакар металабам,
Аз хонаи анкабут пар металабам,
Аз синам наррашер шир металабам,
Аз марди бараҳнапой зар металабам.

Таржимаси:

Мен илон оғзидан шакар талабман,
Ўргумчак инидан мен пар талабман,
Эркак шер кўксидан сут талаб қилсам,
Оёқяланглардан сим-зар талабман.

Ш. Шомухамедов таржимаси.

БУЛБУЛ АЗ ГУЛ БУГЗАРАД

Булбул аз гул бутзарад гар дар чаман бинад маро,
Бутпарастий кай кунад гар барҳаман бинад маро?
Дар сухан пинҳон шудам монанди бӯ дар барги гул,
Майли дийдан ҳарки дорад дар сухан бинад маро.

Насрий таржимаси

Булбул чаманда мени кўргач, гулнинг баҳридан
кечади, будпараст мени кўрганда бутга чўқинармиди?
Гулнинг ҳиди ўз япроқларига яширингандай, мен сўзда
яширинганман, кимнинг кўрмоққа майли бўлса, мени
сўзда — шеърда гўрсин.

Увайсий

Увайсий, юз жафо кўрсанг ҳақиқат ёридин доим,
Ўгурма юзин андин, солма кўзин ўзга дилдора.

Увайсий

I

XIX асрда етишган уч забардаст шоиранинг бири
ва энг машҳури Увайсийдир. Увайсийнинг халқ орасида
донг чиқаришига унинг ҳис-ҳаяжонлар билан тўла,
жўшқин лирик шеърлари сабаб бўлди. Увайсийнинг
бебаҳо газаллари қарийб бир асрдан буён Фарғона
хонадалари — ҳофизлари томонидан завқ-шавқ билан
куйланиб келмоқда. Бироқ, тарих китобларида бу за-
коватли шоиранинг ҳаёт йўли ҳақида ҳеч қандай маъ-
лумот йўқ.

Увайсийнинг замондоши Фазлий эса, «Мажмуаттуш-
шуаро» тазкирасида Увайсий ҳақида жуда хасислик ва
қандайдир иппосандлик, ғаразғўйлик билан икки
байтдан иборат тавсифнома ёзган, холос. Бу тарихий-
адабий факт ўқувчилар эътиборидан четда қолмаслиги
учун, биз Фазлийнинг Увайсий ҳақидаги тавсифномаси-
ни айнан келтирамиз:

Дигар Байса ҳам аз гуруҳи нисост,
На монанди Маҳзун фаҳиму расост,
Хаёлам ба тавсифи у бар нахост —
Азон рӯ, ки гаҳ каж шуду гоҳ рост.¹

(Увайсий ҳам хотинлар жумласидандир, лекин
Маҳзунадек зийрак ва ақли расо эмас, у гоҳ эгри, гоҳ
тўғри юргани сабабли уни тавсиф қилишни истамадим.)

Шоиранинг шаънига номуносиб бу баҳони рад ё тас-
диқ этиш учун қўлимизда бошқа ҳеч далилимиз йўқ.

¹ «Мажмуаттуш шуаро», Шарқшунослик институти қўлаёзмаси,
№ 3371, парақ 8.

лекин сарой шоирларининг ахлоқи, жумладан, Фазлийнинг ўзи мақтаб кўкларга кўтарган Маҳзунага муносабатини ўйлаб, унинг Увайсийга берган баҳосида ҳам бирор тамагарлик, ғаразгўйлик йўқмикин деган мулоҳазадамиз. Чунки ўзбек аёлларидан қарийб бир ярим аср муқаддам, биринчи ўлароқ сарой шоирлари орасига кириб, комил ҳуқуққа эга бўлган бу шеърят маликаси уларнинг гийбат ва ҳасадларига дучор бўлиши ҳақиқатдан йироқ эмас.

Шунинг учун Фарғона халқи ўзининг бу ширинзабон қизига, жабрдийда аёлларимизнинг орзу-тилакларини куйга солган бу заковатли шоирага бошқа, порлоқ бир тарих яратган; бу тарих кўҳна китобларнинг сарғайган саҳифаларида эмас, Фарғона халқи тилида доим зикр қилинади. Мана шу тарихнинг бир вариантини биз 1930 йилда драматург Ғулом Зуфарийдан эшитган эдик. У вақтда Ғулом Зуфарий Самарқандда Давлат китоб палатасининг директори, бу сатрлар автори эса, Самарқанддаги Педакадемиянинг студенти эди. Бир суҳбат асноси Ғулом Зуфарий Умархон давридаги шоирлар ҳақида сўз очиб, бизга қуйидагиларни нақл этган эди:

Увайсийнинг исми Жаҳон бўлиб, марғилонлик олим ва фозил бир зотнинг қизи экан. Жаҳон ёшлигидаёқ хат-саводли бўлиб шеърятга майл кўрсатади. Отаси унга адабиётдан дарс беради ва шеър назариясини ўргатади. Шу тариқа Жаҳон тез фурсатда чигатой (ўзбек) ва форс классикларини пухта ўрганиб, шоир бўлиб етишади. У балогатга етгач, эрга берадилар. Эри нодон ва жоҳил бир кимса бўлгани учун Жаҳон у билан муроа қилолмай, ажралиб кетади ва отасининг уйида ўтириб, яна шеър ўқиш ва шеър ёзиш билан машғул бўлади. У шеърларини Увайсий таҳаллуси билан ёзар экан.

Умархон саройида жуда кўп шоирлар тўплангани ва улар орасидаги адабий мунозаралар ҳақидаги доврўқ Марғилонгача ёйилиб, бу хабар Увайсийнинг қулоғига етади. Шу кундан бошлаб, унинг вужуди Марғилонда бўлса ҳам, қалби Умархон саройидаги шоирлар суҳбатида бўлади. Адабий суҳбатларга бўлган ташналик, шоирлик маҳоратини пешқадам шоирлар олдида синаб кўриш хоҳиши Увайсийнинг осойишталигини бузади. Ниҳоят, у бу истагини амалга ошириш

ниятидан отасидан Қўқонга бориш учун рухсат сўрайди. Қизнинг бу нияти отасига ғайритабиийдек туюлиб, дастлаб рози бўлмайди. Увайсийга Қўқонга боришга рухсат бермайди. Лекин қизи қайта-қайта шу масалани ўртага қўйиб, отасига ёлворади, илтижо қилади. Охири отаси қизнинг адабиётга бўлган рағбатини сиңдирмаслик учун унинг талабига рози бўлиб, уни бир мактуб билан қўқонлик бир дўстининг уйига юборади. Увайсий бу дўст хонадонда бир неча кун истиқомат қилиб, сарой шоирлари тўпланиб, адабий суҳбатлар ўтказадиган вақтларни аниқ билиб олади.

Кунлардан бир кун Увайсий ана шу қўқонлик ҳомийсининг маслаҳати билан жулдур паранжи ёпиниб, кампир қиёфасида Умархон саройига боради. Уни ўрда соқчилари тўхтатиб, нима муддао билан келганини сўрайдилар. Соқчилар бу «кампир»га, шоҳ ва шоирлар мажлиси қаерда-ю, сен қаерда мақомида муомала қилиб, мажлисга киритмайдилар. Шунда соқчига бир қоғоз бериб, буни подшоҳга топширинг, деб илтимос қилади. Соқчи саройга кириб, подшоҳга воқеани батафсил ҳикоя қилиб, «кампир» берган қоғозни топширади. Умархон букланган бу қоғозни очиб қараса, у ғазал экан. Шоҳ уни юзлаб шоирларга баланд овоз билан ўқиб беради. Ғазал ҳаммага манзур бўлади¹. Шундан сўнг Умархон соқчига, кампирни олиб келинг, деб фармон беради. Соқчи дарҳол «кампирни» бошлаб келади. Аҳли мажлис кампирнинг ғазалига гоят юксак баҳо бериб мақтайди. Шунда, Увайсий, нишонга урганини фаҳмлаб, жулдур паранжини секки бошидан олиб ташлайди...

Умархон ва сарой шоирлари ақл бовар қилмайдиган мўъжизани кўрадилар: уларнинг қаршисида кампир эмас, соҳибжамол бир жувон турарди.

¹ Менинг тахминимча, ҳаммага манзур бўлган бу ажойиб ғазал Увайсийнинг:

Забонингиз кетургил, эй шакарлаб тўти гуфтора,
Нечукким марҳамат ўлсун неча мендек дил афгора,—
деб бошланадиган ғазали бўлса керак. Чунки бу ғазал чиндан ҳам Увайсийнинг мумтоз асари бўлиб, унинг қуйидаги мисралари далил туриб, жамиятда ўз ўрнини талаб этган шоирнинг овози, албатта:
Мени «лоядхулу!» деб, маҳрум этма, боббон аҳли,
Азал деҳқони бағрим қонини сочкан бу гулзора...

Увайсий, юз жафо кўрсанг ҳақиқат ёрилин доим,
Ўғурма юзин андин, солма кўзин ўзга дилдора.

Умархон Увайсийдан қасерлик ва нима муддао билан келганини сўрайди. Увайсий шохга ўз саргузаштини батафсил сўзлаб беради. Увайсийнинг ҳикоясини эшитиб Умархон ва сарой шоирлари бу жувоннинг адабиётга муҳаббати, ҳиммат ва жасоратига қойил қоладилар. Шундан кейин Умархон Увайсийни Ўрдадаги хоним ойимларга мураббий қилиб тайинлайди ва унга алоҳида жой беради. Шу тариқа Увайсий ўз замонидаги машҳур шоирлар қаторида муҳим ўрин олиб, сарой шоирларининг адабий мунозараларига қатнашар экан.

Ғулом Зуфарийдан бу ҳикояни эшитиб, мен ундан: — Увайсийнинг хонимларга мураббийлиги нимадан иборат бўлди экан? — деб сўрадим.

У мендан:

— С. Айнийнинг «Тоҷик адабиёти намуналари»да Умархон билан Нодира орасидаги шеърини савол-жавобларни ўқиганмисиз? — деб сўради.

— Ҳа, ўқиганман, — деб жавоб бердим мен.

Шундан сўнг у яна бир лирик ҳикояни нақл қилди-ким, ундан ёдимда қолганлари мана бундан иборат:

Андижон ҳокими Раҳмонқули бий қизи Нодирани Умархонга ҳадя қилиб юборади. Умархон шеърятга қаттиқ берилган бир киши бўлганидан, менинг ҳамхонам, албатта, шоира бўлиши лозим, деб юраркан, Нодира эса, қибора оилага мансуб соҳибжамол қиз бўлса ҳам шоира эмас экан. Мана шу «нуқсон» учун Умархон Нодирани ўз никоҳига олмайди: бундан таҳқирланган қиз заъфарондек сўлиб боради. Увайсий воқеадан хабардор бўлиб қизга жуда ачинади, келиб у билан суҳбат қилади, қараса, Нодира жуда фозила қиз бўлиб, ҳар нарсага ақл-фаросати етади. Шу кундан бошлаб Увайсий Нодирага адабиётдан назарий ва амалий дарс бера бошлайди. Нодира шеърлар ёзишни машқ қилади. Шу тариқа орадан бир йил ўтади, бу даврда, Нодира ўзбек ва форс тилларида етук шеърлар ёзиб, устози Увайсийга манзур қилади. Нодира Увайсий имтиҳонидан ўтади, лекин Умархонга не йўсинда имтиҳон бериш устоз ва шогирдининг бошини қотиради.

Ёз кунларининг бирида, аср билан шом орасида, Увайсий Нодирага ҳарир либослар кийдириб, Умархоннинг боғига олиб чиқади. Боғдаги мармар ҳовуз атрофида ранго-ранг гуллар очилган, булбуллар

сайраб турган. Мармар атрофида Увайсий Нодирани ҳовуз сузиб ўйнаб турган бўлади. Увайсий Нодирани ҳовуз бўйидаги курсига ўтқазиб, ҳарам хонимларидан бирига: «Менинг шох ҳазратларига зарур ишим бор, шаҳаншоҳим илтифот қилиб, бир сайри боғ қилмасмикинларки, камина бу фурсатдан истифода қилиб, ул ҳазратга арзи ниёз қилсам», дейди ва ўзи дарҳол қайтиб, ҳовуз атрофидаги бир гул остига яширинади.

Орадан андак фурсат ўтмай, боғда Умархон пайдо бўлади. У виқор билан, оҳиста мармар ҳовуз томонга қараб юради. Яқинроқ келиб қараса, одатда Умархон ўтирадиган ҳашамдор курсида соҳибжамол бир қиз ўтирибди. Умархон бу гулчеҳра қизга маҳлиё бўлиб, унга форс тилида шеър билан савол беради ва Нодира унга муносиб жавоблар қайтаради:

АМИР — Зери домони ту чист, эй гулпероҳан?

НОДИРА — Нақши суми оҳуи Чин аст дар барги суман.

АМИР — Боз ташбеҳи дигар кун то бигардам аз сарат!

НОДИРА — Ғунчан серобро монанди нашкуфта даҳан.

Таржимаси:

АМИР — Недир, эй гулбадан, гул доманинг остида пинҳондир?

НОДИРА — Суман баргида Чин оҳуси солган из намоёндир.

АМИР — Бошини садқа бўлсин жон, яна бир ўзга ташбеҳ айт!

НОДИРА — Удир бир ғунчан сероб, оғиз очмоққа ҳайрондир.

Ўз саволларига бундай кутилмаган жавобларни эшитган Умархон қизнинг ҳусни жамолигагина эмас, фазлу камолига ҳам мафтун бўлиб, унга яқин келиб, қўлидан ушлайди. Худди мана шу аснода «Шоҳим!» деб бир гул остида Увайсий пайдо бўлади, Умархон Увайсийга мурожаат қилиб:

— Бу қиз ким? — деб сўрайди.

— Бу қиз сизнинг рафиқангиз ва меним шогирдим, — деб жавоб беради Увайсий.

Ана шундан сўнг Умархон катта тўй-томошалар қилиб, Нодирани ўз никоҳига олади. Умархон ва Нодира ҳузурида Увайсийнинг иззат-ҳурмати юз чандон ошиб, уни «Жаҳонотин» деб атайдилар.

Бизнинг драматург Ғулом Зуфарийдан Увайсий ҳақида эшитганларимиз мана шулардан иборатдир.

1941 йилда «Қизил Ўзбекистон» газетасининг топшириғи билан «Мактаб ва оилада бола тарбияси» масалаларини ўрганиш ниятида шоир, журналист Юнус Латиф билан Фаргона водийсига бордик. Бир кун Марғилонда Тўхтасин Ширмонпаз деган бир кишининг уйида меҳмон бўлдик. Шу ердаги зиёфатда Ўзбекистон халқ артисти Юсуфжон қизиқ ҳам бор эди. Марғилон Увайсийнинг ватани бўлгани учун мен Юсуфжон акадан: «Увайсий ҳақида сизга нималар маълум? Шу ҳақда билганларингизни биз билан ўртоқлашмайсизми?» деб илтимос қилдим. Сўнгги бир ярим асрда Фарғонада рўй берган воқеаларни гоёт яхши билган бу санъаткор бизга ўз билганларини батафсил сўзлаб берди. Бироқ, Фулом Зуфарий билан Юсуфжон ака айтган ҳикоялар бир хил бўлганидан, биз сўнгги ҳикояни такрорлаб ўтирмаймиз. Аммо, Юсуфжон ака, бу ҳикояни бир моддий далил билан тўлдирадими, буни кўрсатиб ўтиш фойдадан холи эмас.

Юсуфжон аканинг айтишича, Умархон Увайсийга Марғилонда муҳташам бир иморат солиб берган, бу иморат Марғилондаги ипакчилик фабрикаси мавзеида бўлиб, 1941 йилгача унда шоиранинг авлодлари яшаб келганлар.

Увайсий ҳақидаги бу ҳикоялар оғиздан оғизга, наслдан-наслага ўтиб, охири илмий адабиётга кириб келмоқда. Марҳум О. Шарафиддинов шундай ҳикоялардан бирини «Ўзбек адабиёти тарихи хрестоматияси»га¹ киритган. Уткир Рашидов эса, «Уч шоира» тўпламига ёзган сўз бошида Увайсийнинг ҳаёт йўли ҳақида юқорида биз нақл қилган халқ ҳикоялари изидан борса ҳам, шоиранинг қандай қилиб саройга киргани хусусида шу ҳикояларнинг бошқа бир вариантини олға суради. Унингча: Увайсий «хон ўрдасига Нодирага шеър ёзиб киргизиб, ундан кўмак кутади. Нодира уни саройга чақириб, ўз ёнида олиб қолади»².

Увайсийнинг адабий мероси жуда салмоқли: унинг асарлари катта бир девон, шу девон давомига ёзилган «Қарбаломна» ва «Воқоти Муҳаммад Алихон» номли

манзум (шеърый) ҳикояларидан иборатдир¹. Бу девон 1857—58 йиллар мобайнида Муҳаммад шоҳ Юнусхон тарафидан кўчирилган бўлиб, юз саҳифадан иборатдир. Девонда юқорида зикр қилинган икки манзум ҳикоядан ташқари, 269 ғазал, 29 мухаммас, 55 мусаддас ва бир мурабба бор. Шоиранинг ҳамма асарлари ўзбек тилида бўлиб, Навоийнинг тўққиз ғазалига, Фузулийнинг уч ғазалига ва Умархоннинг беш ғазалига мухаммаслар боғлаган.

II

Увайсий лирика жанрида ўз асрининг пешқадам шоираси бўлиб, унинг равои ва нәфис ғазаллари Умархон саройидаги «манман» деган шоирларнинг энг яхши асарларидан қолишмайди. Маълумки, Умархон сарой шоирлари орасида назирағўйлик, радиғўйлик гоёт даражада авж олган эди. Баъзан муваффақиятли чиққан бир шеърга шу вазн, шу қофия, шу гоёни кузатиб, қирқ-элликлаб шоирлар назира ёзганлар. Албатта, бу усулни бадний ижод учун муносиб йўл сифатида тавсия қилиб бўлмайди, чунки бу усул шоирларга ҳақиқий санъат асари яратиш учун имконият доирасини торайтириб қўяди. Назирағўйлик йўли билан ёзилган ғазалларда бир хиллик вужудга келади. «Шоирлар бу бир турлиликни йўқотиш, унга ранг-баранглик бериш, мотивларини жонлантириш учун кўпроқ қофия, вазн, техника, айниқса порлоқ метафора ва ўхшатишлар яратишга аҳамият берадилар. Ўз усталиклари, оригиналликларини шунда кўрсатишга тиришадилар»².

Бошқача айтганда, назирағўйлик бир нав шеърый мусобақадирким, унда (Бобир тили билан айтганда):

«То билинғай ҳар кишининг таби бирла ҳолати».

Мана шу жиҳатдан баҳо бериш учун Увайсийнинг «Қил» радиғли ғазалини бу радиғдаги бошқа ғазал-

¹ «Ўзбек адабиёти тарихи хрестоматияси», том II, 240-бет, Тошкент, 1943 йил.

² «Уч шоира», 5-бет, Тошкент, 1958 йил.

¹ Увайсийнинг ҳамма асарларини ўз ичига олган бу қўлёзма девонни Ўзбекистон Фанлар Академияси Шарқшунослик институтида сақланади. (№1837, III).

² О. Шарафиддинов. «Ўзбек адабиёти тарихи хрестоматияси», том II, 191-бет, Тошкент, 1945 йил.

ларга чоғиштириб кўрайлик. Мисолимиз узун бўлмаслиги учун биз ҳар бир ғазалнинг фақат матлаъини (биринчи байтини) келтирамиз.

Увайсий:

Дилбаро, юзунг узра кокулунг паришон қил,
Хуснингга ниқоб ўлсун, мақсадимни пинҳон қил.

Амир (Умархон):

Лаб ўгур такаллумга, зулфингни паришон қил,
Қанд қимматин сипдур, нархи анбар арзон қил.

Хижлат:

Келгил, эй қуёш юзлик, фикри шони ҳижрон қил,
Фурқатинг маризиман, васлинг ила дармон қил.

Адо:

Эй кўз, айла мардумлур, ул санамни меҳмон қил,
Вей шарарфишон ашким йўлнга чароғон қил.

Фазлий:

Гул юзингда зулфингни бор аро намоён қил,
Лола бирла сунбулни доғ этиб паришон қил.

Биз мисол тариқасида беш забардаст шоирдан намуналар келтирдик. Бир вазн, бир радифда ёзилиб, бир мақсадни кўзда тутган бу байтларнинг энг гўзали шубҳасиз, Увайсий билан Фазлийникидир. Бу байтда гап маъшуқанинг гул чеҳраси-ю, хушбўй сочи ва зулфи устида боради. Амир бу мазмунни ривож эттиролмай, байтни тўлдириш учун маъшуқани «такаллумга» даъват этади; Хижлат эса, маъшуқанинг юзи, кокили ва зулфи ҳақидаги мавзудан тамом четга чиқиб кетади. Шоир Адо ҳам шунчаки вазн, қофия ва радифни сақлаш учун ҳаракат қилиб, «санамни меҳмон қил» деб мавҳум гўзал тавсифига ўтади. Увайсий билан Фазлий эса, гўзал юз, зулф ва кокилнинг гўзал юзида паришон бўлгандаги ҳолати адосида гоят гўзал ва реал таъбирлар топганлар. Чунинчи, Увайсийнинг:

Дилбаро, юзунг узра кокулунг паришо қил,
Хуснингга ниқоб ўлсун, мақсадимни пинҳон қил,—

байтида, паришон кокил, юзга ниқоб, лирик қаҳрамоннинг хоҳишини ошкор қилмаслик учун парда бўлиб келади. Зулф ва кокил тавсифида классик шоирлар жуда кўп ёзганлар. Соч ва зулф гоҳ шаби ҳижронга (узунлиги ва туси), гоҳ мушки анбарга (ҳиди), гоҳ дом-тузоққа ўхшатилади. Гўзалнинг юзи эса миллион мартаба ой, қуёш (қамар, шамс, меҳр) ва гулга ташбеҳ этилган. Аммо дилбар юзида паришон кокилнинг парда бўлиб, маъшуқа мақсадини пинҳон тутитиши Увайсийнинг ихтиросидир.

Еки Увайсийнинг анор таърифида айтган шеърини олиб кўрайлик. Бу шеър шу мавзудаги энг мумтоз асар бўлиб, ҳеч ким анорнинг бунчалик тасвирини берган эмас. «Анор» шеъри шоиранинг мушоҳада кучини, унинг нарсаларга нечоғлик эътибор билан қараганини, бошқача айтганда, ҳаётга рассом кўзи, санъаткор қалби билан тикилганидан дарак беради. Мана бу шеър:

Бу на гумбаздур эшиги, туйнугидин йўқ нишон,
Неча гулгун пок қизлар манзил айлабдур макон;
Туйнугин очиб аларнинг ҳолидин олсам хабар,
Юзларида парда тортуглиқ турарлар бағри қон

Анорни эшик-туйнуксиз гумбазга, ичидаги доналарни пок қизларга, дона устидаги юпқа пўстини қизлар юзидаги пардага ва анор доналаридаги қизил шарбатга ишора қилиб, бу доналарни бағри қон бўлган қизларга ўхшатиш учун Увайсий каби зўр санъаткор бўлиш даркор.

Шоиранинг «Кўндаланг» радифли шеъри севги бобидаги бир ҳақиқат ифодаси бўлиб, ташбеҳлари самимий, тили содда ва халқонадир:

Маъшук эрмас, бўлмаса васл ичра нози кўндаланг,
Ошиқ эрмас бўлмаса сўзу гудози кўндаланг.
Неча кун бедор ўлуб ҳеч топмадим андин асар,
Туш аро бўлдим муяссар эътирози кўндаланг.

Бугина эмас, Увайсийнинг бошқа ғазаллари ҳам шундай содда, равон ва оҳангдордир. Буларни ўқиса ҳам, куйласа ҳам бўла беради.

Чунончи:

Қўзларинг фироқида танда долагун қонлар,
Қилгали томошосини саф чекибди мужгонлар.

Ёхуд:

Жафосин чекмайин бўлмас муяссар сенга жононинг,
Юракка дарде тегмай, таъсир этмас оҳу афғонинг,—

каби ажойиб шеърларни ўқиган ҳар бир киши Ўткир Рашиднинг: «Унинг ғазалларида фикрий такрорликлар, ғализ иборалар ва шеърий технологик камчиликлар ҳам кўп учрайди»¹, сингари асоссиз баҳосига ҳайрон қолади албатта.

Шарқ адабиётида радифгўйлик деб аталган шеърий мусобақада кўп забардаст шоирларни орқада қолдирган Увайсий ўз шеърларининг қадру қимматини жуда яхши билар ва:

Ажаб ашъори мавзун боғлади Вайсий ҳасаддинким,
Умархон Zufунунеким кўнгул доғ ўлди, доғ ўлди,—

дея фахрланади.

Увайсийнинг бадий жиҳатдан баркамол ғазалларида лирик қаҳрамон сабрли, қаноатли, камтар, одобли, хуш назокат, оқила, фозила, вафодор, ифбатли ва жозибали бир жонона сифатида намоён бўлади. Барча шод бўлиб, унинг ҳиссаси қайғудан иборат бўлса ҳам, замона кулфатидан, бефаҳмлар маломатидан кўнгли доғ бўлса ҳам, ёр жафокор бўлиб, зулму ситам қилса ҳам, у ёрга ҳамон содиқ қолиб:

Увайсий, юз жафо кўрсанг ҳақиқат ёридин доим:
Ўгурма юзин андин, солма кўзин ўзга дилдора,—

деб эзгуликка, вафодорликка даъват қилади.

Увайсий самовий муҳаббатни эмас, инсонларга бахт-саодат келтирувчи ёр муҳаббатини, инсон муҳаббатини куйлаган шоирадир.

У:

Кел эй зоҳид, топиб бир ёрни олдида жон бергил,—

деб самога термилган зоҳидни ҳам ер қизи олдда жон беришга даъват этади.

«Уч шоира», 6-бет.

Улуғ бобомиз Навоий фалсафий қарашларига яқин ясаб:

Хушдурур боғи коинот гули,
Барчадин яхшироқ ҳаёт гули,—

деб, ердаги ҳаётга мадҳия ўқиган эди. Увайсийнинг «Ғанимат» радифли ғазали ҳам ҳаётга, коинотнинг латофатига, уйғулигига бағишланган симфониядир:

Дунёни букун даврина даврони ғанимат,
Келтурди халойиқиники меҳмони ғанимат.
То булбули мастона суҳанрезини бул дам,
Айвони жаҳон боғу гулистони ғанимат.
Умрунги баҳорида муҳаббатни ситорғил,
Кўз мардумининг гирян бориини ғанимат.
Оқил кўзинг, эй дил, қилакўр вақти тамошо,
Айёми жаҳоннинг маҳи тобони ғанимат.
Фазли била ул ғунчан нашкуфта очилмиш,
Сайри чаману ҳам гули хандони ғанимат...

Ҳаёт ҳадя қилган неъматлардан, коинотнинг муҳташамлигидан, табиатнинг зебо ва раънолигидан завқ-шавққа тўлган бу шоиранинг кўп шеърларида мунг, қайғу-оҳанглари янграйди, шоира ўзини танҳо ҳис этади, маломатлардан шикоят қилади. Агар Увайсийнинг шахсий ҳаётидаги оилавий бахтсизликни ҳисобга олмганда, у бадий ғояларига эришиб, жамиятда ўзига муносиб ўрин топган биринчи ўзбек аёлидир. Бас шундай экан, сарой шоирлари:

Давр бизнинг давримиз, даврон бизим давронимиз,— деб маддоҳлик қилиб турган бир пайтда, оқимга қарши бориб, Увайсийнинг:

Замона кулфатидин бу кўнгул доғ ўлди, доғ ўлди,
Бу чархи бемурувватдин кўнгил доғ ўлди, доғ ўлди.
Жароҳат бўлди бағрим тиги бедоди рақиблардин,
Бу кўтоғфаҳм мардумдин кўнгил доғ ўлди, доғ ўлди,—

каби алам билан тўла фарёдига қандай маъно бериш керак? Ёхуд шоиранинг бевосита Умархонга мурожаат қилиб:

Эшитил арзи аҳволимни, э, шоҳи жаҳон, тақсир,
Ки изҳор айлаёлмам дилда кўп дарди ниҳон, тақсир.

Спришким донасин кўрди юзим тунроғида андин,
Маломат қушлари бошимга қилмиш ошён, тақсир,—

деб шикоят қилишини не йўсида талқин қилмоқ мумкин?

Агар биз Увайсийнинг шеърларидаги бу мунгли мотивларни замон аҳлининг шоира тили билан баён этилган фарёду фиғони деб изоҳласак масалага тўғри ёндашган бўламиз. Бизнинг қаттиқ эътиқодимизча, Увайсий ўз замонаси савиясидан юқори кўтарилган санъаткордир. Шунинг учун шоира сарой агрофида ўрмалашиб юрган, ўз шахсий манфаатидан бошқани ўйламаган бир тўда ғазалфурушларнинг калтафаҳмлигидан киноя қилиб:

Бу кўтоҳфаҳм мардумдин кўнгил доғ ўлади, доғ ўлади,—

деб зорланади.

Увайсийнинг замонадан зорланиши бежиз бўлмагандек, бу борада у ёлғиз ҳам эмас. Увайсий ижодидаги бу мотивларни тўғри англаш учун унинг ижодини демократик фикрлар жарчиси Махмур ва Гулханий ижодидан ажратмай, буларнинг барига бир бутун сифатида қараш лозим. Чунки Увайсий кўзда тутган «мардуми нофаҳм»:

Давр бизнинг давримиз, даврон бизим давронимиз,—

деб айюҳаннос тортганда, халқ ҳаётига ибрат назари билан қараган Махмур «Хапалак» шеърда, Умархон қаламравидаги (қўл остидаги) халқнинг оғир солиқлар туфайли хонавайрон бўлганини дадил туриб шоҳга арз этган эди. Сарой шоирлари тарафидан мақталиб, арши аълога кўтарилган бу даврда халқнинг қандай оғир аҳволда экани Махмурнинг қуйидаги мисраларда жуда равшан акс этган:

Одамини барчаси ҳам ўласидур, қоқу хароб,
Очлигидин эгилдиб, қомати мисли камалак.
Ажриқнинг томирин майда ўғурда янчиб,
Қайнатиб кунда ичар, отини дерлар сумалак.

Йўрғасида онаси ул ўраган латталари,
То ҳануз устидадур, уч мингу юз етти бўлак.

Кўриниб турибдики, бу ҳаёт эмас, азоби элимдир. Модомики буни Махмур кўрган ва ёзган экан, Увайсийнинг бундай мудҳиш аҳволдан беҳабар бўлиши асло мумкин эмас. Халқнинг кўз-қулоғи бўлган санъаткор бундай ҳоллардан ҳаминша воқиф бўлади, уни чуқур ҳис этади, қайғуради. Ўз замонасининг сергак ва фозила қизи Увайсий ҳам:

Меҳнату аламларга мубтало Увайсийман,
Қайда дард эли бўлса, ошно Увайсийман,—

деб, ўзини «дард эли», замон жабр-дийдалари тарафида эканини тантанали равишда эълон қилади.

Увайсий кўп шеърларида маломатдан илоийди. Бу маломат тоқатни тоқ қиларли даражага келгани учун бўлса керак, боёқниш шоира:

Маломат қушлари бошимга қилмуш ошён, тақсир,—

дея подшога шикоят қилиб қақшайди.

Дарҳақиқат, дунёда ҳақсиз маломатдан кўра алам анғез яна нима бор? Ҳақсиз, адолатсиз маломат, бўҳтон — киши қалбини эғовлайди, вужудини заҳарлайди, қувонч билан тўла оламни ғамхонага айлантиради. Санъатда, ҳаётда олий гўзалликни қидириб, шеърят жаннатига келган Увайсий маломат, бўҳтон дўзахига тушган бўлса, не ажаб?

Диний, хурофий тушунчалар одамларнинг онгини заҳарлаб турган XIX аср шаронтида, хотинлар инсон эмас, ҳайвон қаторида саналган бир даврда, Увайсийнинг бадиий идеаллар шавқида — «тарки ватан» қилиб, у вақтда хотин жинси учун ярим худо саналган эрлар жамиятига дадил бостириб кириши — мусулмон хотинлари тарихидаги катта қаҳрамонлик эди. Бунинг устига ақли ҳам сочидек узун бўлиб, сарой «дониншманд»ларини «мардуми нофаҳм» деб атаган бу заковатли шоиранинг ҳасаддан маломат тошларига нишон бўлмаслиги мумкинми? Маълумки, хотин-қизлар бировни севиш, эр танлаш ҳуқуқидан маҳрум эдилар, бу жиҳатдан улар ота-онанинг муте фармонбардор қуллари бўлиши талаб

қилинарди; бу — ислом ахлоқининг талаби эди. Инсондаги табиий хоҳишга сиртмоқ солинган шу даврда Увайсийнинг бу таҳқирланган жинс номидан:

Бир пари пайкар суманбар ёра ошиқ бўлмишам,
Лаъли дилкаш, сўзи хуш дилдора ошиқ бўлмишам,—

деб рўйирост куйлаши сарой атрофидаги мутаассиб одамларга хуш келарди деб ким айта олади?

Менимча, Увайсийнинг маънавий қиёфати ҳақида сарой ғийбатчилари томонидан тўқилиб, Фазлийнинг «Мажмуаттуш шуаро» саҳифасигача чиққан бу маломатларнинг асли сабаби ҳасад, ғаразгўйлик ва хотинлар овозини ўчиришга бўлган тараддуддан иборатдир. Буни ўзгача изоҳ қилиб бўлмайди. Бироқ, маломатчиларнинг хоҳишларига қарши шеърятда хотинлар овози ўчмади, улар тобора кўпайиб, ҳаётнинг аччиқ ҳақиқатларини баланд овоз билан куйлай бошладилар. Увайсийнинг самимият билан тўла, равон, ўйноқ ва ҳаётга ундовчи ажойиб ғазаллари эса, кун сайин баландроқ янграб, янги авлодга завқ-шавқ бағишламоқда.

Увайсийнинг «Воқноти Муҳаммад Алихон» номли эпик асари Муҳаммад Алихоннинг Қашқарга юришига бағишланган шеърӣ ҳикоя бўлиб, бадний жиҳатдан жуда заифдир.

Увайсий «Қарбаломома» ни не мақсад билан қаламга олганини билолмадик. Аммо бир нарса аниқки, Увайсийнинг «Қарбаломома»си бу мавзуда ёзилган ўттизлаб асарнинг энг заифидир. Революциядан илгари «Имом Ҳасан ва имом Ҳусайн воқеалари» номи билан нашр этилган китоб эса, Увайсий «Қарбаломома»сининг бошқа авторлар томонидан тўлдирилган, такомиллаштирилган вариантдир. У китобни бутунича Увайсийга нисбат бериш хато.

Жўшқин лирик шеърлари билан доғ чикарган Увайсийнинг эпик асарларидаги муваффақиятсизлигини қандай изоҳлаш мумкин? Нега у ўз валинеъмати Муҳаммад Алихон мадҳида тузук асар ярата олмади? Нега пайғамбарзодаларнинг фожиаи ҳалокати унинг диний эҳтиросини тугенга келтирмади?

Бизнинг эътиқодимизча, Муҳаммад Алихоннинг жаҳонгирлик юриши, пайғамбарзодаларнинг дашти Қарбалодаги жанглири Увайсий табиатидан жуда йироқ

мавзулардир. Увайсий моҳир ғазалнавис — лирик шоирдир. У руҳий кечинмалар, ҳис-ҳаяжонлар, нозик кайфиятларни дарҳол ҳис этувчи ҳассос — туйғун шоирдир. Мана бу мавзуларда Увайсий булбул бўлиб сайрайди. Аммо жаҳонгирлик ва диний тарғибот мавзуда шоиранинг қалби ақлига ҳамкорлик қилмаган, қалб ақлга ҳамроҳлик қилмаган жойда поэзия бўлмайди.

УВАЙСИЙ ШЕЪРЛАРИ

УВАЙСИЙМАН

Меҳнату аламларга мубтало Увайсийман,
Қайда дард эли бўлса, ошно Увайсийман.

Истадим бу оламни, топмадим вафо аҳли,
Барчадин юмиб кўзни, муддао Увайсийман.

Ўз дилинг тааллуқдин банд қил худо сори,
То дегил кеча-кундуз мөсиво Увайсийман.

Кечалар фиғонимдин тинмади кавокиблар,
Арзу то само узра можаро Увайсийман.

То кўриб хароботин, таън этма, эй зоҳид,
Бир нафас эмас холи, иқтидо Увайсийман.

Қаҳр боргоҳига қўйса гар қадам ҳар ким,
Бош анга керак бўлса, жон фидо Увайсийман.

«Вайсий бериёзат» деб, саҳл тутма, эй ориф,
Ишқ аро ниҳон дарди бедаво Увайсийман.

ЗАБОНИНГНИ

Забонингни кетургил, эй шақарлаб, тўти гуфтора,
Нечукким, марҳамат ўлсун неча мендек дилафгора.

Нигоҳинг ташлағил, лутф айлабон, эй шўхи бепарво,
Йўлингда интизор ўлгон мани бул ошиқи зора.

Мени «лоядхулу!» деб, маҳрум этма, боғбон аҳли,
Азал деҳқони бағрим қонини сочкан бу гулзора.

Харидор ўлдим ул «наҳнуқасамно»да санга дилбар,
Замон аҳлини кам деб солма кўп ҳуснингни бозора.

Элимда бош ила жон хориж ўлғум икки оламдин,
Қилиб жаллодлик кўрсатма зулмингни харидора.

Бағир қоним эди саҳрода бутгон лолан рангин,
Биҳамдиллаҳ на соат, кун эди сончилди дастора.

Хабардор ўл харобот аҳли ичра соқийи даврон,
Пай-пай тут аёгинг ташналаб ўлгон бу ҳуммора.

Муяссар бўлмаса, гар тоқи абрў саждагоҳингдин,
На ҳосил санга, зоҳид, ташлағил бўйнингни зуннора.

Увайсий, юз жафо кўрсанг ҳақиқат ёридин доим,
Ўгурма юзни андин, солма кўзни ўзга дилдора.

МАСТОНА-МАСТОНА

Хиром айлар гулистон ичра ул мастона-мастона,
Табассумдин намоён айлабон дурдона-дурдона.

Тамошо чоғида монидурур кўздин юрак қони,
Бу ҳасратдин тўкар мардумларим, маржона-маржона.

Майи гулранг ародур жилвагар рухсори, эй соқи,
Таваққуф айламай сўнгил яна паймона-паймона.

Ушал шўхи ситамгарни бўлурму ошно деб ҳеч,
Рақиба илтифот айлар, манга бегона-бегона.

Манга то болу пар эрди хадангни тири пайконинг,
Етолмам ошённингга ки бол афсона-афсона.

Хати Хизр ила ораз даврида зулфи зарафшони,
Гул атрофида гўё сунбули райҳона-райҳона.

Мани девоная бу хирқа фақр олудасидур беҳ,
Али бермам ҳарири кисвати султона-султона.

Қаю бир тун аро рухсори жонона назар солғач,
Бу кўз ойинаси ҳуснигадур ҳайрона-ҳайрона.

Увайсийдур рафиқи дарду ҳижрона эрур мунис,
Ғами дилдор бирлан доимо ҳамхона-ҳамхона.

КҲНДАЛАНГ

Гул эмас то бўлмаса олдида хори кўндаланг,
Ер кўйи эрмас ул, йўқ дилфигори кўндаланг.

Ул санам кўйига еткайман дебон қилма наво,
Йўл аро неча санингдек интизори кўндаланг.

Шўхлик бирла муноди қилдириб қон тўккали —
Қирса майдон ичра ул дам, шаҳсувори кўндаланг.

Ҳар киши Мансурдек берса «аналҳақ»дан хабар,
Ул замон бўлғай ани олдида дори кўндаланг.

Вайсий, сўз кўтоҳ қил, дам урма нодонлар аро,
Сўзни соф эткунча то чиқмай губори кўндаланг.

ДИЛБАРО, ЮЗУНГ УЗРА

Дилбаро, юзунг узра кокулунг паришон қил,
Хуснинга ниқоб ўлсун, мақсадимни пинҳон қил.

На деб эътироз эттинг мустаманди зорингга,
Журм кўп эса афв эт, лабларингни хандон қил.

Ташналиғдадур мискин, гушналиғдадур ғамгин
Фақр аҳлини дохили хотами Сулаймон қил.

Қатра май гадолардин, соқие, дариг этма,
Ақлдин қилиб фориг, мастлиғда султон қил.

Жонни можаросига сабр айлағил, эй тан,
Рашкдин яқиндур бул чиқмоғига, меҳмон қил.

Мунда етмади Вайсий васлингни баҳосига,
Юмди кўз бу оламдин, раҳм айлаб арзон қил.

КЎЗЛАРИНГ ФИРОҚИДА

Кўзларинг фироқида танда лолагун қонлар,
Қилғали тамошосин саф чекибди мужгонлар.

Эй ғаний, карам айлаб хуснунги закотидин
Фақр аро гадоларга айлағайсан эҳсонлар.

Ўлмайинму ўксукдин, манга қилмадинг парво,
Ғайр аҳлига на деб марҳамат фаровонлар.

Зоҳидо, ҳазар қилғил хўбларни домидин,
Ҳалқа-ҳалқа нур узра зулфидур паришонлар.

Сабр анжуман эттим, бўлмади мурод ҳосил,
Тишладим адаб тошин токи синди дандонлар.

Бул шарораи оташ саҳл тутма, эй маҳбуб,
То чиқорди оҳимни кўнглум ичра сўзонлар.

ГУЛЗОР РАЪНОЛАНМАСУН

Оразинг зеб айла то гулзор раъноланмасун,
Лаълдин сўз эт дури шаҳвор раъноланмасун.

Қатраи сув комима қуйғил лабинг серобидин,
То қиёмат бўлгуча хуммор раъноланмасун.

Зарра саргардон этиб ташла висолингдин шифо,
Жисмима ҳажринг аро бемор раъноланмасун.

Дилбаро, бошинг учун ғайрига раъно этма сўз,
Деги раъноланмаса, ночор раъноланмасун.

Таънадин ўлдум букуи, ишқингга мандин сўнгги эл
Вайсийдин бир панддур, иқдор раъноланмасун.

ОШИҚ БЎЛМИШАМ

Бир пари пайкар суманбар ёра ошиқ бўлмишам.
Лаъли дилкаш, сўзи хуш дилдора ошиқ бўлмишам.

Мадди оҳим кўкдадур, сориг юзумга ашки ол,
Ул қади раъно, юзи гулнора ошиқ бўлмишам.

Қилма гулкандинг ила заъфим иложин, э ҳаким,
Манки, гулбарги шакар гуфтора ошиқ бўлмишам.

Нолау афғон этарман қумридек булбул каби,
На учунким, сарви гулрухсора ошиқ бўлмишам.

Лабларингдин то кўринмиш хуш-хуш инжу
тишларинг,
Лаъли бирла ул дури шаҳвора ошиқ бўлмишам.

Дўстлар кўнглум олон зулфи мусулмонкуш эрур,
Кофиредур, кокули зуннора ошиқ бўлмишам.

Ўзни қутқармоқ учун елдим-югурдим ҳар сари,
Оҳ вовайлоки, бора-бора ошиқ бўлмишам.

Манзилу кўю, алойиқ бандидин озодман
То тариқи Хожан Аҳрора ошиқ бўлмишам.

Баски, саргардон, қуюн янглиғ югурмакдур ишим,
Ишқ водисиға ман овора ошиқ бўлмишам.

Вайсийдин хуш истамаклик йўқ муносиб, не учун?
Бир пари пайкар суманбар ёра ошиқ бўлмишам.

АЙЛАМИШ

Раҳм қил, ёраб, фалак моҳимни пинҳон айламиш,
Меҳр ободини султоним ки вайрон айламиш.

Ой юзини нуридан олам мунаввар бўлдимки,
Масканимни билмадим бир йўли зиндон айламиш.

Ийғламайму қон ютиб, бўлдимки жонондин жудо,
Фурқати ул шаҳсувор ашкимни тўфон айламиш.

Базмгоҳини ити эрдим ки васли нчра ман,
Ҳажр жаллоди ялогимни қаро қон айламиш.

Шукр тасбеҳин тилимдин манъ қилдимму экан,
Ҳар жазога қадр ўтмакликни чандон айламиш.

Излабон қон йиғласанг ҳам ўтти вақти фурқати,
Фоний оламда гадоу шаҳни меҳмон айламиш.

Вайсиё, хатм ўлди ўхшар васл бу олам аро,
Тангри маҳшаргоҳда мушкилни осон айламиш.

ЯХШИ

Жафо чекканлара, жоно, вафолиғ қилганинг яхши,
Асири ишқ улонларга шифолиғ қилганинг яхши.

Дили мажруҳими захмига марҳам берсанг, эй сайёд,
Хадангингга нишон айлаб яролиғ қилганинг яхши.

Муяссар бўлса васлинг чунки жон бермаклигимдин
Танимдин дар маҳал жоним жудолиғ қилганинг яхши.

На лозим юз ўгурмоқ ташнадурман, бергил, эй соқи,
Қадаҳ илгимга, андин иддиолиғ қилганинг яхши.

Мани маҳрум этиб шаҳло кўзингдин, эй харидорим,
Каси арзонини рафлаттин баҳолиғ қилганинг яхши.

Бақосиз билдинг эмди бу жаҳон раъноларин, э дил,
Бориб майхона кунжида фанолиғ қилганинг яхши.

Букун ёр олдида қўйғил, Увайсий, шўру равғони
Худо қози бўлон кун можаролиғ қилганинг яхши.

ЎРГУЛАЙ

Дилбаро, ўлтур, бошингдин мисли гардун ўргулай,
Ақлими барбод этибон мисли Мажнун ўргулай.

Итларинг бағримни бурда қилди, танни реш-реш,
Жори айлаб қонларимни жома гулгун ўргулай.

То кўриб расволигим ор этма, эй ҳуш маъдани,
Бовар эткил кеча-кундузларда макнун ўргулай.

Лабларинг ҳажрида бағрим лахта-лахта қон эрур,
Оқузуб кўз чашмасидин ашки пурхун ўргулай.

Соқие, жон етди лабга, ваъда қил лаълинг майин,
Гарчи ман лабташнамани, хуммори мамнун ўргулай.

Тангри халқ этмиш мани муфлис гадолардин нетай,
Йўқ дирам, йўқ тоатим, кўз ёши Жайхун ўргулай.

Демоғил Вайсийини сан «ул Вайсийини бехонумон!»
Фаҳм қилгин ҳасратим, ҳоли дигаргун ўргулай.

КҮНГУЛ ДОҒ ЎЛДИ, ДОҒ ЎЛДИ

Замона кулфатидин бу кўнгул доғ ўлди, доғ ўлди;
Бу чархи бемурувватдин кўнгул доғ ўлди, доғ ўлди.

Жароҳат бўлди бағрим тиги бедоди рақиблардин,
Бу кўтоҳфаҳм мардумдин кўнгул доғ ўлди, доғ ўлди.

Бу гулзори фано ичра маҳали беҳалал йўқдур,
Ҳамеша захми хородин кўнгул доғ ўлди, доғ ўлди.

Фано мардумларини сирридин ҳеч кимса йўқ оғаҳ,
Қабиҳ гуфтор мардумдин кўнгул доғ ўлди, доғ ўлди.

Кўнгул қони фароги дийдадин бир лаҳза банд ўлмас,
Вужудим изтироб айлаб кўнгул доғ ўлди, доғ ўлди.

Турубдур бағрим ичра қон мисоли гунча, найларман.
Очилмай гул сифат ушбу кўнгул доғ ўлди, доғ ўлди.

Сўзимдан хотиринг узра гумоне ўзга еткурма,
Ки изҳор айлама найлай, кўнгул доғ ўлди, доғ ўлди.

Мени расвойи оламдин мабодо эътироз этма,
Такаллум бирла шод айла, кўнгул доғ ўлди, доғ ўлди.

Кўнгулни оташин бежо қилибдур нутқи гуфтори,
Қаю боғ андалибидин кўнгул доғ ўлди, доғ ўлди.

Бу сўзни айлади барпо ажаб густохлиқ бирла,
Малоли хотир ўлғайму, кўнгул доғ ўлди, доғ ўлди.

Ажаб ашъори мавзун боғлади Вайсий ҳасаддинким,
Умархон Zufунунеким, кўнгул доғ ўлди, доғ ўлди.

ЭШИТГИЛ АРЗИ АҲВОЛИМНИ

Эшитгил арзи аҳволимни, эй шоҳи жаҳон, тақсир-
Ки, изҳор айлаёлмам, дилда кўп дарди ниҳон, тақсир.

Жунуним хайли ақлим масканин торож этган вақт,
Тутинг маъзур, бунёд айласам оҳу фиғон, тақсир.

Паришон ҳол зоҳир ўлди куйгай ҳушманд аҳли,
Начунким қуймасин доим, ёшим оби равон, тақсир.

Таажжуб этмагил, шоҳо, кўриб ҳоли дигаргуним,
Кеча-кундузки ман расво-у, ул соҳибқирон, тақсир.

Назокатлиғ сўзингга қанду шаккар ҳаммасоф ўлмас,
Қуя олмас элингга сувни Билқисн замон, тақсир.

Муносиблиққа деб бордим санга, Юсуф-Зулайхосан-
Ки, асло тушмасин ўтруга бир ғайри дадон, тақсир.

Забарга хат уриб зер айламуш ул котиби нқбол,
Анинг-чун ақли кўтоҳлар ўқурлар инни он, тақсир.

Сиришким донасин кўрди юзим тупроғида андин,
Маломат қушлари бошимга қилмуш ошиён, тақсир.

Вужудинг сабр тоғидур, дилингким ақл боғидур,
Дедиким билганича Вайсийи бир нотагон, тақсир.

ҒАНИМАТ

Дунёни букун даврила даврони ғанимат,
Келтурди халойиқники меҳмони ғанимат.

То булбули мастона суҳанрезини бул дам,
Айвони жаҳон боғу гулустони ғанимат.

Умрунгни баҳорида муҳаббатни суғоргил,
Кўз мардумининг гиряи борони ғанимат.

Очғил кўзинг, эй дил, қилакўр вақти тамошо,
Айёми жаҳоннинг маҳи тобони ғанимат.

Фазли била ул гунчан нашкуфта очилмиш,
Сайри чаману ҳам гули хандони ғанимат.

Вайсийи гадодир, букун ўксутма гадони,
Лутф ила тараҳхум яна эҳсони ғанимат.

КИМДУРУР

Кимдурур ишқини, жоно, ошкор этмас сенга?
Кимдурур кўздин жигар қонини писор этмас сенга?

Кимдурур шавқинг аро тарки насихат этмаган
Кимдурур носихга душман, ўзни ёр этмас сенга?

Кимдурур фаҳму фаросатда Аёз ўлмак тилар,
Кимдурур доим умиди эътибор этмас сенга?

Кўрса ногаҳ бир хиром этмоқда алвон ишвани,
Кимдурур ишқингда қуллуқ ихтиёр этмас сенга?

Қилса Мажнун нечани ул Лайлини кўзгу сафо,
Кимдурур ишқингда кўз, юзни ғубор этмас сенга?

Кўз демасман ё басират ёки девори магок,
Кимдурур, э нур, кўзни интизор этмас сенга?

Остонангга бошим қўйдим кўтармак йўқ умид,
Вайсий бечоранг ғубори ҳеч кор этмас сенга.

ОШИҚОНА КҶЗ ТУТАЙ

Термулуб, қон йиғлаюб мен ошиқона кўз тутай,
Юзи гул, лаъли лаби мул жонажона кўз тутай,

Ўйнатиб келгай самандин, э улус манъ айла кўз.
Интизорида қолон шўхи замона кўз тутай.

Ғам тапаъум эрди доим фурқати дилдор аро,
Васл фонидур букун хурду калона кўз тутай.

Қимса бадгў ёнидин топди кўнгул ҳар дам вафот,
Ҳар сўзидур бир Масиҳ, ширин забона кўз тутай.

Зоҳидо, кўз тутмагимдин келмасун сенга ғубор;
Сирри ихфоси аниким бегумона кўз тутай.

Сиғлаи дундин букун ашким бўлубдур лолагун,
Ҳам ўзи сарроф, ҳам боимтиҳона кўз тутай.

Пайкари бадҳола, равзан зоҳир ўлмиш бешумор,
Жумлан суроҳдин руҳи равона кўз тутай.

Бошима солса маломат қушлари кошонае,
Ишқида ашкимни айлаб дона-дона кўз тутай.

Соқие, ўлтурса соғар бер, Увайсий илгина,
Чехран майдинки акси меҳрибона кўз тутай.

ЖАФОСИН ЧЕКМАЙИН БЎЛМАС

Жафосин чекмайин бўлмас муяссар сенга жононинг,
Юракка дарде тегмай, таъсир этмас оҳу афғонинг.

Кўнгул, сайр айлагил, бетоқат ўлма ҳажр шомина,
Зулумот ичра кирмай топмагайсан оби ҳайвонинг.

Надин дод айламай?—Уммид субҳи шома айланмиш,
Фирибу макр ила васлини афсул этди ҳижронинг.

Қошинг бир ғамзаси то тўкди юз ушшоқ қонини,
Қўзинг майдонида саф-саф тамошо қилди мужгонинг.

Вужудим поймолин хоки роҳидинки манъ этди,
Аё ҳоким, ватан кўйида тутдинг борму армонинг?

Увайсий, ёра кўрсатмай ҳижоб ўлган тааллуқот,
Аларни ғарқ этар тўфон ўлуб бу чашми гирёнинг.

ЎЗНИ ИЗҲОР ОФТОБ

Қилди у машриқ саридин ўзни изҳор офтоб,
Не учунким излагай ҳар рўз дийдор офтоб.

Чарх зарқиға қўйиб оғзин ютар ҳар кунда қон,
Шом вақтида шафақ билгурди хунбор офтоб.

Кеча излар, кундуз излар, ваҳки бир дам тинмайин,
Чарх водийсида мажнун жигархор офтоб.

Бенасибинг деб эдим бир мандуман ҳар рўзу шаб,
Мен каби, жоно, юзинг кўрмаккадур зор офтоб.

Мен начук Мажнун каби расвойи олам ўлмайин,
Чарх уза рухсори моҳингга гирифтор офтоб.

Дўст деб тутдим этогин ул фалак ғаддарни,
Шатта урди, кетди мағриб, топди озор офтоб.

Вайсий, бошинг узра қўй, хуршед талъат ёрни,
Билмадингму зарралар бошинда дастор офтоб.

УВАЙСИЙНИНГ ФУЗУЛИЙГА МУХАММАСИ

Дило, мақруби жонон ўлма, улдур — кори сўзонлиғ,
Қариб аввал, ҳарим ўлмоғлиғинг эрмасдур осонлиғ,
Фанойи фақр тупроғида қилгил ўзни пинҳонлиғ,
Кел эй роҳат сонан асбоб жамъин, қилма подонлиғ,
Тариқи фақр дутким, фақр эмиш оламда султонлиғ.

Кулоқ тут ушбу панда, жону дил бирлаки, сомнъсан,
Ҳавоу, орзу, юз минг ҳавасдин балки моннъсан,
Бўлиб гаҳ моннъу, гаҳ раъйи нафсдин гарчи қоннъсан,
Мурод ар салтанатдин, коми дилдур, нафса тобиъсан,
На ҳосил салтанат одила қилмоқ бандафармонлиғ.

Тазаллум бирла қатл этди дин аҳли кўзлари кофир,
Деб эрдим манъ бўл манзуридин ҳеч бўлмади жоғир,
Умид оби ҳаёт айлаб ки зулмотида бўл собир
Паришонлиғдин эй халқи жаҳон сиз жамъ эдинг хотир,
Ки ман жамъ айладим ҳар хонда вордур тирпарронлиғ.

Манга тангри насиб этмоб экандур фаҳм ила дониш,
Фаросат, ҳуш ҳам идрок ила ҳам ақл ила бениш,
Бу ким, кўтоҳлиғ иқболими ҳеч қилмадим андиш,
На толиъдур буким, оламда оғоз этмадим бир иш,
Ким ул ишдан саранжом этмадим охир пушаймонлиғ.

Мани маҳрум этиб, чашмим тар айлар кимса манъ этмаз,
Юроким реш, ашким қонлар айлар кимса манъ этмаз,
Увайсий, сабр қил жаврин ар айлар кимса манъ этмаз,
Манга зулмин сариҳ ул кофир айлар кимса манъ этмаз,
Фузулий куфр ўлурму, гар десам йўхдур мусулмонлиғ.

УВАЙСИЙНИНГ ЖОМИЙГА МУХАММАСИ

Қолдим балоя кўнглими бердимки ёшқа,
Чунким, мудом икки кўзим тўлди ёшқа,
Хусни зухурин олдида не ҳад қуёшқа,
Зулфи хаёли тушкали шўрида бошқа,
Ғам бошқа ўлтурур мани, ҳижрони бошқа.

Булбулни саждагоҳидур доимо чаман,
Фарз ўли анга шому саҳар тинмайин суҳан,
Ашким зиҳор ўлди, бағир қони пераҳан,
Меҳробга на фарзки ман сажда қилғаман,
Қияғумдурур сужуд ман ул икки қошқа.

Чарлар нигор олдиға келдурғали мани,
Юз сўзни зоҳир айлади кулдурғали мани,
Қаддин тонутти хаттини билдурғали мани,
Кўзу қошинг талошадур ўлдурғали мани,
Ўлтур ўзинггу, қўйма иковни талошқа.

Айди бировга: «мунда келтургил ятимни!»
Бирга дедик: «тош ила ургил ятимни!»
Боз айди бирга: «ҳолини сўргил ятимни!»
Ашкимни қон кўриб, деди: «кўргил ятимни,
Бурни қонади — оғзи етушканда ошқа».

Жоним, таним, бағир-жигарим тўйма ўхшади,
Нодон эли ейишди мани, боз кавшади,
Бир сангдил муҳаббати Вайсийни қуршади,
Жомий бир оҳ чекди, анн кўнгли юмшади,
Оҳим ўтини кўр на асар қилди тошқа.

АНОР

Бу на гумбаздур эшиги, туйнугидин йўқ иншон
Неча гулгун пок қизлар манзил айлабдур, макон.
Туйнугин очиб аларнинг ҳолидан олсам хабар,
Юзларида парда тортуғлиқ турарлар, бағри қон.

Нодира

(Моҳлар ойим)

Нодира, жоми муҳаббатни лаболаб ичибон,
Мастлиқ бирла қилай ишқ намозини адо.

Нодира.

I

Машҳур ўзбек шоираси Нодиранинг асли исми Моҳлар ойим бўлиб, XVIII асрининг охирида Андижонда туғилган. Моҳлар ойимнинг отаси Андижон ҳокими Раҳмонқули бий эди. Раҳмонқули бий ўзбек қабила-ларидан Минг уругига мансуб оқсуяклардан бўлиб, Фарғона ҳукмдори Олимхоннинг тоғаси эди. Олимхон укаси Умархонга Марғилон ҳокимлигини беради ва «уни тоғаси — Андижон ҳокими Раҳмонқули бийнинг қизи Моҳлар ойимга (бўлажак шэира Нодирага) уйлантиришга қарор беради. Бу қизининг (Моҳлар ойимнинг — Т. Ж.) ақллилиги, одоби ва гўзаллиги тегра ёққа дoston бўлган эди. Умархон унга ғойибона ошиқ ҳам бўлган, дейдилар. Олимхон бу ақд орқали ўз тоғаси ва укаси ўртасидаги қариндошлик муносабатларини мустаҳкамламоқчи бўлади. Шундай қилиб, Моҳлар ойим Умархон никоҳига киригилади».¹

Олимхон, Умархон ва Муҳаммад Алихон (Маъдалихон) даврларини жуда яхши билган амалдорлардан — тарихчи Ҳакимхон тўра Умархон билан Моҳлар ойим никоҳи ҳақида сўз очиб, қуйидагиларни ёзади:

«...Ул вақт Андижон ҳукумати Раҳмонқули бий, амир Олимхоннинг тоғаси эрди, унга тааллуқ эрди. Раҳмонқули бийнинг исматида бир қизи бор эрди, исми Моҳлар ойим эрди. Амир Олимхон хоҳладиким, ул мухаддарами амир Умархоннинг никоҳига киргизса, Маъ-

¹ Азиз Қайюмов. «Нодира», «Ўзбек тили ва адабиёти масалалари» № 1; 37-бет.

сумхон тўрани бениҳоят ҳадя бирла юбордиким, Умархонни Андижонга олиб бориб, ақди никоҳ қилиб, Марғилонга келтируб қўйиб келгил, деб рухсат берди. Маъсумхон тўра Марғилонга келиб, шаҳзода Умархонни домодлиққа таклиф қилиб, Андижонга олиб, яхши соатда ул авжи салтанатни товҳиди руҳга ақд боғладилар»¹.

Бу воқеа 1808 йилда эди. 1810 йилда Олимхон ўлдирилиб, ўринга укаси Амир Умархон тахтга чиқди. Шундай қилиб, Андижон ҳокимининг қизи, Марғилон ҳокимининг хотини Моҳлар ойим тез фурсатда мамлакат маликаси даражасига кўтарилади.

Орадан ўн тўрт йил ўтгач, Умархон вафот этади. Сарой аҳллари ўзаро маслаҳат қилиб, бир иттифоққа келиб, Нодиранинг ўша вақтда тахминан ўн тўрт ёшларда бўлган ўғли Муҳаммад Алихонни подшоҳ қилиб кўтардилар. Бу воқеани ўз кўзи билан кўрган ва бу маросимда шахсан иштирок қилган Ҳакимхон тўра бундай деб ёзади:

«...Ушбу байъатга катта-кичик бонтифоқ рози ва роғиб бўлуб, якдил ва якжиҳат фақирни буюрдилар; фақир ҳарами муҳтарамдин Муҳаммад Алихонни ташқарига олиб чиқдим. Умаролар Муҳаммад Алихонни оқ намадга солиб, маснади ҳукуматга олиб, отани жойига ултурғузуб муборакбод қилдилар»².

Шундай қилиб, Қирғизистон, Қозоғистон ва Ўзбекистоннинг ярмидан кўпини ўз ичига олган Умархон давлати ўн тўрт яшар Муҳаммад Алихон (Маъдалихон) қўлида қолади. Бу гўдакнинг бундай катта давлатни идора қилолмаслиги табиий эди. Шунинг учун Умархон вафотидан сўнг Моҳлар ойим — Нодира мамлакатни идора қилиш ишида фаол иштирок этади. Умархон даври анъаналарини давом эттириб, илм аҳлларига, санъат ва адабиёт арбобларига раҳбарлик ва ҳомийлик қилади.

«Умархон ўлгач (1822), тахт унинг ўн тўрт ёшлик ўғли Маъдалихонга қолади. Лекин хонлиқнинг барча ишлари Нодиранинг қўлида бўлади. Нодира адабиёт, маданият масаласида Умархоннинг изидан борди. Олимлар, санъаткорларга катта ҳурмат кўрсатди. Уларни тур-

ли китоблар ёзишга ташвиқ қилди ва ҳар вақт катта ҳадялар билан сийлаб турди. Ўзи Қўқонда бир мадраса, ҳаммом ва сарой бино қилдирди»¹.

Ўша давр шоирларидан Нодиранинг «Ҳафт гулшан» номли манзум ҳикоясини Нодирага бағишланиши ҳам шу фикрларни исбот этувчи бир далилдир.

Маъдалихон, отаси Умархон ўлгач (1822), 21 йил ҳукумат тепасида турди. Ўз давлатини Қашқар ва Тожикистоннинг Қора-Тегин вилояти ҳисобига кенгайтирди.

«Маъдалихоннинг қилган ишлари орасида кишининг диққатини ўзига тортадиган бир жиҳат — унинг руҳонийлар билан чиқиша олмаганидир. Маълумки, Маъдалихондан илгари Қўқон хонлигида хўжалар, сайидлар, умуман руҳонийларнинг роли жуда катта эди. Хонлиқнинг сиёсати шу гуруҳнинг қўлида бўлиб, Умархон даврида улар айниқса авж олган, ҳукуматнинг турли мансабларини ўз қўлларига олган эдилар. Маъдалихон мана шу гуруҳга қарши сиёсат тутди. Уларнинг кўпларини мансабдангина эмас, мамлакатдан ҳам қувди. Бу қувилганлар Бухорога тўпландилар»².

Ана шу қора гуруҳлар Маъдалихонга қарши фитна уюштириш учун, камоли золимлигидан «Насрулло қас-соб» деб ном чиқарган Бухоро амири Насруллога: «Маъдали ўз ўғай оналаридан бирига уйланди, бу кофирдан Фаргонани қутқариш керак», деб ариза ёздилар. Амир Насрулло бу аризани сўраб-суриштирмай, Қўқонга қарши уруш бошлади. Қаттиқ ва қонли жанглардан сўнг Маъдалихон қўшини мағлубиятга учради. Охири Амир Насрулло Қўқонга бостириб кириб, Қўқонни талон-торож қилди. Маъдалихонни, укаси Султон Маҳмудхонни, ўн тўрт яшар ўғли Муҳаммад Аминхонни, онаси Нодирани ва бир неча аъёнларнинг хотинларини фожиали равишда ўлдиради.

Машҳур ўзбек шоираси Нодира — Моҳлар ойимнинг кишининг ҳавасини келтирадиган ва даҳшатга соладиган ҳаёт йўли мана шундай.

Нодиранинг ўлдирилиши тафсилоти ҳақида эски тарихий манбаларда бир-бирига тамомила зид фикрлар баён этилган. Бу китоблардаги маълумотларни бир-би-

¹ «Мунтахабул-таворих». Ўз Ф. А. Шарқшунослик институти қўл-ёзмаси. 594, 161 а/б барақлари.

² «Мунтахабул-таворих», 306 б/в.

¹ О. Шарафиддинов. «Ўзбек адабиёти тарихи хрестоматияси» том II, 244-бет.

² О. Шарафиддинов. Юқоридаги китоб; 148-бет.

рига таққослаб қараганда, тўғриси қайси-ю, нотўғриси (уйдирмаси) қайси эканини аниқлаш ҳолат даражада мушкулдир. Мана шу манбаларга таъқидий муносабатда бўлмай, уларнинг фақат бирига асосланиб, Нодиранинг ўлдирилиш тафсилотини баён қилган ёш илмий ходимларимиз масалани жуда ҳам чигаллаштириб юбордилар. Биз бу масалага аниқлик киритиш учун, ўтмишдаги тарихчилар ва ҳозирги ёш адабиётшуносларнинг бу борадаги фикрларини бир-бирига таққослаб, ақл бовар қиладиган бир хулоса чиқаришга уринамиз.

Нодирани қандай вазиятда ўлдирилгани ҳақида сўз очиб, Ўткир Рашид бундай дейди:

«...Бу урушда Амир Насрулло ғолиб келиб, неча юзлаб гуноҳсиз кишиларни қиличдан ўтказди, Маъдали ва унинг ўғли Муҳаммад Аминни жаллодга топширади. Жаллод уларни ўлдиришга тайёрланиб турганда, оппоқ сочлари тўзиган, паришон ҳолда Нодира пайдо бўлади. У бегуноҳ, уч яшар набирасини қучоқлайди ва Насруллога қараб шундай хитоб қилади:

Эй забардаст зеридаст озор!
Сенга ҳам келур бу қизиқ бозор...

Амир Насрулло буйруғи билан Нодира, унинг ўғли Маъдали ва набираси Муҳаммад Аминни жаллод кундасига келтирадилар. Жаллод аввал Нодиранинг сочини қирқади. Кейин набираси, ўғли ва ҳар учаловларининг қўлларини кесади, сўнг оёқларини қирқади ва охири учаловларининг барабар каллаларини қирқади».

Ўткир Рашид бу тафсилотни қайси манбага асосланиб ёзганини кўрсатмаган. Фикримизча, у «Тарихи Туркистон» номли китобга мурожаат қилган кўринади. «Тарихи Туркистон»да эса:

Эй забардасти зеридаст озор!
Сенга ҳам келур бу қизиқ бозор,—

байти Нодиранинг сўнги сўзи сифатида эмас, тарихчининг лирик чекиниш ўрнида ишлатилган. Аслида эса, бу шеър форс-тожик шоири Саъдий Шерозийнинг «Бўстон» номли асаридан олинган бўлиб, асли қуйидагичадир:

Эй забардасти зеридаст озор!
Гарм то кай бимонад ни бозор?

Ба чи кор оядат жаҳондори?!
Мурданат беҳ ки мардум озори!¹

Демак, бу байтни Нодирага нисбат берилиши ва унинг ўлим олдидagi сўнги сўзи дейиш хато.

Тожики адабиётшуноси Тожи Усмон Венгрия олими Герман Вамберининг «Бухоро ёхуд Мовароуннаҳр тарихи», Мулла Ниёз Муҳаммад ибни Ашур Муҳаммаднинг «Тарихи Шохрух» асарига ва «Тарихи Қори Қундузий» китобларига асосланиб, Нодиранинг ўлдирилиш тафсилоти ҳақида сўз юритади ва Нодира ўлим олдида айтган шеърдан қуйидаги байтни келтиради:

«...Бу гуноҳлар кўзим қони ила минг долазор ўлса,
Бобомдур бу, момомдур бу, отамдур бу, онамдур бу».²

Нодиранинг ўзига хос услубидан хабардор бўлган ҳар бир киши бу байтни, Нодираники эмас, деб дарҳол рад этади.

Ёш илмий ходимлардан Азиз Қаюмов³ Нодиранинг ўлдирилиш тафсилоти ҳақида Ўткир Рашид ва Тожи Усмон билан ҳамфикр. Аммо Қаюмовнинг Нодираси ўлим олдида ғазалхонлик қилмай, ёш набирасини ўлимга буюрган Амир Насруллога қараб: «Эй золим, отасини-ку ўлдирдинг, бу гўдакда нима гуноҳ бор, нега буни ҳам ўлдирасан?»— деб хитоб қилади. Амир унга ҳақорат билан қараб: «Истасанг сени ҳам ўлдираман».— деб жавоб беради. Нодира: «Бундай фожиаларни кўриб тирик қолганимдан кўра ўлганим минг марта афзал»,— деб хитоб қилади. Шундан сўнг Насруллонинг буйруғи билан жаллодлар Нодирани ҳам қатл этадилар».⁴

Кўриниб турибдики, бу даъволар бир-бирини рад этади. Адабиётшуносларнинг бир масала устида, бир ҳолат тасвирида бир-бирига қарама-қарши фикрлар баён қилиши — бу фикрларнинг тўғрилигига шубҳа туғдира-

¹ Мухтасари «Бўстон», 31—32-бетлар. Душанба, 1945.

² «Бисту се адиба», 102-бет.

³ Мақола 1958 йилда ёзилган. (Ред.)

⁴ «Ўзбек тили ва адабиёти масалалари», № 1, 40-бет.

ди. Ахир бу авторларнинг қайси бири ҳақли? Қимнинг даъвоси тўғри?

Нодиранинг халқ орасида қатл этилишига ишонса бўладими? Ўлим ҳукми билан унинг ижроси орасидаги даҳшатли уч-тўрт дақиқани бемалол ўтириб, турли вазнда ғазал тўқийдиган бир ҳолат деб бўладими?

Йўқ, бу мумкин эмас! Бизнинг фикримизча, булар бари тарихчилар тарафидан сўнгра тўқилиб, Нодирага ишбат берилган уйдирма, афсоналардир. Агар бу тарихий ҳақиқат бўлганда, ҳамма китобларда бир хил нақл этилган, бир хил ифода қилинган бўларди. Модомики, тарихчиларнинг фикрлари уч хил бўлиб, бири иккинчиси инкор қилар экан, бас, буни қандай қилиб ҳақиқат деб бўлади?

Биз юқорида «Тарихи Туркистон» китобига асосланиб, Нодира билан бирга бир неча аъёнларнинг хотинлари ҳам ўлдирилган, деган эдик. Азиз Қайумов ҳам: «Ансобус-салотин ва таворихи хавоқин» китобининг автори Мирзо Олим, Нодира билан бирга Хушҳол Биби, Нор Биби ва яна бир хотинининг ахтаҳонада ўлдирилганини ёзади»¹ дейди.

Биз ҳам мана шу Мирзо Олим фикри тарафдоримиз. Мантиқ ҳам шу фикрнинг тўғрилигига далолат қилади. Амир Насрулло қанча золим, қанча қонхўр бўлса, шунчалик жоҳил ва мутаассиб киши эди. Унинг Фарғонага қарши хуружининг бош сабаби ҳам кўр-кўрона диний эътиқод ва мутаассибликнинг тугғени эди. У Фарғонага гўё дини исломни мустаҳкамлаш, тўғри йўлдан тойганларни жазолаш учун келди. У комил мусулмонлик даъвосида эди. Модомики Насрулло юришининг мантиқий моҳияти шундан иборат экан, модомики Насрулло шарият пешволари олдида мусулмончилиكنинг «классик» намунасини намойиш қилиш орзусида экан, бас, унинг Нодира билан бир неча мусулмон хотинларини оломон орасига чиқариб қатл этмоғи сира ҳам мумкин эмас. Чунки бундай хатти-ҳаракат уни халқ олдида батамом бебурд қилиб қўяр, шарият номидан қилган даъволарини пучга чиқарарди. Амир Насрулло — золим эди, қонхўр эди, мутаассиб эди, лекин аҳмоқ эмас эди.

Бундан ташқари, Маъдалихоннинг ўғли Муҳаммад Аминхон, Ўткир Рашид айтганидай, уч яшар гўдак эмас,

ўн тўрт яшар йигитча эди. Ун тўрт яшар йигит, бугун бўлмаса эртага отасининг қонини ва тахтини даъво қилиб, майдонга чиқиши муқаррар эди. Чунки Маъдалихон ўзи ҳам ўн тўрт ёшда тахтга чиққан эди.

Нодиранинг ўлдирилишига — унинг уч яшар гўдакни ҳимоя қилиши сабаб бўлди деб ўйламоқ бир нав снёсий соддадиллик бўларди. Нодира ҳалокатининг сабаби бундан кўра чуқурроқ.

Маълумки, Нодира ўттиз йилдан зиёдроқ бир даврда мамлакатда подшоҳдан сўнг мўътабар зот ҳисобланарди. Маъдалихоннинг ёш чоғларида эса, подшоҳлик асосан Нодира қўлида эди. Шу тариқа бу аёл мамлакатни идора қилишга салоҳиятли эканини исбот қилиб, сарой доирасида ҳам, халқ орасида ҳам зўр обрў қозонди. Агар Амир Насрулло Нодиранинг икки ўғлини (Муҳаммад Алихон ва Султон Маҳмудхонни), шунингдек, валиаҳд Муҳаммад Аминхонни ўлдириб, Нодирани тирик қолдирганда, Нодира ўз нуфузидан (обрўсидан) фойдаланиб, бутун Фарғона халқини Амир Насруллога қарши оёққа турғизиши, ғалаён кўтариб, «Насрулло қассоб»ни тахтдан тобутга тортиши — қоронғи тундан сўнг ёрур кун келишидек муқаррар эди.

Амир Насрулло мана шу муайян таҳликадан, аниқ хавфу хатардан қутулиш учун ўзининг қобилиятли рақиб — Нодирани ўлдирди десак — бу тарихий фожадан мантиқий хулоса чиқарган бўламиз.

II

Шоира Нодира ўз шеърларини аввал «Комила», кейинча «Нодира» таҳаллуслари билан ёзиб, Фарғона халқи орасида «Нодираи даврон» номи билан шуҳрат қозонган бир санъаткордир.

Нодирага жуда яқин турган замондоши, шоира Увайсий эса, «Воқиоти Муҳаммад Алихон» номли манзум ҳикоясида:

Шаҳлар орасидадур Умархон,
Бир неча кун суларди даврон.
Маҳпора эди унинг заифи,
Макну-ди таҳаллуси латифи.—

деб, Нодиранинг учинчи таҳаллуси ҳақида хабар қилади. Бироқ, Нодира ўз девонига ёзган дебوحасида ўзини

¹ «Ўзбек тили ва адабиёти масалалари», № 1, 41-бет.

«...Шариат аҳкомиди омил, алмуллақаб бил-Комила» деб таништира ҳам, девонда «Комила» ва «Макнун» тахаллуси билан ёзилган бирорта шеър йўқ. Тўғри, Умархон сарой шоирларининг деярли барча адабий маҳсулини ўз ичига олган Фазлийнинг «Мажмуаттуш-шуаро» сида «Макнун» тахаллуси билан ёзилган шеърлар бор. Аммо бу Макнуннинг биринчи шеърини китобга киритишдан олдин Фазлий бу шоир ҳақида қуйидагича маълумот бериб ўтади:

Бигуфт ин газал қозин Эрназар,
Ба таънати шоҳи олий гуҳар;
Замираш эн файзи суҳан оғаҳ аст,
Дуогўйи даргоҳи шоҳаншаҳ аст.

(Олий гавҳардек шохимизга пайрав қилиб, бу шеърни Эрназар қози ёзди; табиати сўз файзидан огоҳ бу зот шаҳаншоҳ даргоҳининг дуогўйларидандир).

Фазлийнинг бу справкасидан кўриниб турибдики, бу «Макнун» шоира эмас, шоирдир. Моҳлар ойим эмас, Эрназар қозидир. Шундай қилиб, ҳозир мавжуд манбаларда Нодиранинг Комила ва Макнун тахаллуси билан ёзган шеърларидан бирорта намуна кўринмайди. Бизнинг фикримизча, Нодиранинг Комила ва Макнун тахаллуси билан ёзилган шеърлари махсус девонларни ташкил этиб, Амир Насрулло қўшини Қўқонни талон-торож қилиб, мадрасадаги китобларни гулханда ёққанда, Нодира девонлари ҳам «жноятчининг» асари сифатида шу жаҳлат гулханида қуйиб кул бўлган бўлса керак¹. Зотан, Нодиранинг ҳозир мавжуд девони ҳам хаттотлар томонидан зебу зийнат билан шоҳ саройига атаб тузилган муҳташам девон бўлмай, турли котиблар томонидан кўчирилган ғариб бир тўпламдир. Девоннинг дебочаси (унинг ҳам охири йўқ) бир хил қоғозга, Нодира шеърлари бошқа қоғозга, шу девон охиридаги бошқа шоирларнинг шеърлари бошқа хил қоғозга кўчирилган. Фикримизча, шоиранинг Амир Насрулло торожидан омон

¹ Менинг бу тахминим тўғри бўлиб чиқди. Ўз ССР Филлар академияси ҳузуридаги адабиёт музейининг илмий ходими Маҳбуба Қодирова Нодиранинг «Макнун» тахаллуси билан ёзган форсча газалларидан иборат бир девон топгани ҳақида матбуотда хабар қилинди. 1963 йилда М. Қодированинг таъаббуси билан бу форс-тожик тилидаги газаллар Нодиранинг ўзбекча ва тожикча мукаммал девониди нашр этилди.

қолган, ёхуд халқ орасига тарқалган газалларини бирор адабиёт муҳибни тўплаб тартибга солган бўлса керак. Девонда Нодиранинг 109 та ўзбекча ва форсча газаллари бўлиб, тахминан 1700 мисрадан иборатдир.

III

Нодира ўз ҳаётида ҳам, газалларида ҳам вафодор ёр образининг мужассам тимсолидир. Ўтмишнинг ҳамма шоирлари, шоиралари, адиблари, адибалари инсониятни эзгу йўлга бошлаш учун тасаввур этилмиш оламни куйлаганлар, улар ўзлари яратган бу гўзал оламнинг муштоқи эдилар. Нодира эса, тақдир бошини сийлаган бир қиз эди. Ўзининг ҳусни жамоли, ақлу заковати билан Фарғона халқи орасида дoston бўлган бу соҳибжамол қизни бахту толе мамлакат маликаси даражасига кўтарди. Тўғри, подшоҳнинг хотини бўлиш ҳаминша бахт эмас, лекин Умархондек ҳам шоҳ, ҳам забардаст шоирнинг рафиқаси бўлиш катта бахт эди, албатта. Шунинг ҳам айтиш керакки, Нодира Умархоннинг энг севикли хотини эди. Нодира билан Умархоннинг оилавий ҳаётини жуда яхши билган шоирамиз Увайсий Умархон билан Нодира орасидаги муносабатни шарҳ адабиётидаги машҳур ошиқ-маъшуқлар билан қиёс қилиб ёзади:

Шаҳлар орасидадур Умархон,
Бир неча кун сурарди даврон.
Маҳпора эди унинг заифи,
Макнунди тахаллуси латифи—
У Юсуф эди, будур Зулайхо,
Ул Вомик эди, бу эрди Уэро.
Бириси Лайли, бириси Мажнун,
Бир-бирини муҳаббатига мамнун¹.

Увайсийнинг бу шаҳодати — гувоҳлиги ҳеч қандай шарҳ ва изоҳга муҳтож эмас. Демак, Нодира билан Умархон тарихда жуда сийрак учрайдиган масъуд-бахтли оилавий ҳаёт кечирганлар.

Агар бунга Нодиранинг:

«...Сайид Умар Баҳодирхон... аксари авқот мавзун

¹ Ўз ФА Шарқшунослик институти қўлёзмаси, № 1837, III ғарз, Увайсий. «Вокоти Муҳаммад Алихон».

хаёллар бирла газал ва мухаммас ва таржиъи мурас-
саъ қилур эрди ва андин ошиқларга сурур ва хуси аҳ-
лига гурур пайдо бўлур эрди... Мен ҳам алар мутоба-
атида... бирор байт тақлид билан айтур эрдим. Ҳазрат
баъзи нуқсонларига ислоҳ бериб, мавзун ва мурассаъ
қилур эрдилар...»¹ каби иқрорини қўшсак, Умархон Но-
дира учун севгили ёрғина эмас, шеъриятда ғамхўр, меҳ-
рибон устоз ҳам эканлиги равшан бўлиб қолади. Демак,
Фарғона гўзали Моҳлар ойимни машҳур шоира даража-
сига етказган, унинг «Нодиран даврон» лақаби билан
донг чиқаришига сабаб бўлган устоз — Умархон эли.

Шунинг учун Нодири ўз ижодининг ибтидосидан ин-
тиҳосигача ўзини куйлади: у кулиб боққан бахтга таро-
налар ёзди, маъшуқа бўлиб ошиғини, Лайли бўлиб Маж-
нунини, Зулайхо бўлиб Юсуфини куйлади. Нодири ўзи
севиб ва севилганини чуқур ҳис этиб ёзгани учун унинг
газаллари ҳис-ҳаяжонлар билан тўла. У ишқ-муҳаббат
мавзуида сўз юритганда, қалби тўлиб-тошар, минг йил-
лар давомида такрорлана-такрорлана трафарит ҳолига
келган ташбеҳлардан қочиб, ўзига хос, янги тасвирлаш
воситалари топади. Чунончи, ошиқ ёхуд маъшуқанинг
руҳий ҳолати тасвирида, у муҳаббат майдан маст эди,
таъбирин шарқ адабиётида айтилган, такрорланган таъ-
бирдир. Лекин бу кўҳна сўз материалидан Нодири маз-
мунинг шундай тоза майини қуядики, у ҳар қандай
ўқувчини завқ-шавқдан сархуш этади:

Нодири, жами муҳаббатни лабалаб ичибон,
Мастлик бирла қилай ишқ намозини адо.

Муҳаббат жомини бундай тўлдириб ичмоқ ва мастлик
бирла... ишқ намозини адо қилмоқ ўзбек классиклари
орасида фақат Нодирига мансуб ихтиродир. Муҳаббат
майдан маст бўлиб, ишқ намозига сажда қилган бу
шоиранинг муҳаббат ҳақидаги тушунчаси жуда кенг,
шоира муҳаббатни комил инсонликнинг шишонаси ҳисоб-
лаб, бу нашъадан маҳрум кимсани одам қаторида сана-
майди. Бу жиҳатдан қараганда, Нодири билан ўзбек
халқи орасида тўла ҳамфикрлик бор, масалан, ўзбек
халқ мақолида:

Ишқи йўқ — эшак, дарди йўқ — кесак,—

¹ ЎзФА қўлёзмаси, № 4182, 3-а, 36.

дейилган бўлса, Нодири бир шеърида:

Муҳаббатсиз киши одам эмасдур,
Ҳар одамсан муҳаббат ихтиёр эт,—

деди.

Шу фикр шоиранинг бошқа шеърларида қайта-қайта
таъкидланиб, бир жойда:

Жаҳонда Нодири, ишқ ихтиёр эт,
Муҳаббатсиз кечурган ҳайф авқот—

тарзида ифода этилган бўлса, бошқа бир шеърида:

Менга, эй Нодири, қисмат бу эркан,
Азал кундан бўлубдир ишқ пайдо—

дейди.

Муҳаббатни бундай чуқур англаган, унга бундай кенг
маъно берган Нодири онлавий ҳаётда вафо, садоқатнинг
муҷассам тимсоли эди. Зотан, вафо — онлавий ҳаётнинг
маъноси, моҳияти, файзидир. Шунинг учун Навоий вафо-
ни гавҳари ноёб деб атайди. Бу жиҳатдан қараганда,
Нодири ўз шахсий ҳаёти билан бошқа қизларга намуна
бўларли гавҳари ноёбдир. Ёрга вафо — Нодири га-
залларининг асли моҳияти, уларнинг мағзидир. Маана шу
майтиқдан чиқиб, шоиранинг қўйидаги мисраларига
эътибор қилингиз:

Бўлса то умру ҳаётим боқий,
Мену элгимдир домони вафо.

Ёхуд:

Берай жон висол ичра, эй нўшлаб,
Фироқингда тоқай қилай тобу таб?
Жамолинг менга муддао субҳу шом,
Висолнинг менга орзу рўзу шаб.
Агар келса бошимга тиги ажал,
Қилурменму йўлингда тарки талаб?

Нодиранинг вафо бобидаги бу фидокорона, самимий
фикрларини ўқиб, ихтиёрсиз улуг Навоийни эслайсан,
киши. Навоийнинг Мажнун тили билан Навфал қи-
зига:

деган мисралари, аслда келажак авлодларга қаратилган насиҳат эди. Нодира мана шу насиҳати «лаббай» деб қабул этган қизларнинг бири бўлиб, у шахсий ҳаётида бунга амал қилди, ижодий фаолиятида вафо унинг бош мавзуси бўлди: Нодира — вафони куйлаган шоирадир.

Нодира ҳали ёш экан, унинг севгили ёри, устози Умархон вафот этди, лекин Нодира унга ўз умри охиригача содиқ қолиб, ғам-ғусса билан тўлган аламангез ғазалларда бу ёрининг идеал образини яратиб, унга абадий садоқатини куйлади. Мана у нима деди:

Бевафолардек сени ҳаргиз фаромўш айламай,
Нодира ёдингни айлар то дами явмул-ҳисоб.

Нодира ёрни беқийёс даражада қадрлар, у билан ўтказилган ҳар бир лаҳзани улуг давлат деб билар эди, шу маъно шоиранинг «Рўза» шеърларида жуда порлоқ ифодасини топган:

Жон кўрмади рўзани ҳаловат.
Ифторда ёрсиз на лаззат?
Ёр айласа ёри бирла ифтор,
Йўқ, рўзада мундин ўзга давлат...

Ёрига бунчалар меҳрибон, бунчалик мунис Нодиранинг шодлик ва қувончларини куйлаган сони Умархон вафотидан кейин, бирдан мотам нашидасини куйлай бошлади. Нодиранинг кейинги шеърлари шоиранинг қалбидаги изтироблар, ҳаяжонлар, мустарлик, маъюслик тасвиридан иборат бўлиб, мотамзадалик кайфиятидаги синиқ руҳнинг ҳазин нолишидир.

Васл уйин обод қилдим, бузди ҳижрон оқибат,
Сели ғамдин бу иморат бўлди вайрон оқибат.

Орзу қилдим тутармен деб висоли доманин,
Пора бўлди ҳажр илгида гирибон оқибат.

Нодира булбул каби то нола иншо айладим,
Навбахор ўтти, ҳазон ўлди гулистон оқибат...

Елғиз бу шеърдагина эмас, бу даврда ёзилган бошқа шеърларида ҳам шунингдек мунг, руҳий шикасталик, абадий ҳижрондан шикоят, ёрга интизорлик, уни қўмсаш, танҳолик ва жудоликдан фарёд ва нола овози эшитилиб, киши руҳига вазмин таъсир қилади. Чунки:

Менки қолдим ҳажр вайрониди бесомон бўлуб,
Ёр келмас кулбаи эҳсонима меҳмон бўлуб.
Дашту саҳродин сўроғингни тополмай дард ила,
Айланиб келдим яна ғам уйига ҳайрон бўлуб.
Шарбати лаълинг хумори бирла чандон йиғладим,
Қатра-қатра кўзларимдан оқди бағрим қон бўлуб.

Еҳуд мана бу мусибатномани ўқиб кўрингиз. Ғам-алам ва мотам шоиранинг вужудига шу қадар сингиб кетганким, бу руҳий ҳолат тасвирида у ўз замондошларининг баридан пешқадам шоирадир:

Вафо шаҳбозидурман, гар мени сайд этмоқ истарсан,
Муҳаббат риштасидин қилгасен, зинҳор, домимин.
Муриди ишқи оламеўзман ушшоқ базмида,
Навою нолаи пайдек баланд этди мақомимини.
Қаронғудур кўзимга ҳажр шони, тийрадур айшим,
Фалак туфроғи пинҳон айлади моҳи тамомимини...

Фараз хизматларимдин ёр васли иқтизосидур.
Тиларман васлини, ёраб, зиёд эт эҳтимомимини.
Жавоби шох байти Нодира, ул нодирин даврон,
Тегиб санги ажал синадурди мино бирла жомимини...

Еҳуд мана бу куйга солинган нолага эътибор қилингиз:

Ҳар лаҳзаки, эй ёр, сени ёд қилурман,
Ҳажр офатидин нолау фарёд қилурман,
Ўз жонима бедод уза бедод қилурман,
Бахтимни забун толидин дод қилурман,
Муншин қадар менга қалам чекди дигаргун,
Паймони айшимни қазо айлади вожун...

Бу аламангиз, бу мотамомез шеърлар мутолаасидан биз қалбимизда дард ҳис этамиз, шунинг билан бирга, булар вафо ҳақидаги қўшиқлар бўлгани туфайли, буларни куйлаган шоирага нисбатан юрагимизда чексиз ҳур-

мат-эҳтиром ҳис этамиз. Зотан, Нодира вафо куйчиси сифатида бундай ҳурматга сазовор шоирадир.

Нодира инсон бахтини, ёр муҳаббатини куйлаган шоирадир. Шунинг учун у самовий муҳаббат ҳақида сафсата сотган шайхлар — зоҳидларга қарши оппозицион мавқе тутди, у шайхларни фош этишда Навоий изидан борди. Нодиранинг эътиқодича, шайхларнинг ҳамма кирдикори: тамаъгирлик, ҳийла-найранг ва риёкорликдан иборатдир. Мана, у нима дейди:

Риёу, ҳирсу, тамаъ савтандир таронаи шайх,
Эшитмагум, ҳама афсун эрур фасонаи шайх.

Кўнгуллар ўлди совуқ суҳбатидин афсурда,
Эрур чу боди хазон оҳи ошиқонаи шайх.

Нодира:

Ишқу муҳаббат ўлди ошиққа дину мазҳаб

шиори остида иш кўриб, турли муносабат билан зоҳидларга пичинг қилади, улардан кулиб, масхаралайди; шоира Хайёмдек ҳаётдаги хушнудликлар — қувончлар симболи сифатида майни мадҳ этади, зуҳд аҳлининг совуқ суҳбатидан қочиб, майхона аҳлига яқинлашади, соқий билан дўстлашиб:

Соқий, менга қадаҳ (тут) бу дайр аро лаболаб,
Зуҳд аҳлидин ўсондим, тутдим, сенинг-ла машраб,—

деб, ҳаётдаги қувончларни куйлайди. Шоиранинг «Эй хушо» деб бошланадиган гўзал бир ғазали чиндан ҳам хайёмонадир, бу ғазал ҳаётга бағишланган қувноқ-хушчақчақ мадҳиядир. Мана, бу ғазал:

Эй хушо, шини аро оби ҳаётн ҳукамо,
Қим они ҳар киши иш этса бўлур Хизриамо.
Ҳукамо ишқ маризига буюрмиш майи ноб,
Ҳажр дардига демишлар бу муфариҳни даво...
Бўлди гул мавсуми-ю майнадалар жонибидин,
Муждан айшу тараб еткузадур боди сабо...
Нодира жоми муҳаббатини лаболаб ичибон.
Мастлиқ бирла қилай ишқ намозини адо.

Зоҳидлар, минг йиллар давомида ҳаётни куйлаган реалист шоирларнинг рақиб бўлиб келдилар. Бундай шоирлар билан зоҳидлар икки қутбга ўхшайди, булар ўт билан сувдек бир-бирига зид ақида билан яшайдилар. Зоҳидлар мавҳум жаннат билан ҳурлар умидида моддий оламнинг қувончларидан воз кечиб, риёзатга майл кўрсатадилар ва бошқаларни шунга даъват қиладилар. Реалист шоирлар эса, зоҳидларнинг бу тагсиз хом даъволаридан кулиб, ҳаётнинг моҳиятини хушнудликда кўрадилар, шунинг учун улар май, майхона мавзунини тўлиб-тўлиқиб куйлайдилар. Чунки май ва майхона, улар назарида, қувончларнинг манбандир. Нодира мана шу ҳаёт ҳақиқатини идрок этмаган зоҳидларни кўзда тутиб ёзади:

Ҳақорат бирла, эй соқий, боқар майхона аҳлига,
Сўниб бир жоми май, зоҳидни анда нақши девор эт.

Эрур пири мугондин бу башорат, турғил, эй соқий,
Лаболаб жом ила зоҳидни даъвосини бекор эт.

Нодира зоҳиднинг фаросатсизлигини, бефаҳм ва беидрок эканини фош қилиш учун ҳар хил муносабатлар гонади ва ундан қаттиқ кулади; шулардан бири қуйидаги байтдир:

Тарки ишқ эт, деди менга зоҳид,
Демади ҳеч телба мунча қабиҳ.

Шу тариқа, Шарқ шоирлари майхонани — жаннатга, майни — кавсар сувига, маҳбубани ҳурларга қарши қўйиб, хаёл, тасаввур этилмиш оламни рад этадилар, моддий дунёнинг мавжуд нозу неъматларини, ер қизининг фазлу камолини, васл жаннатини, ҳажр дўзахини, хуллас, биз яшаб турган шу моддий оламнинг латофатини, қувонч ва азобларини куйлаш билан, уларнинг баъзилари идрок этиб, баъзилари ҳис-туйғу орқали идеализм позициясидан материалистик позицияга ўтиб қоладилар.

Минг йилдан зиёд бир даврда шайх ва зоҳидларга қарши қаратилган ижтимоий лириканинг фалсафий моҳияти мана шундан иборат. Ўзбек халқининг сеvimли

Хайём ва Навойи каби файласуфлар изидан борди.

Умархон даврида шеърятда радифгўйлик, назирагўйлик авж олгани учун у давр шоирларининг шеърлари вази, услуб ва гоёлари жиҳатидан бир-бирига ўхшаб кетади. Аммо Нодира шеърларида бу нуқсон кўринмайди, у ҳеч кимга эргашмаган, ҳеч кимга тақлид этмаган, радифгўйликка, назирагўйликка зеб бермаган. Нодира ўз услуби, ўз овози билан, шеърларининг сермазмун, серҳаяжонлиги, жўшқинлиги ва самимийлиги билан ҳаммадан фарқ қилиб, ажралиб туради. Бошқача айтганда, Умархон даври поэзияси ўзи бир олам, Нодира поэзияси ўзига хос бошқа бир оламдир.

Ўткир Рашид ва Азиз Қажумовлар, шоир Фазлий Нодирани Зебуннисо билан бир қаторга қўйиб тилга олса ҳам, унинг асарларидан намуналар келтирмайди, деб «Мажмуаттуш-шуаро» муаллифидан ўпкалайдилар¹. Бу авторлар Фазлийнинг Маҳзуна ҳақидаги:

Ба маъни чу Зебуннисо нодира,
Ба Ҳуканд машҳура-у шоира,—

деган тавсифномасини кўзда тутадилар. Бу хато, албатта. Аслда Фазлий Нодирани умуман тилга олган эмас ва уни тилга олиб, таъриф-тавсиф қилиши, унга қандай бўлмасин баҳо бериши мумкин ҳам эмас эди. Зеро Нодира Фазлий назарида мамлакат маликаси, Умархондан сўнг эл-юртнинг энг улуғ, энг мўътабар кимсаси эди. Бас, шундай экан, Фазлийнинг мамлакат маликаси ҳақида қандайдир мулоҳаза юритиши, юмшоқ қилиб айтганда, одобсизлик бўларди.

Фазлийнинг:

Ба маъни чу Зебуннисо нодира

мисраидаги «нодира» сўзи эса, Фарғона маликаси Моҳлар ойимнинг тахаллуси эмас, балки Зебуннисонинг сифатидир. Бу байтнинг ўзбекча маъноси қуйидагичадир: (Маҳзуна) маънида Зебуннисодек ягона бўлиб, Қўқоннинг машҳур шоирасидир.

¹ «Уч шоир» тўпламига ва «Ўзбек тили ва адабиёти масалалари» журнаlining 1958 йил, №1 сонига қаралсин.

Хуллас, Нодира номи мудом «Мария Стюарт» трагедиясини эслатиб, киши кўнглини вайрон этади. Дарҳақиқат бу икки маликанинг фожиаги тақдири икки томчи сувдек бир-бирига ўхшайди; орадаги фарқ шундаки, Марияга Шиллер абадий ҳайкал қўйиб кетди, Нодирага эса, бу ҳайкални ким қўяди, буниси ҳали номаълум. Нодира — бахт ва бахтсизликнинг мужассам титмоси, нодир бир асарнинг ҳали қаламга олинмаган мавзундир.

НОДИРА ШЕЪРЛАРИ

ИМТИХОН ЭТИБ КЕТ

Кел, даҳрни имтихон этиб кет,
Сайри чамани жаҳон этиб кет.

Бедардларинг жафоларидин
Фарёд чекиб, фиғон этиб кет.

Дунё чаманини булбулисан,
Гул шохида ошъён этиб кет.

Эй ашк, кўзимни мактабидин,
Ҳайрат сабақин равон этиб кет.

Олам чаманики бевафодур,
Бир оҳ била хазон этиб кет.

Ушшоқ мақоми бўстондур,
Азми, раҳи бўстон этиб кет.

Мақсад на эди жаҳона келдинг?
Қайфиятини баён этиб кет.

Фош этма улусқа ишқ сиррин,
Кўнгулда ани ниҳон этиб кет.

Кел, ишқ йўлида кўзларингни,
Эй Нодира, дурфишон этиб кет.

ФАРҲОД АГАР

Фарҳод агар урса менга лофи муҳаббат,
Бир оҳ ила айларман уни доғи хижолат.

Ҳарчандки бемори ғами ишқ эди Мажнун,
Дардимни кўриб, тишлади ангушти надомат.

Фарҳодда бўлсайди менинг ғайрати ишқим.
Бир оҳ ила айлар эди ул тоғни ғорат.

Мажнунда агар бўлса эди сабру таҳаммул,
Қилмасму эди мен каби шаҳр ичра иқомат.

Гар бўлса Зулайхода менинг заррача ишқим,
Қолмас эди Юсуфни фироқида саломат.

Ишқ офатига тоғ таҳаммул қила олмас,
Ман-манки қилурман бу ғаму дардига тоқат.

Дарду аламу ғуссаки, ҳажрида чекарман,
Бу меҳнату ғам кимдадир, эй аҳли муҳаббат?

Юздан бири Мажнунда агар бўлса ғамимни,
Бир оҳ ила оламга солур шўри қиёмат.

Ҳар ҳолда, эй Нодира, шукр айла худога,
Қим, берди сенга ишқу муҳаббат ила давлат.

БАҲОР КЕЛДИ

Баҳор келдию кўзим гулга боқмади асло,
Надинки, гулшан аро гулрухим эмас пайдо.

Юзимга бўлди юзинг муқтарин биҳамдиллоҳ
Очилди меҳру вафо боғида гули раъно.

Сариг юзимда қизил ашкими таровати бор,
Нечукки, соғари заррин аро майи ҳумро.

Лабидан айру менга бода тутма, эй соқий,
Хумор кулфатига мониди ўлмади саҳбо.

Бу жони хастаки, васлингни орзу айлар,
Хаёл туррасидин бошида узун савдо.

Фироқ лашкари туғенидин маозаллоҳ-
Ки, қилди сабру таҳаммул диёрини яғмо.

Юзинг назораси ушшоқларни фирдавси,
Ҳарими дарғаҳинг аҳбоба жаннатул-маъво.

Сенинг салосили зулфинга мубталодурман-
Ки, бўлди аҳли хирад қушлариға домн бало.

Фалакдин ўтди фироним, қуёшга етди уним,
Ҳануз, Нодира, кам бўлмади бу оҳу наво.

МАРҲАБО

Марҳабо, эй пайки султон, марҳабо.
Ҳудҳуди мулки Сулаймон, марҳабо.

Талъатинг фаррух, муборак мақдаминг,
Қилди кулбамни гулистон, марҳабо.

Ҳўб келдинг, яхши келтирдинг хабар,
Айладинг дардимга дармон, марҳабо.

Бўлди мавзун қоматингдин мунфайл,
Сарви нози боғи ризвон, марҳабо.

Қилғасен ул моҳ меҳрин ошкор,
Субҳ янглиғ покдомон, марҳабо.

Мужда келтирдинг висоли ёрдин,
Топти таскин дарди ҳижрон, марҳабо.

Кел бери, то хоки пойингин қилай
Тўтиён чашми гирён, марҳабо.

Равшан айларман чароғи оҳни,
Кўзларимдур гавҳарафшон, марҳабо.

Бу кеча ҳижрон шабистонидадур,
Анжуми ашким чароғон, марҳабо.

ЭЙ ХУШО, ШИША АРО

Эй хушо, шиша аро оби ҳаёти ҳукамо-
Қим, они ҳар киши пӯш этса бўлур Хизрнамо.

Ҳукамо ишқ маризига буюрмуш майи ноб,
Ҳажр дардиға демишлар бу муфарриҳни даво.

Бодадин айлама парҳез, дамо-дам қадаҳ ич,
Келди мазмум муҳаббат йўлида зухду риё.

Бўлди гул мавсуми-ю майкадалар жонибидин,
Муждан айшу тараб еткузадур боди сабо.

Эй хуш ул ринди майошоми сняхмаст мудом,
Жоми май илгида, олдида сабую мийно.

Гусса паймонасида хуни дил ошом айлар,
Бодадин ҳар кишиким, айлар эса истигно.

Зоҳидо, гар десанг ишқ аҳлига расво бўлмай,
Демоғил майкада авбошиға кўп чуну чаро.

Бода муштоқига лутф айла, қадаҳ тут, соқи,
Иўқса Жамшидға ҳам айламади жом вафо.

Нодири, жоми муҳаббатни лаболаб ичибон,
Мастлик бирла қилай ишқ намозини адо.

КЕЛ, СЕНГА ЭЙ ШАҲИ ЖАҲОН

Кел, сенга, эй шаҳи жаҳон, мамлакати жаҳон фидо,
Дийдаларимга қўй қадам, ҳар қадамингга жон фидо.

Лаъли лабинг фироқида хуни жигар ғизо менга,
Сарви қадинг ҳавосида жон этарам равон фидо.

Айшу нишоти офият дарду ғамингни садқаси,
Бир нафас иштиёқинга ишрати жовидон фидо.

Вақти хиром, эй санам, дийдаларимга қўй қадам,
Хоки раҳингга айларам чашми гуҳарфишон фидо.

Гарчи менинг алимдадур ҳосили мулки мамлакат,
Етса висолинг, айларам барчани ройгон фидо.

Ийғлама эмди, эй кўзим, тўкма юракни қонини,
Догни тоза айладинг қониға бўлди қон фидо.

Нодиран газал саро назмини кўрса ногаҳон,
Дурру жавоҳирин қилур фикрига бағри қон фидо.

* * *

Аз ҳажри руҳаш азоб дорам,
Як пора дили кабоб дорам,

Аз сар наравад ҳавои масти,
Аз фикри лабаш шароб дорам.

Аз баҳри расидани висолаш,
Чун барқ басте шитоб дорам.

Гардонда зи рӯзу шаб варақҳо,
Умри гузарон — китоб дорам.

Пурсидани ҳоли дарди ҳижрон,
Журме набувад, савоб дорам.

Макнуна зи зулми фурқати ӯ,
Ду дида даруни об дорам.

Элдин ниҳон ич

Май ичсанг, эй кўнгул, элдин ниҳон ич,
Лаби ёди била май ройгон ич.

Агар ғамдин халос ўлмоқ тиларсен,
Суроҳидек шароби арғувон ич.

Кўнгул, шодоб эди васли майиндин,
Лабиндин айру тушдинг, эмди қон ич.

Қириб майхонага, ғамдин омон топ,
Дамодам жом тут, май ҳар замон ич.

Майи ноб эл нёриға маҳак (дур),
Ўзингни айламакка имтиҳон ич.

Будир мазмуни мавжи бодаи ноб-
Ки, саҳбо пирни айлар жувон, ич.

Сенга, эй Нодира, жоми муҳаббат,
Чу сунди соқийи ширин забон, ич.

КЕЛТУР ШАРОБ

Тийрадур субҳи нашотим соқиё, келтир шароб,
Шоми ҳижрон зулматида жоми майдур офтоб.

Моҳи тобон юзлигим, ҳар лаҳза ёд этсам сенй,
Дуд бағримдан чиқар ўт ичра тушгандек кабоб.

Банд этиб зулфинг аро кўнглимни озод этганинг,
Қуш учургандек эрур боғлаб аёғига таноб.

Кошки оҳим насимидин таҳаррук айласа,
Ёрким, рухсориға гул баргидин солмиш ниқоб.

Хажр ошўби балодурким, ани ташвишидин,
Қатран симоб янглиғ кўнглим айлар изтироб.

Шод эди ул шоҳи даврон васли бирла хотирим,
Айш даврониға солди даври гардун ниқилоб.

Бевафолардек сени ҳаргиз фаромўш айламай,
Нодира, ёдингни айлар то дами ёвмул-ҳисоб.

ГУЛГА ДЕСАМ

Гулга десам, йўқ, кайфи пойингга тоб,
Дийдама қўй, эй бутн заррин рикоб.

Ташқари чиқма кечалар ҳашр ўлур,
Чиқса ярим кечада гар офтоб.

Ғарқан хуни жигар ўлди таним,
Қон ёш ила мўйи сар этдим хузоб.

Турфа саволе лабидин сўрди дил,
Жон берайин бўлмаса ширин жавоб.

Сурати девор каби бўлмишам,
Ҳасрати дийдор ила беҳўрду хоб.

Жонима қасд айлар эсанг қил, валеқ,
Тишлама лаълингни қилурсанг итоб.

Мойили зулм этма кўзинг туркини,
Йўқса қилур мардум уйини хароб.

Бу кеча майхонани даргоҳида,
Пирн муғондин тиларам фатҳи боб.

Айламадинг, эй бутн паймон шикан,
Нодирани васлинг ила комёб.

ШИТОБ АЙЛАБ

Ғазаб бирла нигорим ўтди ёнимдан шитоб айлаб,
Юзин кўргунча ўлдурди мени ҳажри азоб айлаб.

Пари янглиғ назардин чехра пинҳон этди ул маҳваш,
Фироқу ҳажр жомидин мени масти хароб айлаб.

Кўнгул шодоб этди журъан жоми висолидин,
Солиб ҳижрон ўтига кетти бағримни кабоб айлаб.

Мурувват айла, жоно, сендин айру тийрадир айшим,
Ёрут кулбамни бир тун оразингни офтоб айлаб.

Ичармен май дамо-дам ёр лаълини хуморидин,
Мени майхонадин манъ этма, зоҳид, ихтисоб айлаб.

Ҳисоб этмоққа чарх анжумларин бор эҳтимол анда,
Менинг доғи дилимни лек бўлмайдур ҳисоб айлаб.

Лабидин айру қон ютмоқ ишимдур борғил, эй соқи,
Менга беҳуда кулфат берма таклифи шароб айлаб.

Дариғо кетти охир гавҳари мақсуд илгимдин,
Топиб эрдим сени маҳбублардин интиҳоб айлаб.

Вафо сарлавҳи узра Нодира мавзун каломини
Езар, таҳсини шеъри хисрави олий жавоб айлаб.

БЕРАЙ ЖОН ВИСОЛ ИЧРА

Берай жон висол ичра, эй нўшлаб,
Фироқингда тоқай қилай тобу таб?

Жамолнинг менга муддао субҳу шом,
Висолинг менга орзу рўзу шаб.

Агар келса бошимга тиғи ажал,
Қилурменму йўлингда тарки талаб?

Қадинг мисраи шўху баржастадур,
Бўлиб ҳусн девонидан мунтахаб.

Мени зор Фарҳоду Мажнуннажод,
Эрур ёр Ширину Лайлиласаб.

На маҳфилда шаҳду шакар ёлдини
Ки, бир-бирга часпандадур икки лаб.

Фироқда шамъи шаби ҳажрмен
Эмас куймагим, Нодира, бесабаб.

КЕТМАДИ МЕНДАН ҚАДАҲ

Кетмади менадан қадаҳ бирла хумори офтоб,
Субҳ янглиғ тортадурман интизори офтоб.

Сарф қилгумдир они жоми висоли нақдина,
Гар муяссар бўлса лаъли обдори офтоб.

Моҳрўларни юзинг ойн мусаххар айлади,
Мунча бўлмас анжум ичра иқтидори офтоб.

Оразингни (нг) тобидин бўлди назокат дастгоҳ,
Турфа гуллар зоҳир этди навбаҳори офтоб.

То юзинг ойн намоён бўлди ҳусн афлокида,
Рашк ўтидин тийра бўлди рўзгори офтоб.

Гар кўзим ҳуснинг чароғидин мунаввар бўлмаса,
Равшан этмас партави нури шарори офтоб.

Нодира оҳим синонидин таваҳҳум тортибон,
Чарх майдонидадур чобукеувори офтоб.

СОҶИЙ, МЕНГА ҚАДАҲ ТУТ

Соқий, менга қадаҳ (тут) бу дайр аро лаболаб,
Зухд аҳлидин ўсондим, тутдим сенинг-ла машраб.

Ҳуснинг тажаллисидин бетоб моҳрўлар,
Андоқки зоҳир ўлмас хуршид чиқса кавкаб.

Ёримни васли бирла олам мунаввар эрди,
Бор эрди моҳи тобон хуршидга муқарраб.

Мажнуни бенавони таклифи жоҳ қилма,
Қим телбалар бошида йўқдир ҳавои мансаб.

Муҳтожи дарғаҳингмен юз минг умид бирла,
Мен қулни бу эшикдин навмид қилма, ёраб.

Тиғи забонинг ўлди мифтоҳи ганжи дониш,
Алломан замондур олингда тифли мактаб.

Қил, Нодира, муяссар шўри жунун жаҳонда,
Ишқу муҳаббат ўлди ошиққа дину мазҳаб.

ДУСТЛИҒ РАСМИНИ ИЗҲОР ЭТ

Рафиқо, менга бир дам дўстлиғ расмини изҳор эт.
Ки, мен бордим ўзимдин, ёр агар келса, хабардор эт.

Қачон ишқ аҳлини ўлтурмоғини ихтиёр этсанг,
Жафо тиғи билан аввал мени(нг) бағримни афгор эт.

Ҳақорат бирла, эй соқий, боқар майхона аҳлига,
Суниб бир жоми май, зоҳидни анда нақши девор эт.

Менинг холимга йиғлар дашту саҳроларда ваҳшийлар,
Агар кўйига борсанг, эй сабо, ёримга изҳор эт.

Эрур пири мугондин бу башорат, турғил, эй соқий,
Лаболаб жом ила зоҳидни даъвосини бекор эт.

Қадинг раъио ниҳоли сарвдур, жоно, хиром айлаб,
Чаман гул гаштида товусқа сен таълими рафтор эт.

Юмулмас кўзларим, эй моҳи тобон, иштиёқингдин,
Чиқиб ер остидин муштоқларга арзи дийдор эт.

Зулайҳо муштаридур ганжи гавҳар бирла васлингга
Жаҳон аҳлини Юсуфдек жамолингга харидор эт.

Гули савсан очилди, бенаволиқ қилма, эй булбул,
Чаманда Нодира ашъори бирла полаи зор эт.

НА ГУЛ САЙР АЙЛА

На гул сайр айла, на фикри баҳор эт.
Жаҳондин кеч, ҳаёли васли ёр эт.

Муҳаббатсиз киши одам эмасдур,
Гар одамсан муҳаббат ихтиёр эт.

Изору қадду рафторингни кўрсат,
Чаман сарву гулини шармсор эт.

Лаби махмурдурмен жоми май тут,
Карам қил соқие, дафъи хумор эт.

Аналҳақ, можаросин айладинг фош,
Кел, эй Мансур, истиқболи дор эт.

Дури ашку, ақиқи хуни дилни
Келур ёринг, аёгига нисор эт.

Куйиб, эй Нодира, олам элига
Муҳаббат шевасини ошкор эт.

КЕЛГИЛ, ЭЙ ЕР

Келгил, эй ёр, вафо расмини тут,
Шамъи рухсор ила кулбамни ёрут.

Ёр лаъли лабидин айрилдинг,
Эй кўнгул, эмди дамо-дам қон ют.

Кўзларим йиғлади зулфингни кўриб-
Ки, ёғин боисидур тийра булут.

Қил фаромўш бу олам ғамини,
Бода ич, май била кўнгилни овут.

Кишига ҳиммати мардона керак,
Йўқки оройиш ила ришу бурут.

Хуни дил бирла жигар порасидин
Бодадур лаъли муфарриҳ ёқут.

Нодира даъвийи ишқингни қилиб,
Қавли бу маҳкамада топти субут.

* * *

Он ки маҳжур зи васли рухи ёр аст манам,
Он ки як умр гирифтори нигор аст, манам.

Он ки дилсанг, ситамгару, жафожўст, туи,
Он ки маъюси балодидан зор аст, манам.

Он ки аст тангии дил гуначасифат бе рухи ёр,
Бо ҳама хуни жигар ҳамдами хор аст, манам.

Он ки хуршед бувад дар фалаки ноз туи,
Он ки чун соя сияҳрў зи нигор аст, манам.

Он ки доим зи тараб хурраму шод аст, туи,
Он ки пайваста зи ғам сина фиғор аст, манам.

Он ки бар дидан ман нури нигоҳ аст туи,
Он ки бар домани нози ту губор аст, манам.

Он ки бе ман ба тарабҳон сурур омади, ту,
Он ки дар ишқи ту бе сабру қарор аст, манам.

Жилва бар дидан ҳар оина беҳуда мақун,
Он ки бо рўй жаҳонтоби ту зор аст, манам.

Дўстона раҳм ба бадрўзин Макнуна кунед,
Он ки дур аз рухи хуршедузор аст, манам.

МАЖНУНИИ БЕРМАНГИЗ НИСБАТ

Мени жунунима Мамнунни бермангиз нисбат,
Қилурму хору хашак тоби шуълаи ғайрат.

Чекарда жон менга тақлид қилмасин Фарҳод,
Фироқ тоғида беҳуда чекмасун кулфат.

Менга баробар эмас кўҳкан билан Мажнун,
Аларда юз ғам эди, лек менда минг ҳасрат.

Жаҳонда буйлаки бўлмишмен ишқ ойинаси,
Менга зиёда бўлур ёр ҳуснидин ҳайрат.

Ғамимни заррасини тоғларга арз этсам,
Таҳаммул айламагай тоғ келтириб тоқат.

Бу дарду ғам ки анинг нотовон кўнгул кўтарур,
Муҳаббат аҳлиға юздан бири эрур офат.

Ғамимни шарҳини юз мингидин бирини дедим,
Фалак ани кўтарурда ҳам айлади қомат.

Бу ғамни тоғ кўтармас эди, валеқ менга
Бериб таҳаммулини қўйди жонима миннат.

Спехр мартабан ишқни баланд кўриб
Дедики, Нодирани ҳимматига юз раҳмат.

ОЛАМ ОРО

Эй меҳри жамолинг олам оро,
Зарроғ юзингга масту шайдо.

Эй ҳусн риёзида қадинг сарв,
Ул сарв уза сунбулинг сумансо.

Келким назаримга, эй парирў,
Девонаға бир дам эт тамошо.

Сен уйқуда масти поздурсен,
Мен дард била ғарибу танҳо.

Тун-кеча фиғону нолишимдин,
Қўйинг ити ичра тушди ғавго.

Сен қайси диёр азмин этдинг?
Келмас хабаринг бу ерга асло.

Оҳим ўқиға қадим камондир,
Бу ўқни нишонидур Сурайё.

Мажнун нега Лайли таркии этсун?
Юсуфни унутмади Зулайхо.

Қайдин сени Нодира унутсин,
Бу сўз не муносиб, эй дилоро?

РУЗА

Жон кўрмади рўзадин ҳаловат,
Ифторда ёрсиз на лаззат?

Ёр айласа ёри бирла ифтор,
Йўқ рўзада мундин ўзга давлат.

Эл барча висол базмида шод,
То субҳ чекиб суруди ишрат.

Ҳар шом менга наволаи ғам,
Ифтор қилурга бўлди қисмат.

Моҳи рамазонки файзи чўқдур,
Мен хастага ёрсиз на роҳат?

Ҳар шом кўзимни ёши шамъим,
Хуни жигарим ба жойи шарбат.

Ҳижрон ила рўза жавр этолмас,
Гар ёр эса Нодира саломат.

БАРЧА АБАС

Бевафодур бу жаҳон, суду зиён барча абас,
Ким ғаму айшу баҳор ила хазон барча абас.

Бўлма андишани савдоси била саргардон,
Йўқу бори ғамидин ваҳму гумон барча абас.

Топмаса ёр жанобиға шараф бирла қабул,
Оҳу фарёдинг ила шўру фиғон барча абас.

Бўлмаса ошиқа гар ёр висоли мақсуд,
Орзуо ҳаваси жону жаҳон барча абас.

Фуқаро ҳолиға гар боқмаса ҳар шоҳ, анга —
Ҳашмату, салтанату, рифъату, шон барча абас.

Шоҳ улдирки, раийятга тараҳхум қилса,
Йўқ эса қондан амну омон барча абас.

Нодира бўлмаса гар ишқ ўтин таъсири,
Алами зоҳир ила доғи ниҳон барча абас.

ШАЙХ

Риёу, ҳирсу, тамаъ савтидур таронаи шайх,
Эшитмагум, ҳама афсун эрур фасонаи шайх.

Санамлар ишқина тоқат қилолмайини ночор,
Ешуиди савмиага зухд ўлиб баҳонаи шайх.

Риёу зарқ тариқида ташнаком ўлур,
Сароби баҳри хаёлоту бекаронаи шайх.

Хамўш этарман ани бир шарори оҳ ила,
Агарчи тез эрур ўт каби забонаи шайх.

Кўнгуллар ўлди совуқ суҳбатидин афсурда,
Эрур чу боди хазон оҳи ошиқони шайх.

Берур гурур ила оройини фашу дастор,
Ки худнамолиғ эрур зеби корхонаи шайх.

Топилса, Нодира, бир шайхи орифи комил,
Бошим ҳавосин этай назри остонаи шайх.

ВАСЛ УЙИН ОБОД ҚИЛДИМ...

Васл уйин обод қилдим, бузди ҳижрон оқибат,
Сели ғамдин бу иморат бўлди вайрон оқибат.

Қилди чоки пираҳан доғи дилимни ошкор,
Қолмади кўнглимда захми ишқ пинҳон оқибат.

Аҳду-паймонлар қилиб эрди вафо қилгум дебон,
Айлади тарки вафо ул аҳди ялғон оқибат.

Орзу қилдим тутармен деб висоли доманин,
Пора бўлди ҳажр илгида гирибон оқибат.

Зоҳидо, ишқу муҳаббат аҳлини маъзур тут,
Ер кўйида на бўлди Шайх Санъон оқибат.

Баски қон бўлди юрогим гавҳари ашк ўрнига,
Қатра-қатра кўзларимдин томди маржон оқибат.

Оқким бўлди яна субҳи нашотим шони ғам,
Чехра пинҳон этти ул хуршиди тобон оқибат.

Гарчи бор эрди мусаххар девлар фармонида,
Поймоли хайли мўр ўлди Сулаймон оқибат.

Нодира, булбул каби то нола иншо айладим,
Навбаҳор ўтти, хазон ўлди гулистон оқибат.

МАҲЗУНА

Чикқали исломдин зуннор боғлаб йўқ ажаб,
Менки бир дин офати тарсоя ошиқ бўлмишам.

Маҳзуна.

XIX асрнинг бошларида Фарғонада, Умархон саройида ўзбек адабиёти яна бир карра гуркираб авж олгани у даврнинг адабий ёдгорликлари: «Мажмуаттуш-шуаро», «Зарбул масал» ва шунингдек бошқа асарлардан очиқ кўриниб туради. Бу даврда шеърга, шеър айтишга ҳамма қизиқади, бу даврда шоҳ ҳам, вазир ҳам, оддий аскар ҳам шоир эди. (Гулханий оддий аскар эди.) Гарчи Хирот XV асрда Хуросоннинг адабий, маданий маркази бўлиб, бу ерда ҳам шоҳу дарвеш барабар шеърга майл кўрсатган бўлсалар-да, Навоий ўзининг «Мажолисун-нафоис» асарида тўрт юздан ортиқроқ шоирларнинг номларини кўрсатиб, хотин жинсидан бирорта шоирани тилга олмайди. Чунки Хиротда шоирлар йўқ эди. Агар Хиротда шоирлар бўлганда, Навоий уларнинг номларини мамнуният билан зикр қилган бўларди. Мана шу жиҳатдан XIX аср Фарғонаси Хиротдан ўзиб кетди. Бу давр ўзбек адабиёти тарихига Увайсий, Нодира ва Маҳзуна каби забардаст шоираларни етказиб берди.

Афсуски, Маҳзунанинг ижодий фаолияти ва ҳаёт йўли ҳақида деярли ёзма маълумот йўқ. Агар Фазлий Намангонийнинг «Мажмуаттуш-шуаро» даги кичик бир шеърий ҳикояси бўлмаганда, биз (бошқалар ҳам, албатта) Маҳзунанинг ҳаёти ва ижодий фаолияти хусусида ҳеч нарса билмаган бўлар эдик. Ўзбекистон Фанлар академиясининг Шарқшunosлик институти шарқ қўлёзмалар фондида, 5028 рақамли қўлёзма баёзнинг 39 а-варагида «Маҳзуна... духтари мулла Бошмон» (Маҳзуна

мулла Бошмон қизи) деган жумладан бошқа маълумот йўқ. Бунинг устига шоиранинг бирор девои бизгача етиб келмаган. Унинг кенг ўқувчиларга маълум асари ҳозирча Фазлий билан мушоираси ва «Ошиқ бўлмишам» радибли мухаммасидан иборатдир.

Маҳзуна ҳақида гапирганлар ёхуд бу хусусда ёзган авторлар Маҳзуна билан Фазлий орасидаги ажойиб мушоирани мақтайдилар-у, лекин бу мушоиранинг қандай шароитда пайдо бўлгани ҳақида сукут қиладилар. Ҳолбуки юқорида айтганимиз Фазлийнинг шеърий ҳикояси булар орасидаги дўстлик ва ижоддошликнинг бошидан охиригача нақл қилиб, жумладан шу машҳур мушоирани қандай яратилгани ҳақида маълумот беради. Бу манзум (шеърий) ҳикоя форс-тожик тилида ёзилгани сабабли, кенг ўқувчилар оммаси ундан бебаҳра қолиб келмоқдалар. Биз ўқувчилар олдидаги шу қарзни тўлашга уриниб, бу манзум ҳикоянинг ўзбекча насрий таржимасини китобхонларга тақдим этамиз.

ФАЗЛИЙ ҲИКОЯСИНИНГ НАСРИЙ ТАРЖИМАСИ

Фозил бир кишининг муборак чехра, бахт юлдузидек пок қизи бор эди. У ақлу идрокда Зебуннисодек ягона бўлиб, Қўқонда машҳур шоирадир. У ўз номидек мулоҳим меҳрибон эди ва мени имтиҳон қилиб синаб юрарди. Хурлар рашк қиладиган бу гўзал узоқдан, хат орқали мен билан сўзлашиб турарди. Бу ой юзлининг таҳаллуси Маҳзуна бўлиб, баланд парвоз ҳаёли ўзгача эди. Хуштаб, одобли, шунингдек, маъсума, ифбатли эди. Мен нотавон турли ўй-фикрлар билан унга қандай га-заллар юбормайин — ул пари чехра меннинг ҳар бай-тимга гавҳардек пок жавоблар қайтарарди. Бу кун ул гулчехранинг шеърини ўқиб, сўзининг завқ-шавқида беқарор бўлдим. Ва дарҳол уйларига бордим, у мени кўриб «Шеър ўқунг» деди. Бу нозаниннинг сўзларига таҳсин қилиб, мен мана бу туркча шеърни ўқудим:

Фазлий

— Юз офарин сўзинга лубби лубоб кўрмай,
Арзи жамол этарму, ойна об кўрмай?

Маҳзуна

— Кимдин чиқар бу сўзлар бағрин кабоб кўрмай,
Ганж ўлмағай муяссар ҳолин хароб кўрмай.

Фазлий билан Маҳзуна орасидаги мушoirанинг тарихи мана шундай, шу тариқа бу гўзал мушoirа бунёдга келган.

Фазлийнинг Маҳзуна ҳаётига оид яна бир кичик маснавийси бор. Биз уни ҳам таржима қилиб ўқувчилар муҳокамасига ҳавола қиламиз-да, сўнг бу шўх шоир билан зукко шоира орасидаги муносабатлар ҳақида ўз мулоҳазаларимизни баён этамиз.

ФАЗЛИЙ МАСНАВИЙСИНИНГ НАСРИЙ ТАРЖИМАСИ

Бир кун эшитсам у кумуш танли (Маҳзуна) нодон, бефаҳм бир кишига эрга тегибди. Бу хабардан мен шўрликнинг кўнглим озор топиб, афсус-надомат билан қўлларимни бир-бирига урдим; ўз қалбимнинг дардига чидолмай, шу онда бир рубоний ёзиб, унга юбордим.

РУБОНИЙ

Эй шўхи пари чехра, ажаб доносан,
Гул юзлилар нчра ҳаммадан зебосан,
Бу ҳусну латофатнинг-ла афсус-афсус,
Нодон киши таззасида топдинг жо сан.¹

Маҳзуна тақдир ва қисматнинг бу хижолатчилигини дафъ қилмоқ учун мана бу машҳур байт билан жавоб қайтарди:

«Маҳзунининг юрагини қазо ўз қабзасига олгандир,
Ё раббий, бу очилмаган гунча қаерда очилар экан?»

Мен шу лаҳзадаёқ, беихтиёр, унга жавобан ёздимки, эй гул юзли! Булуглар йиғламагунча чаман кулмайди (гуллар очилмайди), сенинг гунчанг эса, бизнинг шабнамдан очилади. Маҳзуна сўзнинг бепарда бўлганини кўриб, камоли поклигидан, қайта мен билан сўзлашмади.

Фазлийнинг Маҳзуна ҳақидаги ҳикоялари шулардан иборатдир. Бу ҳикояларга қараб, биз қуйидагиларни аниқлашимиз мумкин:

1. Умархон салтанати даврида (1811—1822 йиллар) Маҳзуна ҳали қиз бўлиб, шу даврнинг охирида эрга теккан, қачон туғилиб, қачон вафот этгани номаълум.

¹ Бу рубонийни М. Муинзода таржима қилди.

2. Нима бўлганда ҳам шоиранинг отаси мулла Бошмон ўз замонининг пешқадам зиёлиси бўлиб, қизига ҳар тарафлама билим ва эркин тарбия берган. Агар бу оилада шу эркинлик шабадаси эсиб турмаганда, Маҳзуна Фазлийга рўбарў келиб, у билан мушoirа қилолмасди.

3. Фазлий билан Маҳзуна орасидаги ижоддошлик бир неча йил давом этган, Маҳзуна Фазлий ёзиб юборган кўпгина шеърларга жавоблар ёзиб, бу заковатли шоирни ўзининг ҳозиржавоблиги билан мафтун этган. Ниҳоят, дадиллик билан шунини ҳам илова қилиш зарурки, Фазлий Маҳзунанинг фазлу камолигагина эмас, ҳусн-жамолига ҳам мафтун бўлиб, нечундир бу сирни ошкор этолмаган. Агар шу тахмин тўғри бўлмаганда, Маҳзунанинг эрга берилишидан, унинг бунча фиғони кўкка кўтарилмас: «Бу хабардан мен шўрликнинг кўнглим озор топиб, афсус-надомат билан қўлларимни бир-бирига урдим», дея ҳасрат қилмас, бечора Маҳзунага:

Нодон киши тиззасида топдинг жо сан,—

деб заҳар олуд таъна тошларини отмас ва ниҳоят, ўз қисматида шикоят қилган ижоддошига тасалли бериш ўрнига (камол куйганлигидан) адаб доирасидан чиқиб, бешарм сўзларни ёзиб юбормас, боёқиш Маҳзунанинг даврдан озор топган дилига яна озор бермасди.

Тўғри, Маҳзунадек оқила, фозила, шоира (Фазлий тили билан айтганда), «пари чехра» бир қизнинг бефаҳм, нодон одамга ҳамхона бўлиши ҳар қандай кишини афсуслантиради, бироқ, ўтмишда эр таилаш қизларнинг ҳуқуқи эмас эди-ку! У шўрликлар бу борада ҳаммаша ота-она орзуси қурбони эдилар-ку! Фазлийнинг мана шу жиҳатларга эътибор қилмай, Маҳзунага ҳақоратомуз хатлар ёзиши ўта адолатсизлик эди.

Нима бўлганда ҳам Маҳзунанинг шеърӣ қобилияти, шахсий фазилатлари ҳақида энг кўп, энг хўп¹ ва энг илиқ фикрлар ёзиб қолдирган ягона шоир шу Фазлийдирки, унинг бу хизмати бўлмаганда, биз Маҳзуна хусусида ҳеч нарса билмас эдик.

¹ Таъбир Бобирники бўлиб, гап Навоийнинг туркий шеърлари устида боради, муносабати келгани учун биз бу таъбирни «қарз» олдик.

Маҳзунанинг туғилган ва отасининг қасои ка-
моли ҳақида эски манбаларда деярли бир маълумот
йўқ. Янги ёзма манбаларда эса, бу хусусда бир-бирига
зид фикрлар баён қилинади, аммо бу фикрлар бирор
манбага сўяниб эмас, ривоятларга кўра нақл этилган.
Чунончи: Ўткир Рашидов «Уч шоира» номли рисолага
ёзган сўз бошида кўқонлик шоир Писандийнинг¹ шоир
Чархийга айтган сўзларига асосланиб: «Маҳзуна Кў-
қоннинг юқори Ғалчасой даҳасидан бўлиб, даҳа қорову-
ли Бошмон деган кишининг қизи бўлган. Даҳа мана шу
Бошмоннинг номи билан айтилиб, ҳозир ҳам Бошмон
маҳалласи дейилади»², дейди.

Тожикистон адабиётшуносларидан Тожи Усмон «Бис-
ту се адиба» («Игирма уч адиба») номли асарида:

«Фарғонанинг тожиклар яшайдиган маҳалла ва қиш-
лоқларида, шунингдек, Хўжандда (ҳозирги Ленинобод-
да) ҳозиргача халқимиз орасида машҳурдирки, Маҳзу-
на фозил, лекин камбағал бир киши оиласидан бўлиб,
Конибодом ва ёки Исфарада туғилган ва болалик чоғи-
да ота-онаси доимий истиқомат қилиш учун Кўқонга кў-
чиб борган»³, деб хабар қилади.

Шоир Фазлий ҳам, Фарғона тожиклари орасидаги
ривоятлар ҳам бир фикрни тасдиқлайди, яъни Маҳзуна-
нинг отаси чиндан ҳам ўз замонининг ўқимшли, пеш-
қадам зиёлиси — фозил киши бўлган. Бас, шундай экан,
бу олим одамнинг ўша даврнинг маданий-адабий марка-
зи Кўқонга доимий истиқомат учун кўчиб бориши, та-
биий бир ҳолдир.

Аммо мулла Бошмон кўчиб борган, бахту толе унга
пешвоз чиқдим-йўқми, мана бу масала ҳал этилмаган.
Агар Писандий айтгандай, мулла Бошмон қоровул бўл-
ганда, Умархон саройининг эрка шоири Фазлий бу хона-
дон ҳақида бу даражада эҳтиром билан сўзламас эди.
Бу — бир. Иккинчидан, қоровуллик у қадар олий ва
мўътабар лавозим эмаски, бир маҳалла унинг номи би-
лан аталса, мана шу мулоҳазаларга кўра, биз Писан-
дийнинг Ўткир Рашидов мақоласида келтирилган фикр-
ларини ҳақиқатдан узоқ деб, писанд қилмай юрамиз.

¹ Писандий, 1918 йилда Кўқонда вафот этган.

² «Уч шоира». Ўзбекистон Давлат бадиий адабиёт нашриёти, Тош-
кент, 1958 йил, 7-бет.

³ Тожи Усмон, «Бисту се адиба», 96—97-бетлар. Тожикистон Дав-
лат нашриёти, Душанба, 1957 йил.

Бундан ташқари, бу сатрлар авторининг ватани — Шаҳ-
рихон Умархон бунёдга келтирган шаҳардир. Аммо шаҳ-
римизни ҳар бир қишлоғи Умархон саройидаги улуг
бир амалдорнинг номи билан аталади. Масалан, Холди-
нонбек, Насриддинбек ва ҳоказо... Модомики, чўлда ян-
ги бунёдга келган, ҳали нообод шаҳарнинг қишлоқлари
сарой амалдори номи билан аталган экан, бас, пойтахт-
нинг гўзал ва обод бир даҳаси маҳалла қоровулининг
номи билан аталмаган бўлса керак!

Бизнинг фикримизча, мулла Бошмон ё дунёвий, ё худ
руҳоний ҳокимиятнинг юқорироқ зинасига кўтарилган
бўлиши лозим. Йўқса, пойтахтнинг бир даҳаси унинг
номи билан аталмас эди.

Биз юқорида, ҳозиргина Маҳзунанинг «Ошиқ бўлми-
шам» радибли мухаммаси ва Фазлий билан мушоира-
сигина машҳур, деган эдик. Бундан ташқари «Мажму-
аттуш-шуаро» тазкирасида унинг «Саҳбо» радибли бир
форсча ғазали бор. Ана шу ғазални бизнинг илтимоси-
мизга мувофиқ шоир М. Муинзода таржима қилиб бер-
ди ва биз уни «Саҳобга парвона» сарлавҳа билан ки-
тобга киритдик. Бироқ, ёш чоғидан бошлаб ҳам ўзбекча,
ҳам тожикча шеърлар ёзган бу истеъдодли шоирнинг
бошқа шеърлари қани? Улар бизгача етиб келмаган
ёки ҳанузгача топилмаган.

МАҲЗУНА ШЕЪРЛАРИ

МУШОИРА

Фазлий

Юз офарин сўзинга лубби лубоб кўрмай,
Арзи жамол этарму, ойина об кўрмай?

Маҳзуна

— Кимдин чиқар бу сўзлар бағрин кабоб кўрмай,
Ганж ўлмагай муяссар ҳолин хароб кўрмай.

Фазлий

— Мастуран суҳанга пўшидалиғ муносиб.
Маъни арусини бас ман бениқоб кўрмай.

Маҳзуна

— Йўқ айби сўзларимни гар бўлмаса муаддаб,
Андоқки ўт кўкаргаё ҳеч офтоб кўрмай.

Фазлий

— Майгун лабинг ҳадиси маст этди ғойибона,
Кайфият ўлди зоҳир жоми шароб кўрмай.

Маҳзуна

— Бир важҳ буки табъим хом асрамиш замона,
Чархи сипехрдин ул ҳеч печутоб кўрмай.

Фазлий

— Мундоғки нуктадонсан ким эрди устодинг,
Ой касби нур қилмас то офтоб кўрмай?

Маҳзуна

— Қўб наҳрлар йиғилса, даръёи пурдур ўлгай,
Илм аҳлидин бу мискин бир шайху шоб кўрмай.

Фазлий

— Бир нукта айла зоҳир, Фазлийни қўйма Маҳзун,
То кетмайин Намангон сандан жавоб кўрмай.

Маҳзуна

— Байтулҳазан ичинда узлат тутуб бу Маҳзун
Фазли илоҳидур бу, йўқса китоб кўрмай.

МУХАММАС

Дўстлар, бир ҳусни беҳамтоя ошиқ бўлмишам,
Хур пайкар, бир малак сиймоя ошиқ бўлмишам,
Нутқи ширин, лаъли руҳ афзоя ошиқ бўлмишам,
Ғамзаси қотил, кўзи шаҳлоя ошиқ бўлмишам,
Ҳусн элининг шоҳи бир мирзоя ошиқ бўлмишам.

Кўрган эрмас уйла бир маҳвашни чашми рўзгор,
Хулқи ширин, гулбадан, рашки чаман, насрин нзор,
Ноз ойину тағофул пеша, истиғно шиор,
Илтифот этмас агар юз жон топиб қилсам нисор,
Бир ситамгар шўҳи бепарвоя ошиқ бўлмишам.

Оразин очқоч қуёш анворини айлар адам,
Жон ғизолиға берур ваҳший кўзи таълими рам,
Лабларини олдида қанду асалдур мисли сам,
Зулфу қадду оразидин мунфаил боғи эрам,
Қишвари ҳусн ичра бир яктоя ошиқ бўлмишам.

Қошлари бир-бирга пайванд икки мушкнини ҳилол,
Кўзлари юз марғузориға ики ваҳший ғизол,
Қомати боғи мурод ичра янги биткан ниҳол,
Олло-олло ким кўрибдур, бу латофатлу жамол,
Ҳусн аро бир мисли нопадоя ошиқ бўлмишам.

Ушбу ҳайрат бирла кўрган нахли қадди жилвагар,
Бовар этмас гар улус берса шаҳодат, деб башар,
Орази андоқ мусаффоким қилиб бўлмас назар,
Бадри рухсорин кўруб, бўлди хижолат бу қамар,
Рашки Юсуф бир бутн зебоя ошиқ бўлмишам.

Маҳваши ҳурилиқо, гулгун қабо, гул ширадан,
Қоши истиғно ҳилоли, ғамзаси лашкар шикан,
Ғунчан хандондур оғзи, тишлари дурри Адан,
Бўлмади бир дам жамолидин ёруғ байтул-ҳазан,
Токи ул моҳи жаҳон пероя ошиқ бўлмишам.

Эй мани Маҳзун мусофирға маломат бесабаб,
Тутмасам фармонини мардуд этиб айлар ғазаб,
Жуз ризойи дўст, ишқ аҳлиға не бўлғай талаб,
Чиққали исломдин зуннор боғлаб йўқ ажаб,
Менки бир дин офати тарсоя ошиқ бўлмишам.

САҲБОГА ПАРВОНА

Эмасман чарх даври ичра майдин ҳеч бегона,
Қуёшнинг косасидек ўйнагай қўлимда паймона.

Топилмас ранги саргайган киши майхонамиз ичра,
Агар жўш урса майнинг ҳиммати мажлисда мардона.

Чироғи давлати ўчмас сира сар-сар шамолидин,
Агар майдин кишининг жоми ичра тушса дурдона.

Фақат қайрилма қошдин ўзгага маст этмагай сажда,
Шунинг-чун бош эгар май дарғаҳига ринди мастона.

Эрурлар бошқа олам қавмидин маънога ошиқлар,
Чивиндек бўлма, эй Маҳзуна, сен саҳбога парвона.

М. Муинзода таржимаси.

АШЎРИ НИСВОН

Инглама қаро кундин, эй Санда мазлума.
Бахт деган ёлон сўзининг кори бизга маълума.
Саида

Булбули шўридаман, ҳамхонам аммо зогдур.
Оҳим, мундоқ қафасдин йўқ омон, қандоқ қилай?
Ҳадия Биби

Одат ўлмишдур асорат биз хотунлар ҳайлига,
Бир қаро ҳайвондин ортиқ боғлу қолмиш бошимиз.
Биби Ҳамида
Дардим ичимда, лабларим хандон...
Надима

I

Ўзбек шоирлари ҳақида бир рисола ёзиш ниятида жуда кўп тарих ва тазкира китобларни варақлаб чиқдик. Бирор янги маълумот эшитармиз деган умид билан кўпгина фозил қарияларимизга мурожаат қилдик. Ана шу изланиш асносида қўлимизга муҳим бир адабий ҳужжат тушди.

Биз бу ўринда қўқонлик шоир Мираъзам Иброҳим Даврон тўплаб, 1914 йил нашр этган «Ашъори нисвон» («Хотинларнинг шеърлари») номли китобни кўзда тутмоқдамиз. «Ашъори нисвон» — ўзбек мазлум хотин-қизларининг бадий садоси, яна тўғриси, куйга солинган фарёду фиғонидан иборат бўлиб, ёлғиз адабиёт тарихи нуқтан назаридан эмас, балки сиёсий, ижтимоий ва хотин-қизлар ҳуқуқи нуқтан назаридан ҳам зўр аҳамиятга молик бир китобдир.

«Ашъори нисвон»нинг нашр этилиши адабиётимиз тарихида биринчи қадам бўлиб, Улуғ Октябрь революцияси арафасида ўзбек зиёлилари қилган яхши ташаббус, эзгу фаолият самарасидир.

II

Мираъзам Иброҳим ўғли Даврон XIX асрнинг охири ва XX асрнинг бошларида яшаб ижод этган шоирдир. Шоирнинг исми Мираъзам бўлиб, отасининг оти Ибро-

ҳимдир. «Даврон» эса, Миръзамнинг шоирлик таҳаллусидир. У, ижтимоий, илмий ва адабий фаолиятида Иброҳим Даврон номи билан машҳурдир.

Иброҳим Даврон 1874 йилда Қўқоннинг «Ғози ёрлик» маҳалласида мирза оиласида дунёга келди. У туғилган чоғларда отаси бойларга мирзалик қилиб кун кечирар эди. Мираъзам етти ёшга киргач, отасининг ёрдами билан хат машқ қила бошлайди. Шу заълда саккиз ёшга кирганда араб алифбесиде ёзилган ҳар хил китобларни шарҳос ўқийдиган бўлади. Шу ёшдан эътиборан у кўп улуг шоирлар ва олимларнинг асарларини қунт билан ўқишга киришади. Унга энг кўп таъсир қилган олимлардан бири Абу Али ибн Синодир. Бу таъсирни унинг тиб илмига онд тўпланган дуратларида кўриш мумкин.

Мираъзам ўн ёшга тўлгач, 1884 йилда отасидан яширинча рус мактабига кириб ўқий бошлайди. Бунн сезиб қолиб отаси уни уйдан ҳайдаб юборади. Ўқишга жону жаҳди билан берилган бу гўдакнинг ўша даврдаги аҳволи унинг мана бу маъсум байтида кўринади.

Саъвумни! Ўзам эрур бахти қаро
Ўйга кирса, айтадур, «Ҳозир баро»².

Лекин отасининг таъқибига қарамай, онасининг ёрдами билан рус мактабининг 7-синфини битиради. Русча мукаммал саводли бўлган Даврон жиддий равишда мустақил ўқишга берилади.

Иброҳим Даврон иқтисодий томонини яхшилаш учун қўқонлик Ҳидоят бойга мирзалик қила бошлайди ва шу мирзалик даврида кўп мутолаа қилишга берилади. Натижада рус классик адабиётининг кўп асарларини қунт билан ўқиб чиқади. Шу туфайли унинг дунёқарашн тобора такомил топади ва Иброҳим Давронда шоирликка майл пайдо бўлиб, кичик-кичик шеърлар ёза бошлайди. Унинг шеърларида ўша замон тузумидан норозилик, чор Россияси зулми остидаги ҳаётдан нолиш овозлари янграб туради. Бу кайфиятнн унинг:

Солди маҳшар бошимга дунёнинг сонсиз ғамлари,
Борми, ёраб, бир куним тинса дидам намлари,—

деган байтидан пайқаш мумкин.

¹ Саъвумни—учинчи.

² Баро—чиқиб кет.

Иброҳим Давроннинг таржиман ҳолини аниқлаш учун биз бир неча қўқонлик қарияларга мурожаат қилдик. Республикада хизмат кўрсатган ўқитувчи Пўлатжон Қаюмов шу муносабат билан бизга қуйидагиларни ёзиб юборди:

«...Лутфан ёзган мактубингиз тегди. Мен ва болаларимга бўлган дўстона қарашингиз учун ташаккур айтаман.

Кўндан бери «Ўзбек шоирлари» номида бир китоб ёзиш ҳаракатида бўлганингиз бизни жуда хурсанд қилди. Муваффақият тилайман, ҳаётимда кўриш орзумдур.

Мираъзам ака Иброҳим ўғли Даврон тўғрисида бошқадан кўра мен яхши биламан. Ўз дафтаримга кўп нарса ёзганман. Хактери билан яхши ошноман... Ҳамзахоннинг¹ «Сариг гул», «Сапсар гул» каби Шмаков литографиясида босилиб чиққан брошюраларини сотиб ўтирадиган кичик бир дўкони 1914 йилдан 1917 йилгача давом этди. Бундан чиққан фойда ила оиласини қандай этиб боққанига ҳамма ҳайрон эди. Русча аризалар ёзар, вивискалар ёзар ҳам мухбир эди. Ёру дўстлари жуда кўп бўлиб, жуда юмшоқ кўнгилли киши бўлганидан ҳар турли одамлар дўконида эртадан кечгача узилмас эди. Одам кўп, савдо йўқ эди. Кўпинча муаллимлар эди. Мираъзам ака билан 1904 йилда танишдим, 1922 йилда вафотида қабрга қўйишда ҳам бўлдим.

Ҳурмат билан Пўлатжон Қаюмов». 22 XII 1957 йил.

Қўқонлик қариялардан Ўзамжон Мирабиевнинг² айтишига қараганда, Иброҳим Даврон Октябрь революциясидан кейин зўр ғайрат билан мактаб ва маориф соҳасида ишлайди. Қўқонда 1—4 ва 8 мактабларни ташкил этиб, 8-мактабда лўлиларни ўқитиш учун махсус бўлимлар очган. Қўқондаги ҳозирги Ҳамза театрининг эски биноси ўрнида Иброҳим Даврон ташаббуси билан кутубхона ташкил этилган.

Атоқли адибимиз Абдулла Қаҳҳор Иброҳим Даврон ҳақида бизга қуйидагиларни айтди:

¹ Гап Ҳамза Ҳакимзода Нисий устида бораётди (Т. Ж.)

² Ўзамжон Мирабиев Совет ҳокимиятининг биринчи йилларида Қўқонда даялат сиёсий идораларида ишлаган бўлиб, ҳозир пенсиясмер.

— Биз мактабда ўқиб юрган чоғларда Даврон Қўқоннинг энг мўътабар шоири эди. Муаллимимиз бир марта бизни шоир Давроннинг уйига олиб боргани хотиримда. Даврон вафот этганда, унинг таъзиясига Қўқондаги ҳамма мактаб болалари, жумладан мен ҳам қатнашган эдим.

Шоир Даврон ўз замонининг энг маърифатли ва маърифатпарвар кишиси бўлиб, унинг матбуъ ва номатбуъ (босилган ва босилмаган) ўн бир асари бор. Унинг ўзбек, форс тилларидаги шеърларида халқнинг орзу-истаклари куйланган. Бироқ, бу кўп қиррали шоир ва олимнинг илмий ва адабий ижоди ҳанузгача бирор киши томонидан қаламга олинмаган. Шоир Иброҳим Давроннинг ҳозирча бизга маълум асарлари қуйидагилардан иборатдир:

1. «Маданий жўнбоқлар».
2. «Ашъори нисвон» («Хотинларининг шеърлари»).
3. «Ҳаёт керакликлари».
4. «Таълимий жуғрофия».
6. «Оғир ҳоллар» (тўрт пардали драма).
7. «Ишқ садолари» (шеърлар).
8. «Олтин сўзлар» (шеърлар).
9. «Бўстон маърифат» (шеърлар).
10. «Туркча фиғонлар» (шеърлар).
11. «Мактаб манзумалари» (шеърлар).

Ҳозир бизнинг мавзун баҳсимиз Иброҳим Давроннинг бутун илмий ва адабий мероси эмас, балки унинг биргина асари — «Ашъори нисвон» (Хотинларнинг шеърлари) китобидир.

III

Иброҳим Даврон ўзбек шоирларининг шеърларини тўплаб нашр этиш йўлида муттасил йигирма йил иш олиб борган. Натижада турли даврларда яшаган шоирларининг шеърларини топиб, уларни жиддий равишда таҳрир қилиб, 1914 йилда Қўқонда «Ашъори нисвон» номи билан нашр этди.¹ Иброҳим Давроннинг бу шеърларини қандай қилиб топганини ва қандай таҳрир қилганини, яхшиси, унинг ўзидан эшитайлик. Даврон «Ашъори нисвон»га ёзган сўз бошида бу хизматини қуйидагича тушунтиради:

¹ И. И. Войнерь типо-литографиясида.

«Бундан йигирма йиллар муқаддам бир «Ашъори нисвон» мажмуаси тартиб этмоқ фикрига тушиб, у замондан эътиборан ён дафтарим ва қаламим ҳар вақт киссамда бўлуниб, ҳар шаҳар ва қишлоқлардаги дўстларимнинг зиёратина кетганда, меҳмондорликларгина эмас, китобдорликларина завқим келиб, бор бисотларидаги китобларини олиб кўриб, китоб ҳошияларидаги пароканда ёзилган аъшор ва абёт (мансур ва манзум) ни хотунданми, эркакданми, надан эса-да, ёзиб олмоқ одатим ўлди. Бу ёзувларни бу йилда кўздан кечириб, аҳамиятли ва маслакка мувофиқларини териб олиб, бир девонча суратини кўюб, таъъ эттирмак мақсади-ла ишга бошлаб, шу «Ашъори нисвон»ни нашр этдим».¹

«Ашъори нисвон» 60 бетдан иборат бир китобча бўлиб, йигирма уч шоиранинг қирқ тўрт шеърини ўз ичига олади. Китобнинг бошида Давроннинг «Бир сўз», «Хотинлар ҳақида бир нутқ» сарлавҳали мақолалари бор. Бу мақолада хотинларнинг кишилик жамияти тараққийсида катта роль ўйнаганликларини исбот қилувчи жуда кўп далиллар келтирилган бўлиб, хотинлик оламига нисбатан буюк эҳтиром билан ёзилган.

Даврон мақола охирида ўзбек хотин-қизларининг инқилобдан илгариги тоқатдан ташқари оғир аҳволлари тўғрисида сўз юргизиб, алам ва изтироб билан ёзади:

«Бизда бечора хотинларга ҳайвон муомаласи, баъзан, балки аксар ҳайвонларга раво кўрилмамуш (сун истеъмоллар) булара раво кўрулур. Эрларина жонсўз ва меҳрибон экан, 2, 3, 4, 5, балки 6 хотинлар олубда, тўнғич болаларина боқмаюб, ўгайлаб, ўзларина душман қилиб, қиз олуб... Бежурм ва бесабаб қўяверарлар. Хотинларнинг мулк-ашёларини алдаб олуб, бир бош — икки оёқ била қолдириб, хўрлаб, дарбадар қон йиғлатиб ташлаб кетарлар. Кўчаларда йигит оғаси бўлуб ерсиқ (ўринсиқ), йўлсиқ сарфлар қилуб, қорин тўйдуруб келуб, хотинларга қоқ понни...юз ҳақоратлар ила верурлар. Ҳайф тириклик. Во, хотинлар ҳолини»²...

Бошқалар хотинларни ҳайвондан тубан санаган чоғда, Иброҳим Даврон уларнинг оташин ҳомийси бўлиб чиққан экан, бу шоирнинг маънавий жиҳатдан ўз за-

¹ «Ашъори нисвон», 1-бет. Жомий ва мусахҳиҳ Иброҳим Даврон. Хўқанд, 1914 йил.

² Шу китоб, 4-бет.

мондасларидан кўп даражада юқори кўтарилганини кўрсатади. Ҳеч қандай муболағасиз айтиш мумкинки, Давронгача бирор шоир кўп хотинликка қарши овоз берган эмас, ҳеч ким хотинларнинг ақлу идрок, зеҳн ва зақосига бунчалар юксак баҳо берган эмас, ҳеч ким бу мазлумалар ҳолига бунчалар ачиниб, уларнинг фарёд ва фиғонларини бутун халққа етказишга уринган эмас.

Шоир Даврондаги бу олижаноб майлнинг илдизини у ёшлигидан эҳтирос билан ўрганган илгор рус маданияти таъсиридан қидириш керак, албатта.

«Ашъори нисвон»да сўз боши ва юқорида айтиб ўтилган хотинлар ҳақидаги оташин нутқдан сўнг, қуйидаги шоираларнинг шеърлари нашр этилган:

1. Назиҳа Хоним, 2. Зебуннисо Бегим, 3. Василат Хоним, 4. Нозук Хоним, 5. Осима Хоним, 6. Садиқа Биби, 7. Нигор Хоним, 8. Жаҳон Ойим, 9. Собира Биби, 10. Файзи Биби, 11. Ҳиротий Биби Марям, 12. Саида Биби, 13. Биби Ҳамида, 14. Тўти Қиз, 15. Шараф Хоним, 16. Биби Ҳанифа, 17. Лайли Хоним, 18. Зебуннисо (бу машҳур Зебуннисо Бегим эмас, қўқонлик шоирадир), 19. Ризвон Биби, 20. Турғоқли Ҳадия Биби, 21. Надима, 22. Моҳвода Бегим, 23. Нодира Хоним.

Бироқ, «Ашъори нисвон»да шеърлари босилган шоираларнинг таржимаи ҳоллари ҳақида Даврон ҳеч қандай маълумот келтирмайди. Фақат айрим шеърларнинг остида ҳижрий ҳисоби билан тарихи кўрсатилиб, «Ҳўқанд» деб қўйилганки, шунга қараб бу шоиранинг қўқонлик эканини ёхуд шеър ёзилганда Қўқонда яшаганини тахмин қилиш мумкин.

«Ашъори нисвон» китобида Иброҳим Даврон чизган бир нечта реалистик суратлар бор. Шулардан бири «Бир шоиран нажиба» суратидир. Бу бирор шоиранинг асли суратимиз, буниси айтилмаган. Суратнинг ёнига «Юзума боқма, сўзума боқ!» деб ёзиб қўйилган.

«Шоиран нажиба» сурати пардаси кўтарилган саҳна фониди чизилган. Қаршингизда бутун вужудидан ибo, ҳаё, латофат ва назокат томиб турган лобар, соҳибжамол бир жувон. Унинг кўзларида кўзгу, юзида нафис парда, кенг манглайида андак очиклик бўлиб, қизнинг ўткир ақл ва зақосидан нишона бериб турибди. Оқилона шаҳло кўзлар кўзгу орқали узоқларга термулган; қимтилган дудоқлар, нафис ва дилбар бир чеҳра. Бўйида марварид шодалари, либослар олтин ва кумуш япроқ-

чалар билан безатилган, бошида рўмол ҳам эмас, дўппи ҳам эмас, лекин ўзига гоят мос тушган бош кийим. Сочлар тароққа бўйсунмагандек, чаккаларида фатила-фатила бўлиб турибди. Пешонасида бриллиант юлдуз порламоқда. Шоиранинг юзларида ўз қадр қимматини билишдан ҳосил бўладиган виқор, гурур (кибр эмас, албатта), жиддийлик кўриниб туради.

«Шоиран нажиба» суратига ибрат назари билан қараган киши унинг зоҳирий (ташқи) гўзаллигининггина эмас, ботиний (ичкари) гўзаллигини ҳам мушоҳада қилиши мумкин.

Китобда бундан бошқа «Табий бир тепалик», «Ҳасратли шоира», «Хаёл оламида», «Китоб ўқиб йиғлаган хотин», «Ўш (Имом ота водийсида) бир шоиранинг мазори», шоира Назиҳанинг «Оҳанги ошиқона» сарлавҳали шеъри мазмунига қараб чизилган «Скрипка ушлаган бир қиз» сурати бор.

Биз бу суратларни Ўзбекистон Давлат бадий адабиёт нашриёти атрофидаги рассомларга кўрсатдик. Уларнинг бир оғиздан айтишларига қараганда, 1914 йилларда Европада рассомлик санъатида турли оқимлар пайдо бўлиб, тасвирий санъатда тургунлик юз берган. Иброҳимов Даврон эса, Европа тасвирий санъатига ўзбек миллий колоритини бериб, Шарқ миниатюраси билан Европа тасвирий санъатини бирлаштирган, бойитган.

Бизнинг фикримизча, «Ашъори нисвон» ўзбек адабиёти тарихининг ёзилмаган саҳифаларини тўлдирган гоят муҳим адабий ҳужжатдир.

IV

Бу шоиралар ижодининг ижтимоий қиммати шундаки, улар Зебуннисо Бегим ва Нодира каби маликалар бўлмай, оддий, ўзбек хотин-қизларидир. Бу шоиралар ўзбек аёллари қисматига тушган ҳамма дард-алам, жабр-жафоларни ўз бошларидан кечирганлар. Буларнинг шеърлари хаёл, тасаввур маҳсули эмас, балки ўзлари яшаган даврнинг реал бадий лавҳасидир. Шунинг учун уларнинг номлари куйга солинган кулфатнинг мужассам тимсолидир, шунинг учун бу ҳассос, заковатли опаларимизнинг ҳажвий шеърлари лабларга табассум бағишлайди-да, кўзга ёш келтиради.

Ҳамма шоирларнинг шеърларида ҳаётдан нолиш, ҳасрат ва надомат овози эшнтилиб, ўқувчида, умрлари ҳасрат, алам билан адо бўлган бу шоирларга нисбатан шафқат, ачиниш ҳиссини қўзғайди. Забардаст шоира, лекин ўта бахтсиз Файзи Биби ўзини «Мотам бўстони-нинг андалиби» (булбули) деб атайд:

Нолон чу андалибам, бўстони мотам ичра,
Бир дам муяссар ўлмас, роҳат ҳаётим ичра.¹

Иброҳим Даврон шеър авторларининг жинсларига қараб ўз китобига «Ашъори нисвон» деб ном қўйган. Агар биз шеърларнинг мазмуни ва моҳиятига қараб, уни «Ҳасратнома» деб атасак асло янглишмаган бўламиз. Чунки ҳамма шеърлар кўз ёши, қалб қони билан ёзилган ғам, алам симфониясидек мунглидир.

Ўтмишдаги жирканч одатлардан бири қизларнинг барча инсоний ҳуқуқлардан маҳрумлиги эди. Қизларнинг инон-ихтиёри батамом ота-она қўлида бўлиб, улар ўз фарзандларининг тақдирини уларнинг хоҳишига қараб эмас, ўз истакларига қараб ҳал этар, қиз шўрлик эса, қон-қора қақшаб, баъзан ўлим ҳукмидан оғирроқ ота-она фармонига бўйсунарди. Боёқиш қизлар ўзларининг мусоффо қалбларида бирор барно йиғит образини гавдалантириб, ҳаёлан бахт-саодат жаннатиди сайр этаркан, бирдан ота-она хоҳиши билан беақл, жоҳил кимсага ёки оталаридан қарироқ бой, эшонга ҳамхона бўлиб, бу онла дўзахда куйиб кул бўлардилар.

Бу тоифа эрлар эса, қизларга ҳаёт йўлдоши эмас, бераҳм, бешафқат, жафокорлар эдилар. Революциягача хотин-қизларнинг жамоат ҳаётига қатнашиш ҳуқуқидан маҳрумлиги уларни эрлар қўлида бус-бутун муте қилиб қўярди. Эр эса, иқтисодий устунлиги туфайли онлада ўзини худо деб сезарди. Шунинг учун хотинни беёзиқдан-беёзиқ урар, ҳақорат қилар, хўрлар, истаса устига уч-тўрт хотин олар ёхуд ёш гўдаклари билан ҳайдаб юборар эди. Шу жиҳатдан қараганда шоира Саида Бибининг «Золим эркаклардан фарёд!» шеъри шу қадар самимий, шу даражада ғамгинки, ҳар қандай қалбни қақшатиб, ларзага келтиради.

¹ Шу китоб, 29-бет.

Ёна-ёна ҳасратда бус-бутун адо бўлдим,
Очсангиз юрак-бағрим қонлуқиб қаро бўлдим.
Золим эр жазосидин қутулур замон йўқми?
Ҳасрат ила кун кўрмак ёки бир амон йўқми?

Фарқи йўқ хотунларни тўрт оёқли ҳайвондин,
Хуррият топар эрдик, гар саналса... инсондин.¹

Замон, шароит бу шўрлик шоирларни шундай ис-
канжага олган эдики, улар дунёга келганига минг
пушаймон бўлиб, азиз умрлари ҳасратда тамом бўлди.
Жаҳон Ойимнинг «Айрилиқ» шеърдаги:

Гул эдим, сўлдим чаманда, булбулондин айрилиб,
Булбули шўридаям чун гулистондин айрилиб.
Сарғоруб овораям, лемун каби сўлғун юзум,
Оташ оҳим сўнубдур завқи жондин айрилиб.
Келдим, оё келмадим, дунё билмадим, ажаб,
Чун ҳубобам², беҳабар оби равондин айрилиб,—³

каби мунг билан тўла байтларида чексиз ҳасрат, бени-
ҳоя дард, алам ифода этилгандир.

Шоира Собира Биби Туркистонда қисмати асоратдан,
қулликдан иборат бўлиб, улар суратда инсон, сийратда
ҳайвондек сотилаётганларидан ҳаяжонга келиб, фарёд
чекарди:

Етарми субҳи мақсуда бизим оқшомимиз, ёраб?
Ўлурми файзи иқбола қарин⁴ айёмимиз, ёраб?
Шараф нисвона⁵ Туркистон аро қайди асоратдур,
Асоратли шарафдин яхшидур эъдомимиз⁶, ёраб.
Ақлсиз гарчи нисвона асорат айни зийнатдур,
Бу зийнатни олуб биздин, карам қил комимиз,⁷ ёраб.
Хотун биз суратан сийратда⁸ ҳайвондек сотунлармиз.
Биримиз қўй, биримиз эчку, нисвон номимиз, ёраб...⁹

¹ Шу китоб, 34-бет.

² Ҳубоб — сув юзида пайдо бўладиган қабарик, кўпик.

³ Шу китоб, 23-бет.

⁴ Қарин — яқин.

⁵ Нисвон — хотинлар.

⁶ Эъдом — йўқолмоқ.

⁷ Ком — тилак, мақсад, орау.

⁸ Сийрат — ички олам, маънавий қиёфа демакдир, бу ўринда мо-
ҳият маъносига.

⁹ «Ашъори нисвон», 24 — 25-бетлар.

Кўриниб турибдики, Собира Биби ўз дардини эмас, Туркистондаги барча хотинларнинг дардини айтиб фарёд қилмоқда. Бу ўз даври воқеалигининг реалистик ифодаси бўлиб, ижтимоий бир мусибатнинг, миллий бир бадбахтликнинг бадий умуллашмасидир.

Аксари ўқимишли, фозила ва оқила қизлар нодон, жоҳил, бадахлоқ эрлар қўлига тушиб, оила улар учун қафас, зиндон туюларди. Бундай онлага тушган қизларнинг ҳоли «шому саҳар» йиғи-поладан иборат бўларди. Машҳур шоирамиз Маҳзунанинг ана шундай машъум қисмати китобхонлар хотиридадир. «Ашъори нисвои» шоиралардан тўрғоқли Ҳадия Биби мана шундай шум тақдирнинг қурбонидирки, унинг «Қандоқ қилай?» радибли шеъри бунга жуда ёрқин мисол бўла олади:

Ҳеч бир шод ўлмади менга жаҳон, қандоқ қилай?
Йиғларам шому саҳар айлаб, фигон, қандоқ қилай?

Булбули шўридаман, ҳамхонам аммо зордур.
Оҳим, мундоқ қафасдин йўқ омон, қандоқ қилай?

Еш чоғимда ўйлар эрдим нозанин мулло йигит,
Лекин ўлдим заўжан бир иотавон, қандоқ қилай?
Зинҳор, эй қизларим, бечора мулло охтаринг.
Жоҳил эр қилган хотун ранги самон, қандоқ қилай?
Беақ олса хотун, гамдин тириклай ўлдирар.
Бергуси бошингга муштлаб парча вон, қандоқ қилай...¹

Бечора хотинлар у машъум замонадан шу қадар кулфат, шу қадар азоб, пэтироб чекканларки, боёқиш Биби Ҳамиданинг:

Сўйла, эй дўстим хотундин ўзга мазлума надур?²—

деб фигони фалакка чиқса, шоира Сайда Биби:

Йиғлама қаро кундин, эй Сайда мазлума,
Бахт деган ёлон сўзнинг кори бизга маълумат³.

¹ Шу китоб, 55-бет.

² Шу китоб, 36-бет.

³ Шу китоб, 35-бет.

деб дунёда бахт-саодат деган нарсанинг борлигига ишонмайди. Бу бадбинлик эмас, бу ўша даврдаги ижтимоий турмушнинг ростгўйлик билан чизилган ҳаққоний бадий лавҳасидир. Дарҳақиқат, дин, феодал ва буржуа жамияти томонидан барча инсоний ҳуқуқлардан маҳрум этилган аёллар учун у даврда бахт тутқич бермас қуш эди, улар андек толе, заррача бахтга зор эдилар.

Бола туғилиши оиланинг бахти деб ҳамма айтади. Бу — гўё исбот талаб қилмайдиган аксиома. Аммо ҳаёт шундай мураккаб, шундай зиддиятлар билан тўлаки, бошқаларга бахт келтирган бола, шоира Садика Биби бахтсизлик туюлади, шунинг учун у:

Бола туғдим — бало туғдим, балою мубталодин сўнг,—

деб афсусланади. Модомики, оила қашшоқ, ҳаёт огир юк бўлиб, тирикчилик бир азоби алим бўларкан, бундай шароитда туғилган ҳар бир боланинг онаси «Бола туғдим — бало туғдим...» дейишга мажбур бўлади. Онанинг ўз фарзандига бундай муносабатда бўлиши огир, бироқ замоннинг зайли, даврнинг тақозоси шу эди.

Агар бу фигону нолалар фақат бир шоиранинг ижодида кўринганда, бунинг бир шахснинг қора қисмати демоқ мумкин бўларди, у ҳолда бунинг жамиятнинг ярмини ташкил этган хотин-қизларнинг қисмати деб айтишга жасорат ҳам қилмасдик. Ҳолбуки, Улуғ Октябрь революциясидан олдин яшаган ҳамма шоиралар бир дардин айтиб йиғлайдилар, бу — уларнинг инсонлик шарафи поймол этилгани, хўрлангани, ўзларининг тиллари билан айтганда, ҳайвондан тубан саналганликлари дардидир.

Инсоф билан айтганда, бу шеърлар ёлғиз ўзбек хотин-қизлари тақдир ҳақидаги ҳасратномалар бўлмай, бутун мусулмон оламидаги аёллар қисматига тааллуқли дарду алам қўшиқларидир. Масалан: шоира Биби Ҳамиданинг «Доғли юрак» шеърини мусулмон оламидаги кўп хотин-қизлар ўз дардлари, деб ўйламоқлари мумкин. Қаранг, Биби Ҳамида қандай алам билан куйлайди, қандай дард билан инграйди:

Биз, хотун бечоралар, ноҳақ оқар кўз ёшимиз.
На жафолар кўрмади, эрлар қўлида бошимиз?!

Бир гули пажмурда ўлдик, доғи ҳасратда сўлуб.
Булбул эрдик, зоглар ўлмиш бизни йўлдошимиз!
Одат ўмишдур асорат биз хотунлар хайлига,
Бир қора ҳайвондан ортиқ боғлу қолмиш бошимиз.¹

Шоира Моҳзода Бегим эса, ҳаётда оҳангдошлик йўқлигини кўриб қаттиқ қайғуради. Унинг қулоқларига ҳар тарафдан йиғи овози эшитилади. Адолатсизликлар, маъносиз урф-одатлар туфайли ҳамманинг кўзида ёш кўрган бу жасур шоира «Жаҳона хитоб!» шеърида ўз замонига, ҳаммани қақшатган ўша кўҳна дунёга қарши норозилик баён қилиб, исён кўтаради:

Жаҳон! Сен бевафо, ҳар ерда кўп инсонни йиғлатдинг!
Ҳаёсиз! Бемурувват! Неча минг меҳмонни йиғлатдинг!
Ситамгарсен, жафожўсен, яна бир гўли бадхўсен!
Бидёбони қазода неча минг барисни йиғлатдинг!
Кимни сўрсам меннинг дардимдан ортиқ дардини сўйлар.
Ажаб мотамсаросен, тожиру карвонни йиғлатдинг!
Тафаккур айласам, мутлақ сенга қонун эмаш навҳа,
Ҳавою, абру борону ҳамма ашёни йиғлатдинг.²

Ўтмишнинг жабру жафоларидан инграб, газал тўқиган бу шоиралар, нажот истаб худога муножот қилишдан бошлаб, ҳаммани йиғлатган, «ҳаёсиз, бемурувват» дунёга қарши исёнкорона фикрлар айтишгача кўтарилганлар. Тўғри, Моҳзода Бегим оммани исёнга чақирмайди, унинг фикрлари мавҳумроқ, лекин бир нарса аниқ ва равшан: шоира ўзи яшаган даврни «ҳаёсиз, бемурувват, жафожў» деб атаб, унга нафрат билан қарайди, уни рад этади. Эскини рад этмоқ — ягини қидирмоқ демакдир. Шоираларимизнинг фикрларидаги эволюциянинг йўналиши ана шундай.

V

Иброҳим Даврон «Ашъори нисво»га ёзган сўз бошида: «Биз ва бизнинг хотинларимизнинг шеърлари эски йўл ва услубда ўлуб, аксариси фақат адабга хи-

лоф: ўлдим-куйдимдан бошқа ҳеч қандай ижтимоий қимматга молик эмас»¹ дейди. Шу қисқагина ҳукмдан Давроннинг эстетик қарашлари аниқ кўриниб туради. Унинг фикрича: яйдоқ-яланғоч, фақат эҳтирос уйғотиш учун шеър ёзиш — адабсизликдир. Бошқача айтганда, шоир Иброҳим Давронда шеъриятдан ижтимоий оҳанглар қидириш кайфияти жуда зўр. У йигирма йил давомида тинмай хотинларнинг шеърларини қидириб юрган бўлса-да, қўлига кирган ҳамма шеърларнинг эмас, балки уларни «кўздан кечириб, маслакка мувофиқларини» нашр этган.

Албатта, бу сўзлардан, Даврон лирикага қарши экан, деган маъно чиқмайди. Иброҳим Даврон «Ашъори нисво»га «адабга хилоф — ўлдим-куйдим» руҳидаги шеърларни эмас, аксинча, соф, беғубор, юксак туйғуларни акс эттирувчи ҳақиқий лирик шеърларни киритиб, китобнинг ижтимоий қимматини оширган.

Китобнинг тили ҳақида.

«Ашъори нисво» шоираларининг тили ҳам адабиётшунослик, ҳам тилшунослик нуқтаи назаридан диққатга сазовордир. Бунинг сабаби шундаки, шоиралар ўз асарларини ўзбек, форс-тожик ва озарбайжон тилида ёзганлар. Ўзбек шоираларининг форс-тожик тилида асар ёзишлари қадимий анъанадир. Бу анъана XV асргача ҳоким вазиятида бўлиб, улуғ бобомиз Навоийнинг тилда мустақиллик учун олиб борган кураши натижа-сидагина ҳоким вазиятини йўқотади. Шунга қарамай, классиклар ўзбекча билан бир қаторда форсча шеърлар ёзишни давом эттирганлар. Бунга далил қилиб Фазлийнинг «Мажмуаттуш-шуаро» тўпламини кўрсатиш kifоя қилади.

Бироқ ўзбек шоирлари, айниқса шоираларимизнинг турк-озарбайжон тили таъсирида шеър ёзишларини қандай изоҳлаш керак? Бу сўроққа тўғри жавоб бериш учун тарихга андак экскурсия қилишга эҳтиёж бор.

Фузулий улуғ бобомиз Навоийдан кўп таъсирлангандек, ўз навбатида ўзбек адабиётига зўр таъсир кўрсатган санъаткордир. Бунинг уч сабаби бор: биринчи — Фузулий тилининг ўзбек тилига яқинлиги; иккинчи — Фузулийнинг хушлафз ва ширин забонлиги; учинчи — Фузулий асарларининг бадий баркамоллиги.

¹ Шу китоб, 34-бет.

² Шу китоб, 59-бет.

¹ Шу китоб, 1-бет.

Мана шу сабабларга кўра, ўзбек халқи озарбайжон халқининг бу улуг фарзандини қулоч очиб қарши олди, уни Навоий билан бир қаторда эски мактаб программасига киритиб, эҳтиром билан ижодини ўргана бошлайди. Фузулий асарлари Октябрь инқилобидан илгари Ўзбекистонда йигирма тўрт дафъа нашр этилиб, ҳар бир саводли кишининг қўлидан тушмас китоби бўлиб қолди.

Ўзбек шоирлари қарийб икки асрдан бери Фузулий асарларига мафтун бўлиб келадилар. Бизнинг шоирларимиз учун Фузулий бадийи баалоғатнинг симболидир. Шунга кўра, XVIII ва XIX аср давомида яшаб ижод этган кўп забардаст шоирлар Фузулий ғазалларига мухаммаслар боғлаганлар. Бу аёнани Фурқат, Муқимий, Завқий, Асирий каби шоирлар давом эттирганлар.

Фузулийга эргашиш ўзбек адабиётида унинг ғазалларига мухаммас боғлаш билан чекланиб қолмай, бора-бора бу бир адабий мактабга — «Фузулий мактаби»га айланди. Бу адабий мактаб мухлислари ўзбекча шеърларда Фузулий тили учун характерли ибораларни ишлатиш, шеър тилини озарбайжончага яқинлаштириш, бошқача айтганда, тилни «фузулийлаштиришга» кўпроқ майл кўрсатдилар.

Ўзбек шоир ва шоирларининг Фузулий таъсирида ёзган шеърларидан баъзи намуналарни кўриб ўтайлик:

Ишқ офатидини дунди мани бошимга савдо,
Мажиун каби ҳайрон кезарам дашт ила сахро,
Дун-қун ишим ўлди мани ҳар ерда алоло.

Шавқий

Ишқида манга ҳосил ўла дарду бало чўх,
Меҳр ила вафо оз, вале жавру жафо чўх.

Ғозий

Жафо чекканларга, жонон, вафолиг қилганинг яхши,
Асири ишқ улонларга шифолиг қилганинг яхши.

Увайсий

Увайсий билан Маҳзунанинг «Ошиқ бўлмишам» радибли шеърлари Фузулий тили ва услубида ёзилган. Машҳур шоирамиз Нодиранинг «Бох», «Чўх» радибли шеърлари ҳам Фузулий лафзи ва услубидадир.

Чунончи:

Ер керак ошиқа, менда севар ёр йўх.
Дарду ғамим беадад, сўргали ғамхор йўх.
Боғи сайф эт, қарами довара бох,
Гулин бошидаги тоғи зара бох.
Нодира, даҳр элини сархуш бил,
Соқийи давр алида соғара бох.

Демократ шоиримиз Фурқат ҳам Фузулий услубида кўп шеърлар ёзган. Қуйидаги мисралар Фурқатнинг фузулийёна шеърларидан намунадир:

Эй лутфи каму жафоси чўх ёр,
То чанд чекай ғамингда озор?
Ҳайҳот, бу чархи вожгунини
Бир жонима кулфати бу миқдор...

Яна:

Ишқ оташи қачонким мен бемажола душти,
Савдойи дарду ҳижрон бошимга соли душти.

Яна:

Кел, бегим, қаҳва ичиб, озгина суҳбат қилоли,
Шарҳи рози дил эдуб, рафъи қудрат қилоли.
Дулудур қона жигарлар, дутали ғўшан боғ,
Жоми гулгун чеколи, лаҳзае ишрат қилоли.
Даҳр беҳуда ғамини жондини ўсондирди бизи —
Анинг олоғишидан чиқмага ғайрат қилоли.

(Фурқат)

Нодиранинг ўғли Маъдалихон эса, Фузулийнинг фусункор шеърларига шундай берилиб кетдики, унинг шеърлари ўзбек либоси кийган озар қизига ўхшайди.

Масалан:

Айру дундим яна ул ғунчан хандонимдан,
Нўла гар тинмаса эл нолаю афғонимдан.

Ехуд:

Дирилур зор таним лаъли Бадахшонингдан,
Очилур уқдан дил ғунчан хандонингдан.
Верарам истадигинг жон эса, йўқ имкони —
Подшоҳим, банга чихмак сапи фармонингдан.

Юқоридаги мисоллардан равшан кўриниб турибдики, ўзбек адабиётида «Фузулий мактаби» кўпдан бери давом этиб келади. Бинобарин, «Ашъори нисвон» шоирлари ва бу китоб муҳаррири Иброҳим Давроннинг асарларида озарбайжон тили унсурлари бўлиши табиийдир, чунки булар ҳам ана шу «Фузулий мактаби» шоирларидир.

«АШЪОРИ НИСВОН»ДАН НАМУНАЛАР

Осима Хоним

БИР ХОТУННИНГ ЭРИДАН ЗОРЛАНУБ СУЙЛАДИГИ

Илоҳи дарбадар юрган ватансиз жонни ер ютсун,
Ҳамиша уйда ётган беҳунар ҳайвонни ер ютсун.

Жаҳону осмону жумла мофиҳони фаҳм этмас
Ўлукмас, ё тирикмас, бисмили нимжонни ер ютсун.

Емак-ичмак... фалон қилмоқ, жаҳонни кори шулдир^{деб,}
Шароби ғафлат ичган беҳабар подонни ер ютсун.

Саропо жаҳлдан таркиб ўлуниши бир илондекким,
Чақар шому саҳар, андишасиз инсонни ер ютсун.

Хотинлар сўзи бўлса гарчи маънан беғубор олтун,
Қулоқ солмас жамоди маҳздек қотгонни ер ютсун.

Надоматдур биза ўлгунча нодон эрлара кетмак,
Бизи ҳайвон каби боғлаб семуртургонни ер ютсун.

Ўқув билмаз, ёзув билмаз, яна дунёни фаҳм этмас,
Бу аҳмақдин туғулган бахтсиз ўғлонни ер ютсун.

Ўзун тўн, катта салла, кирмагон ҳаммома умринда,
Сасиб битган қаро кўйлак ила иштонни ер ютсун.

Осилган икки иштонбор ила шилқиллаган бурини
Назофатсиз узун саққол ила юргонни ер ютсун.

Қизи ўн бешдан ошмай эрга берган ваҳший мардумни,
Сўқуб таъзир бермас, беамал муллони ер ютсун.

Ғирифтори ҳавои нафс ўлуб шайтона алданган,
Боқолмай қарза ботуб, уч хотун олгонни ер ютсун.

Қилиб дорую дармон, бел букилган чоғда айш истар,
Ҳалокатларни тавлид айлаган дармонни ер ютсун.

Ҳавоин нафс учун доим сотар ёлғон, каромат деб,
Жаҳонда тўғри тушни кўрмаган эшонни ер ютсун.

Қизил ип, қора латта боғладим бир неча жоду деб
Ўқуб афсуи фалони дер азойимхонни ер ютсун.

Ғаройибдур жаҳоннинг кори сартосар назар солсанг,
Ямон эр бирла кўрган роҳати давронни ер ютсун.

Садиқа Биби

БИР ХОТУН ҲАСРАТИНИ БЎЙЛА ТАСВИРИ ЭДАР

Бола тугдим — бало тугдим, балоя мубталодин сўнг,
Болаларга она бўлдим, ота бирла анодин сўнг.

Ютуб хуноби ҳасрат, дард илгинда хароб бўлдим,
Қизил юз сарғайиб пажмурдалиқларда адодин сўнг.

Париваш нозу таннозона, мушкин тори гесулар —
Кетиб, сочим оқарди, неча юз во ҳасратодин сўнг.

Қани ул пурлатофат чеҳрау райҳани кокиллар,
Бурушмуш чеҳра келди, менга ҳусни бебаҳодин сўнг.

Қани ул дасти симинлар? Қани пайваста абрўлар?
Қани ул хуш кечан кунлар? Баҳори дилкушодин сўнг.

Қани олмоса бингзар чашми пур ошўби дилдўзим?
Ўлубдур нурсиз хуршеддек тийра ҳаводин сўнг.

Ғанимат бил шабоб аҳли, баҳори ҳусн қимматдур,
Билур қадрин киши даврон кечуб қадди дутодин сўнг.

Жаҳон Ойим

АЙРУЛИҚ

Гул эдим, сўлдим чаманда, булбулондин айрилуб,
Булбули шўридаям чун гулситондин айрилуб.

Сарғоруб овораям, лимун каби сўлғун юзум,
Оташи оҳим сўнубдур, завқи жондин айрилуб.

Келдим оё келмадим дунёя билмамким, ажаб,
Чун ҳубобам, беҳабар оби равондин айрилуб.

Дарду оломи жаҳондин зарра шод ўлмаз дилим,
Чун паришон ўлмишам тотлиқ замондин айрилуб.

Аҳли дард олдида ҳаргиз огломоқнинг айби йўқ,
Огломайми, неча яхши меҳрибондин айрилуб?

Кўз ёши оқмоқдадур кечмиш замоним ёд этиб,
Кечмиш умрим қайта келмаз, кетса бандин айрилуб.

Вақт — олтундур, баҳосиз сотма гофил, ётма, тур!
Қайта келмаз, кимса кетса, бу жаҳондин айрилуб.

Собира Биби

ХОТУНЛАР МУНОЖОТИ

Етарми субҳи мақсуда, бизим оқшомимиз, ёраб?
Ўлурми файзи иқбола қарин айёмимиз, ёраб?

Шараф нисвона Туркистон аро қайди асоратдур,
Асоратли шарафдин яхшидур эъдомимиз, ёраб.

Ақлсиз гарча нисвона асорат айни зийнатдур,
Бу зийнатини олуб биздин, қарам қил комимиз, ёраб.

Хотун биз суратан, сийратда ҳайвондек сотунлармиз,
Биримиз қўй, биримиз эчку, нисвон номимиз, ёраб.

Имом бирла муаззин чор умури шаръини сўйлаб
Авом аҳлиа хор ўлди, бизим оқшомимиз, ёраб.

Мусовоту адолат қайда, эй аҳкоми исломи?
Тараҳхум қил, фанодур коримиз, анжомимиз, ёраб.

Диёнат сатру хонликидур нисвона иффат ё,
Қачон макшуф ўлур янглиш, неча аҳкомимиз, ёраб?

Асири дарду ғамдур қиз тугулса то абад бад, бад,
Таассубдур қафас инбота, жаҳолат домимиз, ёраб.

Имом сан, тут қўлум раҳбар ўлуб инбота эй ислом,
Тазаллум адла қалб ўлсун, оқаруб шомимиз, ёраб.

Файзи биби

ҚИЗЛАРНИНГ ҲАСРАТИ

Во ҳасрато, жаҳондин кетдинг азимат айлаб,
Ҳар лаҳза суҳбатингни бизга ғанимат айлаб,
Дийдорингни қиёмат кўрмак васият айлаб,
Жони азиз тақдир бермоқда ҳиммат айлаб,
Фарёду во дариғо, жон кетди фурқат айлаб.

Бошимга солди кетди сонсиз ғаму балолар,
Исматпаноҳ модар айлаб менга жафолар,
Кўз ёшим ўлди дарё йиғлаб шабу пағолар,
Дийдор қайда эмди, йиғлағ: ако-уколар,
Маҳшар кунин кўрармиз сабру қаноат айлаб.

Дардимни кимга айтай, эй волидам нигоро,
Пур дарду нотавон ҳам мунча бошимда ғавго,
Кетдинг мени етимлаб, сайри жаҳона танҳо,
Ҳажрингда бесаруно, нолону зору шайдо,
Мушкул гезарса умрим оҳу надомат айлаб

Эй тожи раъси ҳўбон, в-эй ҳамнишини хурон,
В-эй булбули хуш илҳон маснад нишини ризвон,
Авранги боғу бўстон, зебандан гулистон,
Ифғат паноҳи унвон, ҳафғози сури қуръон,
Фирдавс ошён ул, парвози жаннат айлаб.

Э дурри баҳри раҳмат, тангри муининг ўлсун,
Ҳар боби маърифатдин жаннат яқининг ўлсун,
Ҳар сўйи боғи жаннат холис замининг ўлсун,
Алғози лутфу раҳмат нақши жабининг ўлсун,
Халлоқи кулли олам мағруқи раҳмат айлаб.

Ҳар кунда минг ўлурман, бу дарди бедаводин,
Тахлис мумкин ўлмас бу меҳнату балодин,
Кечдим бу даҳр ичра минбаъд ҳую ҳодин,
Маҳзан тиларман эмди раҳмат сенга худодин,
Дарду ғамингни доим ёнимда улфат айлаб.

Эй волидам — шафиқам, мағфура шоҳ бону,
Тутди азойи наъшинг аҳли аёл ҳар сў,
Йўқдур жаҳонда менга сендин сафойи дилжў,
Кетсам қаландарона ғурбатқа айлауб хў,
Ҳар лаҳза собир ўлмом дардингда тоқат айлаб.

Ногоҳ алам етушти дарди фироқу ғамдин,
Жону таним туташди бу оҳи пур аламдин
Осудалик қаёнда, бу ҳасрату ситамдин,
То маҳшар эмди йиғлай бу дарди волидамдин,
То охири ҳаётим минг турли ҳасрат айлаб.

Талқин қилуб ўтарман қабрингга минг дуолар,
Ҳар ерда ким йўлуқса йўл узра юз гадолар,
Ҳайроти бешуморинг айлаб эдим адолар,
Бўлмас муяссар ҳаргиз матлубу муддаолар,
Эй во дариғу ҳайфо, тангрим каромат айлаб.

Бу даҳри бад миждози соз ўлмади менга воҳ,
Бу бахти вожгундин қон йиғлаб айласам оҳ,
Ҳар зулм қилса қилсун, бу олам гузаргоҳ,
Минбаъд тоқатим йўқ, қонлар ютарга биллоҳ,
Раҳм айла, эй худоё, лутфу иноят айлаб.

Бошимда турлу савдо, кўксумда минг жароҳат,
Махсус менга бердинг дунёда кўп надомат,
Токай қилай, худоё бу ҳасратим давомат,
Битмас бу дostonим бир зарра то қиёмат,
Файзий фироқ шарҳин силки китобат айлаб.

Ҳўқанд, 1320 ҳижрий.

ЯНА ТАҲАССУР

Нолон чу андалибам, бўстони мотам ичра,
Бир дам муяссар ўлмас, роҳат ҳаётим ичра.
Ўт тушди, бўлди аҳгар икки қанотим ичра,
Маъюс қолдим охир, нолону зору абтар...

Ҳар дам куюб ёнармен ёдимға тушса меҳринг,
Маҳшаргача туганмас дарду фироқу фикринг,
Ҳар узву жузви танда мутлақ ҳаёлу зикринг,
Бу ғуссан муаббад то тошди менга яксар.

Сен ўлдингу, мен эмди ҳар кўчаларда ҳайрон,
Минг оҳу ҳасрат ила маъюсу ҳам паришон,
Ғам илкида туганди умри азизим эй жон,
Қон йиғласам бўлурму дийдорингиз муяссар.

Ёраб, жаҳонда борму мендек ғарибу мискин?
Пайваста пур мусибат, мазлуму хаста ғамгин,
Йўқдур бу дард ичра сабр ила зарра тамкин,
Кечсам бу хонумондин мутлақ бўлуб қаландар

Сабру таҳаммул этмак ночору ғайри қобил,
Ҳам бу алам юзиға бўлмаски ҳеч ҳойил,
Қилсам фароғат эмди даҳр ичра йўқ таомил,
Куйдим ғамингда модар охир бўлуб самандар.

Ҳўқанд.

ФАРЕДИ ЯТИМОНА

Қўзимнинг нури, кўнглим қуввати, дилбардан айрилдим,
Саодат шамъи, бахтим боиси гавҳардан айрилдим,
Эди ғамхори жоним, оқилам, раҳбардан айрилдим,
Шабобат даврида афсуским модардан айрилдим,
Асилам, мушфиқам, оромижон, модардан айрилдим.

Қўзимнинг ёши дарёдек оқар, эй меҳрибон модар,
Сен ўлдинг, мен ҳам ўлдим, ҳасратингда йиғлабон
модар.

Фироқингда куюб хокистар ўлдим ҳар замон модар,
Жаҳон тўлди фиғону оҳима кетдинг қаён модар,
Шафиқам, мунисам, оромижон, модардан айрилдим.

Қўзимда ашки хунобим, қўлимда қонли рўмолим,
Шаби мотамда қолдим, зору гирён, ким билур ҳолим?
Фалак даврида билмом дўндини идбора иқболим,
Айирди ногаҳон сендан мени модар, фалак золим,
Ғарибам, собирам, оромижон, модардан айрилдим.

Туғулдим, йиғладим, шафқат ила кўксингга олдинг сен,
Занфу нотаваондим, сутларинг оғзимға солдинг сен,
«Болам» деб рўзу шаб кўз юммаюб бедор қолдинг сен,
Сенинг эҳсонингга эҳсон қилар чоқда йўқолдинг сен,
Ҳабибам, солиҳам, оромижон, модардан айрилдим.

Жаҳонда кимса бир мушфиқ онадин қолмасун, ёраб
Бола модардану модар боладин қолмасун, ёраб!
Агар аъдойи жоним-са, онодин қолмасун, ёраб!

Отадин қолмаданса қабр жодин қолмасун, ёраб!
Афифам, носихам, оромижон, модардан айрилдим.
Оналар меҳри дунёда болага кимёдин хўб,
Она жавру жафоси ўзганинг симу тилодин хўб,
Онанинг хоки пойи атласу кимхоби жодин хўб,
Она таҳқири мутлақ ўзга бир қиммат дуодин хўб,
Зарифам, комилам, оромижон, модардан айрилдим.

Ҳўқанд, 1254 ҳижрий.

Саида биби

ЗОЛИМ ЭРКАКЛАРДАН ФАРЁД

Ёна-ёна кул бўлдум, дарди бедаволардин,
Золим эр қучоғида қиз ёнар жафолардин.

Умр бир оқар сувдур, бир кетар яна келмаз
Тарбият керакмазми қизлара онолардин?

Тарбиятсиз ўғул — бўлур бир ғул,
Кўрмаса тарбият отолардин.

Бир ўғил бир кунн бўлур бир эр,
Бир қиз ўлур хотин — нисолардин.

Яна:

Ёна-ёна ҳасратда бус-бутун адо бўлдим,
Очсангиз юрак-бағрим қонлуқиб қаро бўлдим.

Золим эр жафосидин қутулур замон йўқми?
Ҳасрат ила кун кўрмак ёки бир амон йўқми?

Фарқи йўқ хотунларин тўрт оёқли ҳайвондин,
Ҳуррият топар эрдик, гар саналсак инсондин.

Ижтимои умматда рутбамиз масал шулдур,
Ўртулуб ҳақорат-ла маҳв ўлур амал шулдур.

Яна:

Хотун олса киши кўрушмасдин,
Умри кечмас киши уришмасдин,

Дунёда фитнаҳойи гуногун,
Кўрадур ҳар киши кўрмай олса хотун,

Биз хотунларни ўхшатиб мола,
Эр эмас, балки кўра даллола,

Мода маймунни бир айниқ полвон,
Оладур кўрмаюб қолур ҳайрон.

Бўйла савдойи кўр-кўрона,
Кишини келтурур гўристана.

Инглама қаро кундин, эй Саида мазлума,
Бахт дегаи ёлон сўзнинг кори бизга маълума.

Биби Ҳамида

ДОҒЛИ ЮРАК

Биз, хотун бечоралар, ноҳақ оқар кўз ёшимиз,
На жафолар кўрмади, эрлар қўлида бошимиз?!

Бир гули пажмурда ўлдик доғи ҳасратда сўлуб,
Булбул эрдик, зоғлар ўлмиш бизим йўлдошимиз!

Оҳким, қизликдаги завқу хаёлим маҳв ўлуб,
Бус-бутун аксина дўнди неча юз кенгошимиз.

Доғлидур, қондур юрак, дўнмас муродимча фалак,
Бахту давлатни хаёл айлаб заҳардур ошимиз.

Одат ўлмишдур асорат биз хотунлар хайлига,
Бир қаро ҳайвондин ортиқ боғлу қолмиш бошимиз.

Бир хотун ҳусна асира, ҳур эса анда қусур,
Эрдин ортиқча ситамгардур бизим кундошимиз.

Сўйла, эй дўстим, хотундин ўзга мазлума надур?
Эр бўлур бегона мутлақ қирққа етса ёшимиз!..

Биби Ҳанифа

САБР

Гулшани уммид абри сабрдин сероб ўлур,
Сабр қилсанг об гавҳар, санг лаъли ноб ўлур.

Тира ўлмаз касби зулмат айлаюб ҳар хонаким,
Жилвагоҳи партави хуршеди оламтоб ўлур.

Ақлу ҳушинг-ла назар қил бир низоми олама,
Неча кун зулмат ўлурса, неча кун маҳтоб ўлур.

Бўйла маълуми жаҳондир Каба бир тошдин бино,
Ҳам ибодатхонада хоки сияҳ меҳроб ўлур.

Гар муаззаз ўлмоқ истарсан қаноат пеша қил,
Чун садаф ичра ягона томчи дурри ноб ўлур.

Сабр ила парварда ўлмиш шохсори пунбадин,
Тождорона муносиб атласу кимхоб ўлур.

Кеча зиллатда ҳақиру нотавон бир онла
Тонгла инъомми фаровон-ла яна шодоб ўлур.

Нодира Хоним

АНДИЖОН ЗИЛЗИЛАСИ

Қодиро, парвардигоро, қаҳринг эълон айладинг,
Сонки Нуҳнинг қавмина қаҳр ила тўфон айладинг.

Асрлар маъмур улон бир балдан Фарғонани,
Лаҳзае ер титратуб, даҳшатли вайрон айладинг.

Ҳар тарафда доду афғон бир қиёматдин нишон,
Бу кеча хандонларини тонгла гирён айладинг.

Кеча у саҳни чаманда гунчан навзод экан,
Тонгла бир боди фалокат-ла паришон айладинг.

Кеча бир гулзор экан боғи эрам рашк овари,
Тонгла майдони ҳалокатдек биёбон айладинг.

Кеча базми нўши бода, тўй ила масрур экан,
Тонгда ангдори (?) мусибат ичра нолон айладинг.

Бу фалокатгоҳи дунё кимсани шод этмади,
Нодира шоду, давомат бағримни қон айладинг.

1320 ҳижрий. Рамазон.

Ризвон Биби

МАРСИЯДАН

Ман шоир ўлдим ғам ила,
Муътод ўлуб мотам ила,
Минг марсия бир дам ила,
Ёзсам туганмас ҳасратинг.

Маълулман ҳасрат чекуб,
Дарду ғамингда қон ичуб,
Сонсиз алам жондан кечуб,
Ёзсам туганмас ҳасратинг.

Ҳадсиз фиғону нолалар,
Чашмим саҳарда жолалар,
Тўкди қизил қон лолалар,
Ёзсам туганмас ҳасратинг.

Бахтим забун, ҳолим ямон,
Бағрим қаро, рангим самон,
Мундоқ аламдан алъамон,
Ёзсам туганмас ҳасратинг.

Кўз ёшим ўлди руди Нил
Тинмай оқадур мисли сел,
Раҳмон ўзинг раҳм айлагил,
Ёзсам туганмас ҳасратинг.

Ҳўқанд, 1291 ҳижрий.

Зебуннисо

БИР ЯТИМА ҚИЗ¹

Жаҳонда бору йўқни билмаган девона қиздурман,
Етим қолган онодан, айрилуб ҳайрона қиздурман.

Етимман, хастаман, овораликда дийда гирёнман,
Муродимга етолмай, синаси бирёна қиздурман.

Худойим шоҳидимдур ёлгузин бошим налар кўрди,
Жаҳонда ўхшаган гурбатдаги меҳмона қиздурман.

Саҳарлар синадан оху фиғоним арша чиққанда,
Эшитганман ўғайлардан неча афсона қиздурман.

Бошим бошлиқни кўрмай, кўзларимдан қон оқар ёшим,
Вужудим сатрасиз бечора-у урёна қиздурман.

Менга яхши ўлумдур, бешараф кўрган ҳаётимдин,
Шабу рўзимдаман жуъ-у аташ бир нона қиздурман.

Отам жоҳил, она йўқ, бир ўғай қўлида чўриман,
Тирикликни кўрурман ҳар куни жаврона қиздурман.

Жаҳон боғиндаман бир ғунчан нашкуфта дилхунман,
Баҳоринда хазона мунтазир бирёна қиздурман.

Илоҳо холиқо, пинҳон ёниб куйганга раҳм айла,
Қачон Зебуннисо мумкин қочуб дармона қиздурман.

Ҳўқанд, 1283 ҳижрий.

¹ Бу шоира Зебуннисо Бегим эмас, қўқонликдир.

Надима

ҚАЙНОНАМГА

Дунё ҳаётин демангиз осон,
Пос хотирлардин дидалар гирён,
Бу аламларга бормидур поён?
Дардим ичимда, лабларим хандон.

Еруқликни кўрмайин юлдузда,
Осойишта қўймайсиз кундузда,
Муҳаббатингиз бори бир сўзда,
Дардим ичимда, лабларим хандон.

Шому саҳарлар ишимиз аччиғ,
Сўкуб урарсиз санжиғу чанчиғ,
Одам боласин атайсиз қанчиғ,
Дардим ичимда, лабларим хандон.

Ўғлингиз оти Отабой банги,
Афюн чекмакдин самондур ранги,
Қайнонамсиз, мочахар ҳанги,
Дардим ичимда, лабларим хандон.

Мулло ўғлингиз хўжа қузғунжон,
Қори ўғлингиз қоп-қора қумғон,
Дўкон бадўкон ўқувчи қуръон,
Дардим ичимда, лабларим хандон.

Ишсиз, ҳунарсиз токай ётамиз,
Кундан-кун бадтар тошдек қотамиз,
Хўжа таваккал қайинотамиз,
Дардим ичимда, лабларим хандон.

Жон суйган болам қучоғимда йўқ,
Бошимга топсам оёғимда йўқ,
.....чоғимда йўқ,
Дардим ичимда, лабларим хандон.

Кўз ёшим оқар Сирдарё бўйлаб,
Битирмоқ йўқдур ҳасратим сўйлаб,
Девона бўлдим туну кун ўйлаб,
Дардим ичимда, лабларим хандон.

Туркистон ичра неъмат фаровон,
Ўзгарар доно, биз нечун нодон?
Нодон хонаси хотунга зиндон,
Дардим ичимда, лабларим хандон.

Тургоқли Ҳадия Биби

ҚАНДОҚ ҚИЛАЙ

Ҳеч бир шод ўлмади менга жаҳон, қандоқ қилай?
Йиғларам шому саҳар айлаб фиғон, қандоқ қилай?

Ман етим, дилсўз етим, овора-у ўксуз етим,
Таңгридин бир ўзга йўқдур меҳрибон, қандоқ қилай?

Бахту давлатдин бутун ўртоқларим ком олдилар,
Соате дунёда бўлмам комрон, қандоқ қилай?

Ҳар тарафқа бош уруб бисмил йилондек тебраниб,
Дам-бадам ҳолим ҳалокатдан ямон, қандоқ қилай?

Булбули шўридаман, ҳамхонам аммо зоғдур,
Оҳким, мундоқ қафасдин йўқ омон, қандоқ қилай?

Еш чоғимда ўйлар эрдим нозанин мулло йигит,
Лекин ўлдим завжан бир нотовон, қандоқ қилай?

Зинҳор, эй қизларим, бечора мулло ахтаринг,
Жоҳил эр қилган хотун ранги самон, қандоқ қилай?

Беақл олса хотун ғамдин тириклай ўлдирар,
Бергуси бошингга муштраб парча нон, қандоқ қилай?

«Оча ғар, ё мочахар»... дерлар, адабсиз, қизлара,
Демангиз мундоқ ямон сўз, отажон, қандоқ қилай?

Ота нодон, она нодон — икки нодоннинг қизи—
Бўлғуси бир мода ҳайвон бегумон, қандоқ қилай?

Моҳзода Бегим

ЖАҲОНА ХИТОБ

Жаҳон! Сен бевафо, ҳар ерда кўп инсонни йиғлатдинг!
Ҳаёсиз! Бемурувват! Неча минг меҳмонни йиғлатдинг!

Ситамгарсен, жафожўсен яна бир ғўли бадхў сен!
Биёбони қазода неча минг барнони йиғлатдинг!

Кими кўрсам менинг дардимдин ортиқ дардини сўйлар,
Ажаб мотамсаросен, тожиру карвонни йиғлатдинг!

Самодин то самак, ғарб ила то шарқа қулоқ солсам,
Нихону ошкоро Одаму Ҳавони йиғлатдинг!

Тафаккур айласам: мутлақ сенга қонун эмиш навҳа,
Ҳавоу абру борону ҳама ашёни йиғлатдинг!

Бориб дарё яқосинда ўтурдим ҳолима йиғлаб,
Меним ҳолимга чандон бу оқар дарёни йиғлатдинг!

Баҳорим ёзу, ёзим қиш ўлуб пайваста йиғлардим,
Саёҳатда меним-чун тоғ ила саҳрони йиғлатдинг!

Абасдур, кимки сен дунёда мағрури ҳавас ўлса,
Бу Моҳзоддан муқаддам Одаму Ҳавони йиғлатдинг!

Тўти қиз

ВИСОЛИ ЁРДИН БОШҚА

Маризи ишқа дармон йўқ, висоли ёрдин бошқа,
Кўзим кўрмас билоди ишқ аро дилдордин бошқа.

Қачонким ишқ домина гирифтор ўлди қуш кўнглим,
Халос ўлмоқ умидим йўқ фиғону зордин бошқа.

Умиди васл ила шому сабо андоқки толибман,
Табиб олдиға бормас мутлақо бемордин бошқа.

Шарафдур ишқ элиға ёр тупроғида жон бермак,
Нечукким ҳамдами йўқ гулларинг бир хордин бошқа.

Замонлар кечди ҳоло кечмаюр ҳою ҳавас биздин,
Магар йўқтур жаҳонда гумбази даввордин бошқа.

Нозук Хоним

ФАСОНА

Кўп рахна солма золим, бу қалби доғдора,
Бир оҳи субҳгоҳим қилмасму пора-пора?

Ҳолим сенга аёндур, ҳажрингда неча куйдим,
Золим, жафошиоро, бир қилмадинг назора!

Бошим у тош бошдур, минг осиея солдим,
Васлинг тилаб югурдим ҳар дашту кўҳсора.

Бахтимми? Ёки қисмат, менга насиби меҳнат,
Ҳар ерда жойи хобим сар ўлса санги хора.

Хуш кечмаюб ҳаётим Нозук бу ҳола етдим,
Ҳар ҳосилеки топдим солдим бу шўразора.

ҒАЗАЛ-АФСОНА

Ёндим фироқ ўтида бедуду бешарора,
Парво надур, у билмаз, юз хаста куйса нора.

Хунбору хунфишондур икки кўзим йўлингда,
Кел эй, жафошиорим, раҳм айлаюб канора.

Токай жафо қилурсен, эй моҳи оламо,ро,
Йўқми дилингда зарра, ойини лутфкора?

Кел, о, тажассум айла, номехрибон нигорим,
Айлармисен тараҳхум йўлингда интизора?

Ераб, сиёҳ бахтим, бир кун оқармаюрми?
Токим жаҳонда бўлса вуслат азиз ёра.

Ераб, бу турли меҳнат, бир охири бўлурми?
Ёким бу ҳасрат ила элтар мени мазора?

Афсус, кечди умрим, нокому хаста қолдим,
Мумкинмидур жаҳонда кўрмак сени дубора.

РЕХТ ГУЛ

Ғамзан тири нигоҳаш дар дили мо рехт гул,
Аз хаёлам дуди оҳам бар Сурайё рехт гул.
Куштаи теги нигоҳам кард чашми пурфанаш,
Мавжи хунам як тапиш дар дашту саҳро рехт гул.
Шўҳи ман ногаҳ хиромон шуд ба гулгашти чаман,
Ҳамчу товус аз хироми у саропо рехт гул.
Аз фироқаш дар мижа ҳар қатраи хун гашт сабз,
Сад гулистон дар жигар з-он чашми шаҳло рехт гул.
Васфи он Нозук адоро ман чу кардам ошкор,
Ҳамчу гулшан дар дили ҳар зарра дарё рехт гул.

Нигор Хоним

БИР НИГОҲ

Севдигим, ваъди садоқат-ла бани таъмин эдар,
Марҳамат-ла оҳи оташборими таскин эдар.

Уйла бир соҳибкарам ёри мурувваткордур,
Ким на дам ҳозир бўлинса мажлиси рангин эдар.

Чашмиминг айёми ғамда дўкдиги ашки тари,
Вақти вуслатда камоли лутф-ла тазмин эдар.

Уйла бир ҳолат намоёндулки важҳинда онинг
Фанни ишқи дар дақиқат қалбима талқин эдар.

Бошқа сурат-ла дилинг шод ўлмаси мумкин дагил.
Этса-этса шубҳа йўқким у гўзал парвин эдар.

Роҳина ҳар лаҳзада жон вермака бан ҳозирам,
Балки жононим али-ла жисмими тадфин эдар.

Ул қадар тасхир ўлунмишдулки бечора Нигор,
Бир нигоҳа қалбини йиллар ила тарҳин эдар.

Шараф Хоним

БОРИШМАМ!

Сен билки мун, эй гули зебанда намойиш,
Йўқ ғайр дарунимда баним улфата хоҳиш,
Қўрдукда бани айлама беҳуда навозиш,
Гусдим сенга бан, нофила ёлворма боришмам!

Умримда сенга кечмади бир карра ниёзим,
Ошиқ ўлайим-да, на демак кечмая нозим,
Белутфу мурувват баним улфат нама лозим,
Гусдим сенга бан, нофила ёлворма боришмам!

Оҳи саҳарим нолаи мастонами сондинг?
Фарёдами гўш этмадинг, афсонами сондинг?
Гулрухларинги арз эдуб оташларда ёндинг.
Гусдим сенга бан, нофила ёлворма боришмам!

ҲАСБИ ХОЛИ ШАРАФ ХОНИМ

Лавму дашноми рақибон ила безор ўлдим,
Ошиқ ўлдимса надан таъна сазовор ўлдим,
Сопма ноланда кўриб булбули ночор ўлдим,
Оламинг чашмига бир гунча учун хор ўлдим,
Сабри куч, чораси йўх дарда гирифтор ўлдим.

Мунча фарёдим эшитдинг, баним эй ғибтан моҳ,
Демадинг айлаяйим ҳолина шафқат-ла нигоҳ,
Этмади зарра асар лайлу наҳор этдигим оҳ,
Бир қандим, очим канда эвоҳ-эвоҳ. (?)
Сабри куч, чораси йўх дарда гирифтор ўлдим.

Ииқди қасри амалим зарби фироқи жонон,
Қолмади чекмага бори ғамими тобу тавон,
Уйла бир хастадил, шикаста дарунам альён
Банга дармон эдамаз ўлса ҳазорон Лукмон
Сабри куч, чораси йўх дарда гирифтор ўлдим.

Бир тарафдин ситаму жаври жаноби дилдор,
Бир тарафдин аламу қаҳру азоби ағёр,
Бу қадар меҳната ўлмазми таҳаммул душвор,
...маъзур дегилми дили зорим ҳар бор,
Сабри куч, чораси йўх дарда гирифтор ўлдим.

Василат Хоним

ШАРАФИ ВУСЛАТ

Ҳасрат ёқиюр сафҳан виждоними, ёраб,
Савдо бўриюр дийдан гирёними, ёраб,

Савдоми шу кўз ёшларим исбот эдиюрда,
Ҳеч англамаюр ҳоли паришоними, ёраб.

Бу ҳоли таассур ила бан қабрда кирсам,
Забт айламаям нолан ҳижроними, ёраб.

Гелдим, гилали бан шу миҳанхоная билмам,
Пур шавқ ўлароқ кечмиш ўлап оними, ёраб.

Бир булбули белона киби зору забунам,
Қўрдукча бан ағёр ила жононими, ёраб.

Зор айлама бори у паноҳи абадида,
Қил афвга шойишта бу исёними, ёраб.

Орзу эдиюр ҳап шарафи вуслати кўнглим,
Бахш айла-да, сўнгра баним жоними, ёраб.

Нозик Биби Хўқандий

ШИРУ ШАКАР¹

Э дилрабойи маҳвашу э кофири фаранг,
Э офати замонау барнойи шуҳи шанг,
Ойинааст рўяту ҳаргиз надида занг,
Ҳарчанд агар бувад дили ту саҳттар зи санг,
Ошиқларингга вожиб эрур гоҳ қарасанг.

Сарви қадинг санобара ўхшаб чамандадур,
Товусу кабк кўруб хиромингги бандадур,
Сендек нигори маҳваши танноз қандадур
Ул кўзу қошу, оқу қизил юзи сандадур
Кам дидаем ҳусн бадин навъ обу ранг.

Э ман асири чашми хуши пур адойи ту,
Аз сурма беҳтараст ба ман хоки пойи ту,
Аз жону дил чаро накунам ман дуойи ту,
Ҳар лаҳза мекунам дилу жоиро фидойи ту,
Ўшал кунеки сен мени ёнингга чорласанг.

Кўнглумдадур тилакки бошингдин минг ўргулуб,
Ойдек юзинг-ла мен сари боқсанг кўзинг сузуб,

Кўксинг боғида битган ўшал нордин узуб,
Васлинг фироқида неча девоналар бўлуб,
Аз хотирам шудааст фаромўш ному нанг.

Ризвон кунад биҳишту жиноро тасаддуқат,
Шоҳон кунанд мулкн жаҳонро тасаддуқат,
Созад санампараст бутонро тасаддуқат,
Аз шавқ ме кунам дилу жоиро тасаддуқат,
Раҳм айлабон агар мени ёнингга имласанг.

Шамшоду сарв қадди пиҳолингги садқаси,
Райҳону ёсуман хату холингги садқаси,
Ҳуру қусур барча жамолингги садқаси,
Мен бўлайим замони висолингги садқаси,
Гирам туро басина, дар оғўши хеш танг.

Гар якдаме нигор, бигуйи ба ман суҳан,
Гардам гоҳ аз забону, гаҳе аз лабу даҳан,
Ҳарфи маро ту гўш кун, э сарви сиймтан,
Оташзабон чу шамъ машав андарин чаман;
Нозик агар мухаммасини яхши ўқусанг.

¹ Қадим замонлардан бери Шарқ шоирлари бир ғазални бир неча тилда ёзишни тажриба қилиб келадилар. Бадиий ижоднинг бу хили «Ширу шакар» санъати деб юритилади. Ширу шакар санъатида етук асар ёзиш учун етук шоир бўлишдан ташқари, бошқа тилларни ҳам фасоҳат ва балоғат билан билиш лозим. Ана шундай истеъдодли шоирлар ва шоирлар форс-араб ёхуд форс-турк тилларида ширу шакар ёзиб, икки тилни билган ўқувчиларга манзур қила олганлар. Бу мухаммас шу жанрдаги асарларнинг энг гўзалидир.

Биби Марям (Ҳиротий)

МУХАММАС

Зулмҳо пайваста бо ман, э нигорам, мекуни,
Жаври беандоза ҳар лайлу наҳорам мекуни,
Золимо, то кай табаҳи рӯзгорам мекуни,
Дарди ҳажри шиқ ту нақши мазорам мекуни,
Ин уқубатҳо барои ҷони зорам мекуни.

То кай, э золим, балойи меҳнати дунё кашам?
Ҳасрати рӯи гулу он ғунҷи лабҳо кашам,
Ҳусни ҳубу наргиси шаҳло, қад зебо кашам,
Нест бӯи васли жонон оҳ то уқбо кашам,
Бас ҷуни ҷавру ситам тобутборам мекуни.

Бе ту, э золим, саропо рӯзгорам тийра шуд,
Зиндаги сахту фурӯи нуру норам тийра шуд,
Аз фироқи васли ту рӯзи гузорам тийра шуд,
Бе гули рӯи ту дар гулшан баҳорам тийра шуд,
Ҳамчу булбул пур фиғону беқарорам мекуни.

Э жафожӯ, таври ту бар ҳою ҳу мағрур шуд,
Аз сиёҳи бахти ман субҳи висолат дур шуд,
Дидаам аз касрати гирён шуданҳо кӯр шуд,
Ҳам ба покоми аз ин олам дилам манфур шуд,
То бокай зулму ситам, э гул узорам, мекуни?

То ҳазорон аҳд басти ҳеч азон якду нашуд,
Ваъдаи васли ту соли муш буд, ҳамдуна шуд,
Ин аламҳо то абад аз хотирам як сӯ нашуд,
Ғайри дилдори ту дар олам ба ман дилжӯ нашуд,
Ин қадар то рӯзи маҳшар интизорам мекуни.

Охир, э дилдори ман, оташ ба жонам кардан,
Аз шикибои ба хилват гаҳ ниҳонам кардан,
Аз забун бахти чини тарди замонам кардан,
Аз диёрам дуру, вайрон хонумонам кардан,
Оқибат расои ҳар шаҳру диёрам мекуни.

Оҳу зоре бар дилам аз лаъли майгун мерасад,
Ҳарки ушшоқаст аз маъшук ғам чун мерасад,
Бар сари меҳнаткашон кулфат зи гардун мерасад,
Ин балоҳо бар сарам аз бахти вожун мерасад,
Синан пур ҳасрати Марям фиғорам мекуни.

Лайли Хоним

НУРИ МАЪРИФАТ

(Табрикнома ба «Садойи Фаргона», «Садойи Туркистон» ва ба жаридани «Ойина»)

Ҳазорон шукр бар даргоҳи ҳайи қодири субҳон,
Ки аз ашроқи нури маърифат офоқ шуд рахшон.

Ҳамоно кавну имконро шуда ҳангоми фирӯзи,
Бувад ин даври аъзамро шарофат бар ҳамма даврон.

Тафаккур дар замони халқи мози кун, кунун бингар,
Тафаввуқ бар шуюхи қабл дорад тифли абжадхон.

Зи-баъди муддати чандин сана хоҳад шудан ифшо,
Азин сири рамузироки макнун аст дар имкон.

Ман ин асрори макнунро зи назди худ намегуям,
Чуни маълум мегардад зи ахборот-у аз қуръон.

Қасе бо чашми жон бинад кутубҳойи самовийро,
Яқин донадки явми ваъдаҳойи ҳақ шавад шоён.

Кунун офоқро амрози гуно-гун шуда ориз,
Табиби ҳозиқа бояд кунад амрозо дармон.

Худо фармуд (каррамно...) ба одам дар набий
Шарофатҳо, кароматҳо ато фармуд бар инсон.
алҳақ,

Вале ҳайфони, инсон қадри худро паст гардонад,
Разонл пеш гирад, аз фазонлҳо шавад нодон.

Кунун ҳаққо саҳифҳо расад аз ҳар жавонбӯҳо,
Чи аз машрик, чи аз магриб, гаҳе Эрон, гаҳе Турон.

Зи панду аз насойиҳ э-иттиҳоди улфати олам,
Сафо бахшад ба занги дил, фараҳ бахшад ба занги
жон.

Гаҳе мирёти софе аз Самарқанди чу қанд ояд.
Ҷамоли жон шавад пайдо азон «Ойина»и тобон.

Дамо-дам чун суруши ғайб аз Хўқанд мебинам,
Садойи руҳбахш ояд зи Фарғона ба гуши жон.

Кунун аз Тошканд аз файзи алтофи худованди,
Багуши дил садойи жонфизо ояд зи Туркистон.

Худоё, бар бақояш нусрату лутфе ато фармо,
Шавад ноил ба таъи наشري илму донишу ирфон.

Илоҳи хайрхоҳонро ба зилли лутфи худ парвар!
Худоё, ходимони дину миллатро намо шодон.

Муалло кун мақому рутбаи аҳли ҳақойиқро,
Мужалло кун зи нури аҳмадий дилҳойи муштоқон.

Зи анвори тамаддун даҳрро чун Тури сино кун,
Тараққи деҳ! Тараққийпарваронро, ёраб, аз эҳсон.

Ба табрики жарондҳо рақамзад хоман Лайли,
Кунун боқи бимонад то абад ин сийти Туркистон.

Хўқанд, 1332 ҳижрий.

Муаззамхон

Фалакининг жавридиндур кўнгулма озор ҳар соат,
Жароҳатлик кўнгулга сончилур кўн хор ҳар соат.

Муаззамхон.

I

Бу сатрлар авторининг шоирлар ижоди билан машғул эканини эшитиб, ҳурматли шоирамиз Музайяна Алавия бизга бир китоб тақдим этди. Бу китоб — терма баёз бўлиб, диний бир рисола давомига Аҳмад Яссавий, Машраб, Ҳувайдо, Сўфи Оллоёр, Лутфий, Навоий, Умархон, Маъдалихон каби турли маслакдаги шоирларнинг шеърлари киритилган. Китоб охирига эса, заифона бир хат билан Муаззам номли шоиранинг бадий жиҳатдан жуда баркамол назаллари кўчирилган.

Ҳанузгача номаълум бу шоиранинг шеърларини ўқиб, биз унинг нозик таъби, ўткир зеҳни ва юксак закосига қўйил қолдик.

Ажабо, бунчалик бадий балоғатга эришган бу шоира ким бўлди? У қачон, қаерда яшаган ва қандай устоз қўлида тарбия топган?

Мана шу беомон саволларга жавоб топмай туриб бу забардаст шоиранинг шеърлари ҳақида сўз юритиш қийин бўлар эди. Бу жумбоқни ҳал этишда яна шу шоира Музайяна бизнинг жонимизга ора кирди.

Музайяна Алавиянинг шоира Муаззам хусусидаги ҳикоясидан қуйидагилар маълум бўлди:

Алавийлар оиласидан биз ҳанузгача икки шоирни: Абдулла Алавий ва Музайяна Алавияни билардик. Аслда эса, Абдулла Алавийнинг онаси Ҳабибахон Умар қизи (1862—1946 йиллар) ҳам забардаст шоира бўлиб, кўпроқ мутасаввифона шеърлар ёзган.

Музайяна, Ҳабибахонимнинг ўғли Абдулла Алавий вафотига бағишлаб ёзган мухаммас-марсиясидан эси-

да қолган мисраларини бизга айтиб берди. Шу мисраларга қараб, Ҳабибахоним чиндан ҳам забардаст шоира экан, деган хулосага келиш мумкин. Мана бу мисраларга эътибор қилингиз:

Девонага мен ўзини нечук ўхшатайинким,
Мастонага ул кўзини нечук ўхшатайинким,
Дурдонага ул сўзини нечук ўхшатайинким,
Ойнага ул юзини нечук ўхшатайинким,
Ойнада ҳам йўқ эди ул юзини жилоси.

Кўриниб турибдики, мухаммас-марсиянинг биринчи бешлиги йўқ. Аммо келтирилган мисолнинг ўзиёқ шоиранинг аруз вазнини бекаму кўст эгаллаганини, шаклда камолатга етганини кўрсатиб турибди. Шеърда қўшалок қофиялар, жуфт-жуфт бўлиб такрорланган радифлар қандайдир мотамзадаликка хос вазмин куй яратади.

Марсиянинг учинчи бешлигидан Музайянанинг хотирида фақат бир мисра қолган, лекин бу шоҳ мисрадир, шоир ўғил учун шоира она айтиши мумкин бўлган муболағасиз, самимий ташбеҳдир, Алавийнинг қабри тошига ўйиб ёзса арзугилик мисрадир. Мана шу мисра:

Кўз юмди адаб ошиқининг севгили ёри...

Афсуски давоми йўқ!¹

Бизнинг мавзуи баҳсимиз бўлган шоира Муаззам эса, Абдулла Алавийнинг онаси — ана шу шоира Ҳабибахоннинг холаси бўлиб, XIX асрнинг иккинчи ярмида Ҳўжанд шаҳрининг Чоршанба гузари, Масжиди Сурх мавзеида туғилган. Унинг отаси Мирсанд ўз замонининг ўқимишли кишиси бўлиб, ҳамма болаларнинг, жумладан қизи Муаззамхоннинг хат-саводли, билимли бўлишларига кўн эътибор беради. Болаларда адабиётга завқ-шавқ уйғотади. Ўзи улар билан адабий баҳслар ўтказиб, муаммоларни ҳал этади, шеърини чистонларни (топишмоқларни) ечади. Ана шундай адабий ўтиришларнинг бирида бир чистонни ечолмай қоладилар. Шунда, отаси билан акаси орасидаги баҳсни кузатиб турган Муаззамхон ийманиб

¹ Ҳурматли мактабдошим Музайяна Алавия бу марсиянинг тўла текстини топиб бизга совға қилди. Биз бу мухаммас-марсияни Муаззамхон шеърлари охирига киритдик.

туриб: «Бундай эмасмикан», деб чистонни тўғри ечиб беради. Шундан сўнг ота ва акаси ёш Муаззамхоннинг ўткир зеҳни ва закосига қойил қолиб, унинг тарбиясига алоҳида эътибор қиладилар. Акаси унга шеър машқ қилишни тавсия қилади.

Муаззамхонни ўн олти ёшида Эшонхон номли бир муллабаччага эрга берадилар. У Муаззамхонни олиб, Жиззахга, қариндошлари олдига кетади. Орадан сал ўтмай, Эшонхоннинг акаси ўлиб, унинг ёш хотини тул қолади. Эшонхон Муаззамхоннинг устига акасининг тул қолган хотинини олади. Шундай қилиб, иззати нафси поймол этилган бу нозик табиатли шоира кундош балосига йўлиқиб, бутун умри ҳасрат ва надомат билан ўтади.

Муаззамхоннинг Эшонхондан тўрт боласи бўлиб, буларнинг бари баловатга етганда вабо касалидан ўладилар. Бу оғир мусибат кексайган шоиранинг саломатлигини қақшатиб, ниҳоят икки кўзи ожиз ва оёқлари шол бўлиб ётиб қолади. Муаззамхон ана шундай оғир шаронгда яшаб, 1917 йилда вафот этади. Муаззамхоннинг дафн маросими ҳақида Музайяна Алавиядан эшитиб, Маҳбуба Қодирова бундай деб ёзади: «Тахминан 75 ёшдан ошиб ўлган Муаззамхоннинг кўмиш маросимига Жиззахнинг Равотлик кўчасида (тўғриси, гузариди Т. Ж.) турганларгина эмас, ҳатто атроф қишлоқлардан ҳам одамлар келадилар. Бу эса, ўша вақтда Муаззамхоннинг ўз шеърлари билан элга қанчалик танилганлиги ва ҳурматга сазовор бўлганлигини кўрсатади».¹

Муаззамхон ўзбек ва форс классик адабиётининг йирик арбоблари ижоди билан чуқур танишган ва аруз вазнини мукамал ўзлаштирган шоирадир. У ёшлигидаёқ, шеър ёза бошлаган эса-да, узоқ вақтгача уларни бировга кўрсатмай, «сир» сақлаб келган. Бироқ қоғозга туширилган бу мусибатномалар абадий «сир» бўлиб қололмаган, шоиранинг Жиззахда донғи чиқиб, бу овоза Тошкентгача тарқалган. Мўътабархон Алавиянинг ривоятига қараганда, 1916 йилда тошкентлик Санамхон ойим² деган фозила бир аёл Муаззамхоннинг 25 саҳифалик қўлёзма шеърларини нашр қилдириш ниятида

¹ Маҳбуба Қодирова. Муаззамхон, «Ўзбекистон хотин-қизлари» журнали, 1958 йил, № 4.

² Санамхон ойим Тошкентнинг Қорёғди маҳалласида яшаган.

Тошкентга олиб келган. Бу орада Санамхон ойим ўзининг эзгу ниятига етолмай вафот этган. Натижада Муаззамхоннинг бу шеърлари йўқолган. Муаззамхонга яқин кишиларнинг Музайяна Алавияга ҳикоя қилишларига қараганда, шоиранинг юз варақдан зиёдроқ бошқа бир шеърлар тўплами ҳам йўқолган. Музайяна Алавия бизга тақдим этган терма баёздаги шеърлар эса, шоиранинг умри охиридаги асарлар бўлиб, Муаззамхон вафотидан сўнг унинг содиқ мухлислари томонидан ёдгорлик тариқасида кўчирилган экан. Музайяна онаси Мўътабар Алавиядан Муаззамхон ҳақида эшитган ҳикояларини тасдиқловчи материал қидириб, 1931 йилда Жиззахга боради. Ана шунда Муаззамхонни билган аёллар билан танишиб, уларнинг ҳикояларини эшитади ва Сабоҳатхон номли аёлдан юқорида зикр этилган терма девонни олиб келади.

Биз Муаззамхон шеърларини синчиклаб ўқиб, ундан ўн саккиз ғазални кўчириб олдик. Тўғри, терма баёзда шоиранинг бошқа ғазаллари ҳам бор, лекин улар Аҳмад Яссавий шеърлари руҳидаги мутасаввифона ғазаллар бўлиб, самовий-илоҳий ишқ талқинидан иборатдир.

II

Муаззамхон ғазаллари бадий жиҳатдан классик поэзиямиз савиясида бўлиб, услубнинг раволиги, фикрнинг равшанлиги, ифодаларнинг аниқлиги билан «мана ман» деб ажралиб туради. Бу — Муаззам шеърларининг биринчи ҳислатидир; бу шеърларнинг иккинчи хусусияти — шоиранинг дард-аламдан, ҳижрон ва мотамдан илҳомланишидир. Маълумки, хотин киши учун кундошликдан оғир алам йўқ. Ўтмишнинг бу мурдор одати хотинларнинг қадру қимматини, уларнинг инсонлик шарафини оёқ ости қилишдан иборат эди. Шунинг учун бу аламга чидолмай, кўп нозанин, соҳибжамол, оқила ва фозила жувонлар ҳалок бўлдилар.

Гарчи Муаззамхон кундошликка қарши очиқ порозилик билдирмаса ҳам, кўп шеърларида қалбни эзувчи ички бир дард, даврдан, фалакдан порозилик садолари янграб турадики, бу озор кўрган иззати нафсининг фиғонидан ўзга нарсаси эмасдир. Агар шундай бўлмаса, «Ҳар соат» шеъридаги бу байтларни нима деб изоҳ этиб бўлади?

Фалакнинг жавридиндур кўнглума озор ҳар соат,
Жароҳатлик кўнгулга сончилур кўп хор ҳар соат.
Жамолнинг орзусида қизил гул олдиға борсам,
Тегар ҳар хоридин кўнглумға юз озор ҳар соат...

Ё бўлмаса, «Дилрабо» шеърини олиб кўрайлик. Бу шеър маҳбубага қаратилган нозик ишора бўлиб, кўз ёши аралаш табассум, фалакнинг жабридан шикоят, наст толедан надомат садосидай янграйди.

Дилрабо ногаҳ келибон сайри гулзор айламиш,
Мен ғарибни гул юзин олдида кўп хор айламиш.
Ҳар қаю гул хор ила улфат тутар гулзорда,
Турфа таҳсиним, мени бир кўргали зор айламиш.
Бу фалакнинг жабридин мен кимга бориб дод этай?
Донмо бағрим эзиб, дийдамни хунбор айламиш.

Тақдир Муаззамхонга нисбатан саҳийлик билан шафқатсизлик қилди, ундан ҳеч бир мусибатни дариг тутмади: аввало унинг бахтини иккига тақсим этиб, ярмини кундошига тортиқ қилди; кексайган чоғида бир йўла тўрт фарзандини ўлимнинг беомон чанғалига тутқазди. Ўлган болалари эса, Муаззамхоннинг ўз тили билан айтганда, «Ҳама наврас, ҳама навхат, ажойиб олиму комил» эдилар. Шу тариқа боёқиш қариганда болу паридан айрилиб, ғам машқарининг шиддатли ҳужумига нишон бўлади, яқинларидан жудо бўлиб, 50 йилдан зиёд яшаган Жиззах шаҳрида ўзини ғариб, танҳо, мусофир ҳис этади.

Мана шу даврнинг алам ангез, қора қайгулари шоиранинг «На тил бирлан баён айлай?», «Ғариблик юртида», «Дўстлар, доғи жудолик», «Еронлар, шаҳрингизга бир ғарибман», «Дўстлар, мен найлайин?» каби ғазалларида жуда порлоқ ифода этилган. Мана, шу шеърлардан айрим байтлар:

На тил бирлан баён айлай мен ул рози ниҳонимни?
Ғариблик ўти куйдирди тамоми устухонимни.
Боламнинг соясида ўлтурурман деб ватап туттум,
Ўлим жаллоди келди-ю, тепиб бузди маконимни.

(«На тил билан баён айлай?» шеъридан)

Ҳама фарзандларим шаҳри адамдин манзил олдилар.
Қолиб ёлғуз бошим бу водийда ҳайрон бўлиб қолдим.
Ҳама наврас, ҳама навхат, ажойиб олиму комил,

Аларнинг фурқатида куйдиму бирён бўлиб қолдим.
Муаззам, сўзларинг гумномлигининг дафтаридиндир.
Кн андин шаммае овроқ уза дoston этиб қолдим.

(«Ғариблик юртида» шеъридан)

Еронлар, шаҳрингизга бир ғарибман,
Қариндошу ватандин беғасибман.
Фалак отти фалахмонга солибон,
Бу манзилга тушуб ҳайрон қолибман.

Ҳамма фарзандларим шаҳри адамда,
Ўзим ёлғиз бу водийда қолибман.

(«Еронлар, шаҳрингизга бир ғарибман» шеъридан)

Бу даврда ёзилган бошқа шеърлар ҳам юқорида кўрганимиздек, ҳазин, мунгли фиғону нолалардан иборат бўлиб, мотам нашидасини (маршини) эслатади.

Бунчалик азоб, изтироблар, ғам-кулфатлар етмагандек, шўрлик Муаззамхон кексайган чоғида кўздан қолиб, шол бўлиб ётиб қолганини ушбу мақоланинг биринчи қисмида сўзлаб ўтган эдик. Шуниси таажжубки, шоиранинг ғам-ғуссалари, азоб-изтироблари қанча зўрайса, унинг шеърлари шунча нафис, оҳангдор ва сермазмун бўлади. Ажал яғмоғари унинг бадап гулшанини торож қилмоқ учун қонли қўлларини чўзган сари, илҳом париси унга кўпроқ илтифот ва мурувват қилади. Унинг шеърлари бадний томондан тобора камол топади, шоирлард-аламнинг, азоб-изтиробнинг ҳар бир товланишини ўз номи билан аташ учун аниқ ташбиҳлар, нафис исторалар топади. Ажал билан юзма-юз турган 75 ёшлардаги кампирнинг мана бу ҳазин, мунгли, нафис ва хуш-оҳанг шеърини нима деб атайсиз? Бу шоиранинг ўзига ўзи ёзган беназир марсиясидир; бу оналар қабри устида фарёд қилиб куйланадиган ноладир:

Мен бўлибман дўстлар ҳижронидат:
Бемадору, бемадору, бемадор..
Бистари фурқат аро ётубдуман:
Дилфигору, дилфигору, дилфигор..
Ғар ўлуб кетсам бу ҳижрон чўлида:
Интизору, интизору, интизор..
Турбатимдин қон ютуб лола унар:

Ҳар баҳору, ҳар баҳору, ҳар баҳору...
 Мен қилурмен дўстдин келса хабар:
 Жон нисору, жон нисору, жон нисору...
 Дўст васлини тилаб қилдим тавоф:
 Ҳар мазору, ҳар мазору, ҳар мазор...
 Етадурмен байтул эҳзоним аро:
 Хору зору, хору зору, хору зору...

Муаззамхон бу мусибатинома учун танлаган шакл форс-тожик ва ўзбек классик адабиётида оз бўлса-да, учрайди. Бу шаклдан мурод: ҳар байтнинг иккинчи мисрасида биринчи мисранинг мантикий ҳулосаси ўлароқ келтирилган сўз (ушбу ғазалнинг биринчи, учинчи мисраларидаги «бемадор», «дилфигор» сўзлари каби) қайта-қайта такрорланиб, шеърда оҳанг — музикавийлик ҳосил қилиш ва айни замонда муддаони бўрттириб кўрсатишдир. Лекин инсоф билан айтиш керакки, бу санъатда ҳам Муаззамхон ўз маҳоратини яққол кўрсата олган. Бу қайғу-ҳасрат билан тўлган ҳазин шеър Муаззамхоннинг мусибатлар билан тўла ҳаёт йўлини кўрсатувчи машъал ва аламзада қалбининг таржимони бўлгани учун ўқувчи қалбида акси садо топади, унда эзгу ҳаяжонлар қўзғайди.

Ишқ-муҳаббат мавзун бизнинг Шарқ адабиётимизда ғоят чайналган мавзудир. Минг йиллар давомида бу мавзуда жуда кўп ғазаллар, мухаммаслар, мусаддаслар, достонлар ёзилиб, буларда маҳбубанинг ҳусну-жамоли, қадди-қомати, нозу ишваси, бепарволиги, жафокорлиги, худбинлик ва саховатпешалиги, васл жаннати, ҳажр дўзахи, ҳуллас, ошиқ-маъшуклар орасида бўлиши мумкин бўлган ҳамма кайфият, барча фазилатлар ўз номи билан мумтоз асарларда куйланган. Маъшуканинг сочи, кўзлари, қошлари, бурни, лаблари, янги, бўйни, кўкраги, бўйи, бели, қўллари, панжалари, оёқлари, яъни кўзга ташланиши мумкин бўлган ҳамма аъзолари учун тайёр ташбихлар мавжуддир. Бундан ташқари, қалбининг тарадуди, ҳис-ҳаяжонлар ифодаси учун энг нозик ишоралар, чуқур маъноли истиоралар аллақачонлар ўйлаб топилган ва шоҳ асарларда зўр муваффақият билан ишлатилган. Шунинг учун катта шоирлардан сўнг ўрта-миёна шоирларини ўқиш кишига эстетик завқ бермайди, чунки уларнинг асарларида тайёр ташбихлар такрорланади, бинобарин, бундай асарлар мутолааси кўпинча

кишининг ғашини келтиради. Яқинда бир ёзувчи, шом пайтдаги ҳавонинг тусини кулга ўхшатдим, бу янги — оригинал ўхшатиш деб мақтаниб қолди. Ҳолбуки, бу «янги — оригинал» ўхшатишни бундан атиги 500 йил муқаддам Навоий «Фарҳод ва Ширин» достонида ишлатган эди.

Янги сўз образлари, тасвирлаш воситаларининг ҳали тилга олинмаган, бугун очилган гулдек тозасини топмоқ учун кунт билан ҳаётни ўрганиш, мушоҳада қилиш зарур. Жамбул тили билан айтганда, қудуқдан челақда сув тортиб олгандек, фикрни ҳам ўз қалбинг қаъридан тортиб олмоқ зарур.

Шоира Муаззамхоннинг «Дилбаримни ёд қилсам...» деб бошланадиган ғазали ишқ-муҳаббат мавзудида бўлиб, бадий жиҳатдан баркамол бир асардир. Шоира дилбарни кўриш, унинг оғушида ором топиш эмас, уни ёдлашнинг ўзиёқ пок қалбларда тоза ҳисларни тугёнга келтиради, демоқчи бўлади. Ер ҳақида ўйлаганда ошиқ қалбида рўй берадиган ҳаяжонлар, лаззатли изтироблар ҳақида озмунча ёзилмаган, лекин ҳеч бир шоир бу руҳий ҳолатни Муаззамхондек порлоқ, жонли қилиб тасвир эта билмаган:

Дилбаримни ёд қилсам тандаги жон қилди рақс,
 Маъшуканин шавқи бирла балки имон қилди рақс,
 Дафтари ҳуснини ўқиб гулзор аро қилсам гузар,
 Тўти-ю, қумри-ю, булбул ҳам гулистон қилди рақс.
 Ногаҳон боди сабо васфи қадинг шарҳ айласа,
 Тоқат этмай, тебраниб, сарви хиромон қилди рақс...

Бу равшан тасвирда инсоннинг ички оламига хос руҳий маънавий ҳолат моддий борлиққа айланиб, биз уни барала мушоҳада қиламиз. Бу қудратли қаламнинг маҳсулидир.

Муаззамхон болалари вафотидан кейин ўзини танҳо, ғариб, оламда ҳеч бир нишон қолдирмаган ўксиз аёл ҳис этар:

Муаззам, бир қаландарман, жаҳонда ҳеч нишоним йўқ,
 Нишон деб сафҳага чекдим рақам назми равонимни,—

деб шеърларини келажак авлодларга нишон бўлишини орзу қиларди: аламдийда шоиранинг бу эзгу нияти рўёбга чиқди, унинг ажойиб ғазаллари янги авлодлар учун абадий ёдгор бўлиб қолди.

МУАЗЗАМХОН ШЕЪРЛАРИ

...КЎНГЛУМА ОЗОР ҲАР СОАТ

Фалакнинг жавридиндур кўнглума озор ҳар соат.
Жароҳатлик кўнгулга сончилар кўп хор ҳар соат.

Жамолинг орзусида қизил гул олдиға борсам,
Тегар ҳар хоридин кўнглумга озор ҳар соат.

Фироқингда бўлубман телбау ўзумни билмайман,
Қилурман нолау фарёд мажнунвор ҳар соат.

Қаю махлуқ қадам қўйса менинг байтул ҳазонимга,
Қилурман олдида васфингни мен такрор ҳар соат.

Кўзимдин уйқуни ихрож қилди шомн ҳижронинг,
Анингчун дамо-дам йиғларам хуноб ҳар соат.

Баногоҳ кавкаби наҳсим тулуи саъда айланса,
Камин айлаб ани иғво қилур агёр ҳар соат.

Табиблар айди: ҳижрон дардини доруси ўлмакдур,
Анинг-чун мен бўлубмен ҳажр ила бемор ҳар соат.

Фалак соқиси сунди жомн ғам, ичтим, йиқилдим мен
Ғаминг тугёнидин қайнаб чиқар зангор ҳар соат.

Фалак тарҳи жудолик солмасун (ҳеч мумин ошиққа)
Жудоликдин Муаззам тортадур озор ҳар соат.

ДИЛБАРИМНИ ЕД ҚИЛСАМ...

Дилбаримни ёд қилсам тандаги жон қилди рақс,
Маъшуқамни шавқи бирла балки имон қилди рақс.

Дафтари ҳуснинг ўқуб гулзор аро қилсам гузар,
Тўти-ю, қумри-ю, булбул ҳам гулистон қилди рақс.

Ногаҳон боди сабо васфи қадинг шарҳ айласа,
Тоқат этмай, тебраниб, сарви хиромон қилди рақс.

Накҳати кўйинг Хўтан дашти аро қилса гузар,
Нофасин ерга уруб, ваҳши гизолон қилди рақс.

Дурри дандонинг кўруб гавҳар ўзин кам айлади,
Кўриб они баҳр аро лулу-у маржон қилди рақс.

Оразинг шавқи билан жаннатга ҳурлар мунтазир,
Хоки наълигининг таманносида ризвои қилди рақс.

Назм этибдур бас Муаззам наът деб бир неча сўз,
Ўқуб они эшитиб бир неча подон қилди рақс.

БЕМАДОРУ, БЕМАДОРУ, БЕМАДОР...

Мен бўлубман дўстлар ҳижронида:
Бемадору, бемадору, бемадор...

Бистари фурқат аро ётибдуман:
Дилфигору, дилфигору, дилфигор...

Гар ўлуб кетсам бу ҳижрон чўлида:
Интизору, интизору, интизор...

Турбатимдин қон ютуб лола унар:
Ҳар баҳору, ҳар баҳору, ҳар баҳор...

Мен қилармен, дўстдин келса хабар,
Жон нисору, жон нисору, жон нисор...

Дўст васлини тилаб қилдим тавоф:
Ҳар мазору, ҳар мазору, ҳар мазор...

Ётадурмен байтул эҳзоним аро:
Хору зору, хору зору, хору зор...

Инглаюрман бош уруб даргоҳига:
Ҳар наҳору, ҳар наҳору, ҳар наҳор...

Зарра янглиғ доимо титрар таним:
Беқарору, беқарору, беқарор...

Сен халос айла ғариблик юртидин:
Кирдигору, кирдигору, кирдигор...

Ҳар на қилсанг рўзи маҳшар қилмагин
Шармсору, шармсору, шармсор...

Ўлганимдин сўнг дуода ёд этинг:
Дўсту ёру, дўсту ёру, дўсту ёр...

Икки фарзандинг, Муаззам, ингламас:
Ашкбору, ашкбору, ашкбор...

БУЛ ФАЛАК ЖАБРУ ЖАФОНИ

Бул фалак жабру жафони менга чандон айламиш,
Сўнгакимни кул қилиб, ер бирла яксон айламиш.

Интизорликда азиз умрим адо айлаб яна,
Бу ғариблик юртида ёлғуз ғўристон айламиш.

Ҳоли зоримни ёзиб гулзора изҳор айласам,
Кўзидин шабнам тўқуб, рухсорини қон айламиш.

Долалар бағримдаги доғимни кўрса йиғлашур,
Бошдин ташлаб кулаҳ, чоки гиребон айламиш.

Бог аро гар сабзалар олдида турсам бир нафас,
Сабзаларини баргини хори мағилон айламиш.

Лоладин ибрат олиб доғинг ниҳон тут, бўл хамўш,
Оғзин очиб кўнглининг доғин намоён айламиш.

«Телба сўзлаб ҳар қаён юрмиш» деюб халқ сўзлашур,
Узлат ичра ўлтирибман, они бўҳтон айламиш.

Ғуссан дил, қиссан мушкулга қолдим демағил,
Инишооллоҳ, мушқулигини холиқ осон айламиш.

Эй Муаззам, шунчаким туттинг ниҳон ҳоли дилинг,
Дуди оҳинг шуъласи элга намоён айламиш.

ЭЙ ТАМОШОЙИ РУҲИНГ

Эй тамошойи руҳинг шамъи шабистондин лазиз,
Партави анвори ҳуснинг моҳи тобондин лазиз.

Фатҳу нусрат ёр ўлуб топсам шарафлик кўйингга,
Ул менга басдур, эрур тахти Сулаймондин лазиз.

Кипригим жорўб этибон айласам фаррошлик,
Хокрўби остонинг лаълу маржондин лазиз.

Гар худо қилса иноят, кўйингга бўлсам муқим,
Итларингиз суҳбатидур ҳуру гулмондин лазиз.

Офтоби анвари меҳри жамолинг тобласа,
Кўнглим ичра кўрунур, албатта, ул жондин лазиз.

Марҳамат айлаб Муаззамни десанг кўйим ити,
Ул менга басдур, эрур тахти Сулаймондин лазиз.

ЭЙ САБО, ЖОНИМ ҲАЛОҚИН АЙЛА ЖОНОНИМҒА АРЗ

Эй сабо, жоним ҳалоқин айла жононимға арз,
Ҳоли зорим қилғасен, албатта, султонимға арз.

Зарра янглиғ фурқатида изтироб этканларим,
Қилғасен зинҳор ул хуршиди тобонимға арз.

Мўри лангман бир малах пойини мавжуд қилмаган
Бе бизоат қолганимни эт Сулаймонимға арз.

Зулмати шоми фироқи нчра йўл топмаслигим.
Ҳеч кишим йўқ қилса ул шамъи шабистонимға арз.

Ҳажри даштида шаҳиди Қарбало бўлгонимни
Айлаёлмасман бориб хуршиди тобонимға арз.

Мен хазон янглиғ ётибман ястаниб хошок аро,
Эй сабо, ҳолимни қилғил ул гулистонимға арз.

Мурдадил бўлдинг, Муаззам, найларим вовайлато
Кош қилса хизри тавфиқ оби ҳайвонимға арз.

СЕНИ ШОМИ ФИРОҚИНГДА

Сени шоми фироқингда кўзимга келмади уйқу
Анинг учун оқар хуноб сариқ рухсор уза ҳар сў.

Мени ақлимни олди лашкари ҳижрон ҳужум айлаб,
Биайниким мусулмон хайлини яғмо қилур ҳинду.

Мени ҳижрон қиличи ҳар тарафдин тўкти қонимни,
Бўёлиб қона, чиқмай талпиниб ётқон на жондур бу?

Қелибдур бошим узра лашкари ҳижрон қилич тортиб
Мени жондин халос этмас, нечук соҳибқирондур бу?

Табиби ҳозик излаб сўрадим дардим иложини,
Табиблар айди, сабрдин ўзга нофиъ бўлмагай дору.

Таҳаммул пардаси бирлан бу дардимини ниҳон тутсам,
Қилур жоним қуши фарёд этиб ҳар лаҳза оллоҳу.

Ғариблик юртига тушдим — гирифтори қафас бўлдим,
Қафасда ётадурман емишим ғам, ичишим қайғу.

Ҳадисда Мустафо: «Алсабру мифтоҳул-фараҳ» дебдур
Ҳамма фатҳу зафарни эшикига сабр эмиш очқу.

Гули мақсад очилмай, ўтти ҳангоми баҳори умр,
Зимистони ажал келди, самуми ғам билан қаршу.

Ўзингга келгил эмди ҳарза сўзлаб ҳар қаён юрма.
«Муаззам телба бўлмиш» деб халойиқлар қилур кулгу.

ДИЛРАБО

Дилрабо ногаҳ келибон сайри гулзор айламиш,
Мен ғарибни гул юзини олдида кўп хор айламиш.

Ҳар қаю гул хор ила улфат тутар гулзорда,
Турфа таҳсинким, мени бир кўргали зор айламиш.

Бу фалакнинг жабридин мен кимга бориб дод этай?
Доимо бағрим эзиб, дидамни хунбор айламиш.

Оташи шавқи висоли дўст жоним ўртади,
Сўнгакимни кул қилиб, жисмимни афғор айламиш.

Лашкари ҳижрон келиб кўнглум аро жо айлади,
Турфа олий шаҳр экан деб они бозор айламиш.

Хори ҳижрон, доғи ҳижрон бирла дуконин тузаб,
Нақди жонимни олиб ғамга харидор айламиш.

Гунча янглиғ қон ютуб туттум ниҳон ҳоли дилим,
Ханжари ғам бағримни чок айлаб изҳор айламиш.

Ҳар қаю мавжуд агар куйса фироқнинг ўтига,
Тоқат этмай ўзини расвойи бозор айламиш.

Мардумаклар ўзни ёшурмоқ учун агёрдин
Кифрикимни кўзим атрофига сархор айламиш.

Бўл, Муаззам, шод, келса ёр ҳолингни сўраб,
Ким сабо ҳоли харобинг ёра изҳор айламиш.

МИСОЛИ НАЙ

Мисоли най сени ҳажрингда афғон айладим ҳар шаб,
Нечук иқбол экандур, ҳеч ҳосил бўлмади матлаб?

Хаёли фосиду андишани ботилга йўл юрдунг,
Қабоҳат дарсини ҳоло ажал келгонича тинглаб.

Расулни суннатини жону дилда уствор айла,
Ки шояд рўзи маҳшар ушлагай дастингдин ул йўхлаб.

Кўнгул асрорини ҳар дўст олдига баён эттим,
Писанд этмай, деди: «Кўп сўзлама, беҳудадур бу гап!»

Тамизу ақлу идрок бу учов мендин юз ўгурди,
Кетиб борур учавлон бир-бирини қўлини ушлаб.

Бу ҳижрон дарднини, мушкул, дедилар аҳли донишлар,
Эгам даргоҳига боргин бу дардинга даво излаб.

Илоҳи ҳеч бандангни фироқ ўтига куйдирма,
Ижобат қил дуосини, агар «омин» деса йиглаб.

Азал котиби, дўстлар, меҳрини лавҳи замиримда,
Китобат қилди найлай, фурқат ўтига мени доғлаб.

Хамўш ўлтур, Муаззам, суҳбати аҳли тамиз ичра,
Фазиҳат бўлмагайсан, эл аро беҳуда кўп сўзлаб.

ХАТИНГ АЙЛАР

Хатинг айлар сени райҳон билан баҳс,
Даҳонинг ғунчаи хандон билан баҳс.

Жамолнинг офтоби оламаро
Нега қилсун маҳи тобон билан баҳс?

Сени кўюнг эрур фирдавсдин аъло,
Ки қилса жаннату ризвон билан баҳс.

Фироқинг ўти куйдурди бу жоним.
Қилодур оташи сўзон билан баҳс.

Фироқинг шомини гар кўрса дўзах,
Қилолмасдур шаби ҳижрон билан баҳс.

Муаззамдур гадои мустамандинг.
Нечук қилсун гадо султон билан баҳс.

НОЛА АЙЛАБ

Нола айлаб туну кун бўлдим мисоли андалиб,
Айлагил, ёраб, менга сен боғи лутфингдин насиб.

Бу қуруқ жисмим мисоли най каби афғондадур,
Фурқат ўтидин куюб қолгуси хокистар бўлиб.

Тиш тушуб, сочинг оқориб, дунё саргардонисан,
Даҳр айвони аро ўлтурмадинг бир дам тиниб.

Ҳеч дарғаҳдин умиди беҳбудим билмадим,
Бош уруб келдим сени даргоҳинга мен айланиб.

Мунтазир эрдим висол уммиди бирлан субҳу шом,
Бўлмади матлаб муяссар чиқти жоним анқариб.

Мақсади аъло яқосига қилиб илким дароз,
Келмади илкимга матлабни яқоси йиртилиб.

Нақди умринг сарф бўлди бу ҳаваслик кўйида,
Ҳолни ҳам кел, йиғлагил, сен дарғаҳига ёлбориб.

Ўз диёрингда эдинг бир тўтийи шаккарфишон,
Қолди, найлай, тўтийи таъинг забондин айрилиб.

Соқладим тамкин дуконида матои имтиёз,
Бўлмади ним жав баҳо, қолди дўконим беркилиб.

Эй Муаззам, ҳар нечук номардин сирдош айлама,
Уқмағай ҳарфинггин гарчи оқса бағринг эзилиб...

ДУСТЛАР, МЕН НАЙЛАЙИН

Дўстлар, мен найлайин, зору низор этти фалак,
Меҳнату андуҳу кулфатга дучор этти фалак.

Лолаю райҳон экиб эрдим кўнгулни сахнига,
Лола унмай, гул очилмай шўразор этти фалак.

Бахти бад, толеи вожун иккиси ҳамдам экан,
Қисмати рўзи азалдин анга ёр этти фалак.

Хужраи дилга ниҳон туттим рақиблар таънасин,
Охири пинҳон сиримни ошкор этти фалак.

Ҳар жафо келса эгамнинг ҳукми деб бўлдим ҳамўш
Кўз ёшим селобасини жўйбор этти фалак.

Эй Муаззам сен, ғарибсен, ҳеч кими ёр айлама,
Ёр деб сиррингни айтсанг, зери дор этти фалак.

ЕРОНЛАР, ШАҲРИНГИЗГА БИР ҒАРИБМАН

Еронлар, шаҳрингизга бир ғарибман,
Қариндошу ватандин бенашибман.

Фалак отти фалахмонга солибон,
Бу манзилга тушуб ҳайрон бўлибман.

Ғариблик Мустафо суннатлари деб,
Ғариб ўксукини роҳат билибман.

Ҳама фарзандларим шаҳри адамда,
Ўзум ёлғиз бу водийда қолибман.

Юзум қаттиқ, тилим аччиқ, дилим тош,
Ҳама нуқсон ўзимдин деб билибман.

Ҳаво бирла ҳавас йўлига юрдим,
Бу дунё даврини ўтмас билибман.

Шаётин макри бирлаи йўлдин оздим,
Ўзимнинг жонима заҳмат қилибман.

Муаззам, гар жафо фисқдир, валекин
Умидим кўп, сени воҳид билибман.

ДУСТЛАР, ДОҒИ ЖУДОЛИК

Дўстлар, доғи жудолик бенаво қилди мени,
Элу халқимдин йироқ айлаб, гадо қилди мени.

Уз диёримдин адашган бир ғариби зорман,
Интизорликда азиз умрим адо қилди мени.

Кимни кўрсам дафтари ҳижрон ўқудим олдида,
Уқмади сўзимни-ю, қайтиб изо қилди мени.

Бул ғариблик бир сари, ҳам доғи фарзанд ўртади,
Рўзи беҳбуд кўрганам явмулжазо қилди мени.

Кимга бориб дод этай золим фалакнинг жавридин,
Охири юз минг балога мубтало қилди мени.

Гурбату андуҳу бошима айлаб ҳужум
Най каби жисмимни янчиб бурё қилди мени.

Гар Муаззам бу фалакдин шиква этса арзигай,
Доимо дасти ажалдин додхоҳ қилди мени.

ҒАРИБЛИК ЮРТИДА

Ғариблик юртида мен бекасу сомон бўлиб қолдим,
Фалакни чархи каж уйрулди, саргардон бўлиб қолдим.

Фалакни гардиши бирлан диёримдин жудо бўлдим,
Ҳамиша интизорликда кўзим гирён бўлиб қолдим.

Ҳама фарзандларим шаҳри адамдин манзил олдилар,
Қолиб ёлғуз бошим бу водийда ҳайрон бўлиб қолдим.

Ҳама наврас, ҳама навхат ажойиб олиму комил,
Аларнинг фуқаротида куйдиму бирён бўлиб қолдим.

Мени ранжур эрур бағрим, ситам тигига юз пора,
Худо амрига йўқ чора, нетай, ҳайрон бўлиб қолдим.

Турарга тоқатим йўқдур, юрарга ҳам мажолим йўқ,
Бу гурбатхонада чун банди зиндон бўлиб қолдим.

Муаззам, сўзларинг гумномликнинг дафтаридиндур-
Ки, андин шаммае авроқ уза дoston этиб қолдим.

Х А Т

Дўстлар, мен найлайин розимни ифшо қилди хат,
Сирри-пинҳонимни элга ошкоро қилди хат.

Мен қалам бирлан неча йил махфида сирдош эдим,
Охири, котиб эрур, деб халққа расво қилди хат.

Ақраболар ичра турфа соддау луч-пуч эдим
Тишлабон бормоқин афсус уйла доно қилди хат.

Чорпо янглиғ эдим ҳарфи алифдин беҳабар,
Дарси абжад ўқутуб, охирида мулло қилди хат.

Зулфига зил келтуруб зулматга заи қилдим рақам,
Фаҳму доиш ўргатиб машқим хуш имло қилди хат.

Жон билан миннат туторман хат билан қогозга ким,
Ўз диёримга ҳама розимни иншо қилди хат.

Битди деб қилди ишорат, ўқу деб мушкин қалам,
Ўқуғач кўз ёшимни монанди дарё қилди хат.

Аҳли миннатларга доим илтижо қилмоқ надур,
Мушкилим осон этиб, мақсадни мужро қилди хат.

Сен, Муаззам, ростларни хизматида бўл муқим,
Қимки кажрав бўлди охир дамда расво қилди хат.

НА ТИЛ БИРЛАН БАЁН АЙЛАЙ

На тил бирлан баён айлай мен ул рози ниҳонимни?
Ғариблик ўти куйдурди тамоми устухонимни.

Боламнинг соясида ўлтурурман деб ватан туттум,
Ўлум жаллоди келди-ю, тепиб бузди маконимни.

Ниҳоли боғи уммидим расо бўлғонида синди,
Ажални тўлқуни тегди — қурутти бўстонимни.

Чароғи рўзгорим айни равшанлигида ўчти,
Қолибман зулмат ичра ҳеч киши билмайди ҳолимни.

Қаю мажлис ароким шарҳи аҳволим баён қилсам,
Кўзидин қон тўкар ҳар ким эшитса достонимни.

Муаззам, бир қаландарман, жаҳонда ҳеч нишоним
Нишон деб сафҳага чектим рақам назми равонимни.

МАРСИЯ

Шоир Абдулла Алавий вафотига онаси Ҳабибахон
Санд Умархон қизи ёзган марсия.¹

Бордур бу жаҳон бошида гурбатни қароси,
Йўқлиқ ичида келди ниҳон юзини сафоси.
Хавф остида донм бу узун йўлни лавоси,
Йўқтур бу фалак меҳри-ю ҳеч кимга вафоси,
Йўқтур бу жаҳоннинг ғаму дардини лавоси.

Ҳеч менга насиб бўлмади дунёда саодат,
Ёлғиз ғамига, ғуссасига айладим одат,
Дунёда бирор кун кўра олмай тўла роҳат,
Тўлди жигарим қон ила, дил бўлди жароҳат
Фурқат чўлида қолди кўнгил, қайда ғизоси?

Билмам ким учун ушбу жаҳон жойи сафодур,
Аммо менга қисматда фақат жабру жафодур,
Дардимга менинг мулки адам хоки — даводур,
Ҳижрон майини ичди кўнгил, деди: шифодур.
Чок ўлди юрак битмади бағримни яроси.

Умид кўзини, юммади ул кунгача абёт,
Йиғларди, мени ташлама, деб ул кеча абёт,
Сўнг дамда у ҳам дер эди: ўқинг неча абёт,
Илгимга қалам олдим-у битдим неча абёт,
Бошимга тушиб марсия қилмоқни ҳавоси.

Еширма ниқоб остида, эй дўст, юзингни,
Кўнгил сўзидин ўзгага сарф этма сўзингни,

Ҳар кўйга солиб қилма ҳалок бир кун ўзингни.
Алданма жаҳон гулларига, солма кўзингни,
Бир гул ғамида, кўр, неча булбулни навоси.

Дунёга келиш эрдими билмам мени айбим,
Бўш қўймади бир кун мени занжир ила қайдим,
Ул кун менга ҳол сўрғоли ким келсада айдим,
Ер остига кирди мени ул қурраил-айним,
Кетди кўзими нури-ю, юзларини сафоси.

Девонага мен ўзни нечук ўхшатайинким,
Мастонага ул кўзни нечук ўхшатайинким,
Дурдонага ул сўзни нечук ўхшатайинким,
Ойинага ул юзни нечук ўхшатайинким,
Ойинада ҳам йўқ эди ул юзни жилоси.

Кўз юмди адаб ошиқининг севгили ёри,
Юксалди фалакларга адаб аҳлининг зори,
Йўқ энди на шоир, на адибларини мадори,
Баҳри ғамда ғарқа ҳама ҳешу табори
Олам юзига парда бўлиб тушди азоси.

Бир кун сўлиши бўлмаса букун гул очилмас,
Ҳар ёнда ўлим чангали бордурки қочилмас,
Ҳеч кимга ҳаёт паттаси бир умрга сотилмас,
Кўнгил тилаган нарса бу дунёда топилмас
Ғаддор фалақининг тугамас жабру жафоси.

Қандай қилайин босса мени ғам пла олам,
Шамъ бўлмаса зулмат ичида қолса бу маъвом,
Улмак ва қутулмоқ мени фикрим ва таманном,
Ўтди бу жаҳондин сўзи ширин юзи раъвом
Тупроқни ватан қилди, кафан бўлди либоси.

Тупроғи анинг сурмаю қабри ватанимдир,
Улсамда, қовушсам шу менга биргина тadbир,
Дўстлар қошида юлдуз эди, ой эди ул бир,
Шўрлик она ҳар қанча куйиб йиғласа арзир
Кетди бу жаҳондин жаҳон аҳлини сароси.

¹ Шоир Абдулла Алавий 1903 йилда Пскентда туғилиб, 1931 йилда Самарқандда вафот этган.

Нозима хоним

Қўринг, дўстлар, юз минг вой, айшу ишрат бир ёнда,
Қаншоқ, мазлум бошида қайғу-ҳасрат бир ёнда.

— Нозима хоним

Агар «Маърифат куйчиси» сарлавҳали мақола босилиб чиқмаганда, биз Нозима хоним ҳақида ҳеч нарса билмасдик¹, у мақолада кўрсатилган манбаларга («Туркистон вилоятининг газети», «Садойи Туркистон», «Тараққий» ва «Шуҳрат» газеталарига) қараб шоира Нозима хоним ҳақида бир оз тасаввур ҳосил қилдикки, энди бу ҳақдаги маълумотларни ҳурматли ўқувчиларга тақдим қилсак арзийди.

Нозима хоним XIX асрнинг иккинчи ярмида Тошкентнинг Бешёғоч даҳасида зиёли оиласида туғилган. Унинг отаси Мулла Саид Аҳмад ўз замонасининг пешқадам, тараққийпарвар зиёлиси бўлиб, қизи Нозима хонимга мукаммал таълим ва тарбия беришга интиланган. Нозима хоним ўша замондаги қизлар мактабини битиргач, Мулла Саид Аҳмад уни «Ўзбек қизлари учун очилган қандайдир русча мактабда ўқитишга муваффақ бўлган»². Охунгузарлик Манзурабону Мажидова Нозима хонимнинг шогирди бўлиб, бу аёл ўз муаллимаси ҳақида М. Зокировга қуйидагиларни ҳикоя қилган:

«Отинча аям ўрис тилида яхши гаплашар, ўқур ва ёзар эдилар. Ҳали ҳам аниқ хотирамда, биз қачон уларни кўргани борсак, қизиқ-қизиқ расмли русча китобларни кўрсатар, унда кичик-кичик ҳикояларни ўқиб, таржима қилиб берар эдилар. У киши тотор тилида ҳам яхши гаплашар, тоторча газеталарни ўқиб

туришларини айтиб, айниқса Уфада тотор аёлларининг мактабда очик ўқиб, театр ва картиналарга бемалол боришлари мумкин эканлигини, ҳатто саҳнада қўрқмай чиқиб ўйнашларини ҳавас билан сўзлаб берар эдилар. Биз у кишининг гапларига гоҳо ишониб, гоҳо ишонмай, ичимизда: «товба, товба», деб қўяр эдик»¹.

Манзурабонунинг бу хотираси шоира Нозима хоним сиймосини тўлароқ тасаввур қилишга ёрдам этади. Демак, Нозима хоним ўзбек тилидан ташқари рус ва татар тилини ҳам яхши билган. Ўзбек ва татар вақтли матбуоти билан таниш, рус адабиётидан яхшигина хабардор фозила бир аёл бўлганки, буни у даврининг нодир ҳодисаларидан ҳисоблаш мумкин.

1905 йил инқилобнинг энг яхши самараларидан бири шу бўлдики, у Россия империясига кирган мустамлака халқларни гафлат уйқусидан уйғотди. Ҳамма ўлкаларда миллий озодлик ҳаракати бошланди, миллий матбуот вужудга келиб, зулмат пардаси остидаги халқларни маърифатга, маданиятга, озодликка тарғиб эта бошлади. Бу давр зиёлилари икки оқимга бўлиниб, ҳар бири ўзига хос йўл тутди. Агар у оқимларининг бири тор миллий рамкага кириб, миллатчилик руҳини тарғиб этган бўлса, иккинчи оқим интернационализм йўлига кириб, ўз халқининг озодлиги, бахт-саодатини рус ва бошқа халқлар тақдири билан боғлиқ ҳолда англади. Илғор фикрларни олға сурган бу сўнгги оқимнинг намояндалари ўзбек адабиётида Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий, Айний, Абдулла Авлоний ва бошқалар эди. Бизнинг мавзун баҳсимиз бўлган шоира Нозима хоним эса, ана шу илғор идеяларни тарғиб қилувчи зиёли аёлларнинг порлоқ намояндасидир. Манзурабону ҳикоясидан кўриниб турибдики, Нозима хоним бадий ижоддагина эмас, шахсий ҳаётида ҳам илм-маърифат, тенглик ва озодлик жарчиси бўлган, у ҳар бир муносабат ва мавриддан фойдаланиб ўз атрофида тўпланган аёлларга илм-урфон, тенглик ва озодлик ғояларини тарғиб этган. Шунинг учун Нозима хоним ўзбек тарихида биринчи маърифатпарвар аёл сифатида мумтоз ўринни ишғол қилади.

¹ Зокировнинг мақоласида келтирилган шу ажойиб ҳужжат, нечундир, журнал редакциясида ўчириб ташланган. Биз бу парчани мақоланинг қўлёзмасидан олдик.

¹ М. Зокиров, «Ўзбекистон хотин-қизлари» журнали, 1957 йил, №12.

² М. Зокиров, Шу журнал, 23-бет.

Тўғри, бу давра «Ашъори нисвон»га қатнашган шоира Лайли хоним ҳам «Садойи Туркистон», «Садойи Фарғона» ва «Ойина» журналларини табриклаб шеър ёзган эди. Бироқ, Лайли хонимнинг фаолияти шу табрик шеърдан нари ўтмайди. Нозима хоним эса, бу маданий ҳаракатни қалбдан табриклаб, «Туркистон вилоятининг газети», «Садойи Туркистон», «Шухрат» ва «Тараққий» газеталарида фаол қатнашди. Агар янглишмасам, Нозима хоним матбуотда қатнашган биринчи ўзбек аёлидир. Нозима хонимнинг турли тилларни билиши, бошқа халқларнинг матбуоти ва адабиётини кузатиб бориши — унинг фикр доирасининг кенгайишига, турли ижтимоий ҳодисаларни тўғри англашига, муҳим ҳаётий муаммоларни жасорат билан ўртага ташлаб, бу масалалар ҳақида тўғри муҳокама юритишига сабаб бўлди.

Агар «Ашъори нисвон» шоиралари у давр жамиятида хотин жинсининг ҳуқуқсизлигидан, уларнинг шон-шарафи поймол этилганидан, хотин-қизларнинг мол-товар ҳолига келганидан зорланиб шикоят қилган, бу тенгсизликка қарши норозилик билдириб, исёнкорона фикрлар билан майдонга чиққан бўлсалар, Нозима хоним бу масалани янада кенгроқ, чуқурроқ тушунади. Бу равшан фикрли, зийрак ва сергак аёл тенгсизлик эрлар билан аёллар орасидагина эмас, умуман ўша давр жамиятида мавжуд эканини жуда тўғри идрок этади. Шоира эксплуатация асосида қурилган бу чиркин жамиятнинг зийраклик билан мушоҳада қилиб, ҳаётдаги қарама-қаршиликлар, зиддиятларни аниқ кўради. Жамиятнинг бу адолатсиз тартибларидан, бемаъни қонун-қоидаларидан қаттиқ ранжийди, моддий бойликлар ижодкори меҳнаткаш халқнинг қисмати «қайғу-ҳасратдан» иборат бўлиб қолганидан, «бир парча нон деб» жафо чекканидан қаттиқ қақшайди. «Бойбаччалар ҳар кун базму ишратда» экан, «мазлум, йўқсул алар-чун қилур хизмат» деб бу ижтимоий тенгсизликка қарши норозилик баён этади. Мана шу мазмун шоиранинг «Хасрат» шеърида ғоят гўзал ифодасини топган:

Кўринг, дўстлар, юз минг бой, айшу ишрат бир ёнда.
Қашшоқ, мазлум бошида қайғу-ҳасрат бир ёнда,
Бойбаччалар сўрсангиз ҳар кун базму ишратда,
Мазлум йўқсул алар-чун қилур хизмат бир ёнда.

Бир ён бўлуб боёнлар гарқ таиға-у тиллоға,
«Бурда нон» — деб бечора қилур хизмат бир ёнда.
Бир ёнда бой ойимлар гарқдур кимхоб, атласға,
Вале топмай парча бўз, мазлум, бадбахт бир ёнда.
Гар кўча-кўй бозорлар кезсанг юруб пиёда,
Бир ён қасру иморат, вайрона юрт бир ёнда...¹

Нозима хонимнинг «Хасрат» шеъри шакл жиҳатдан бекаму кўст, баркамол асар бўлиб, мундарижаси жуда бой ва муҳимдир. Шоира ўз даври жамиятини «бойбаччалар» ва «мазлум, йўқсул»лардан иборат икки гуруҳга ажратиб, ҳар синфнинг кун кўриш равишини, ҳаёт тарзини ғоят аниқ, реалистик деталларда кўрсатиб берган. Шоира контраст (қарама-қарши қўйиш) приёмидан моҳирона фойдаланиб, ҳар байтнинг биринчи мисранда «бойбаччалар», «бой ойимлар»нинг мух-ташам, дабдабали ҳаётини, иккинчи мисранда «қашшоқ», «йўқсул», «бечора» ва «мазлум» синфнинг почор ва минг азобу алам билан ўтаётган оғир турмушини ғоят ишонарли қилиб чиза билган.

Бу шеърнинг яна бир муҳим жиҳати шундаки, у эксплуататорлар синфи ҳукмрон бўлган бир даврда ёзилган, у вақтда матбуот ҳам шу синф қўлида эди. Ана шундай бир замонда Нозима хонимнинг ҳоким синфга қарши бундай аччиқ таъна билан матбуотга чиқиб, у синфнинг паразит ҳаётини фош этиши — жасоратнинг фавқулодда бир тугўни, аниқроқ қилиб айтганда, қаҳрамонлик эди.

Биз юқорида, 1905 йил инқилоби чор Россиясига қарашли мустамлака халқларини уйғотди деган эдик. Бунга шунинг ҳам илова қилиш лозимки, тарихда «Қонли якшанба» деб ёзилган бу даҳшат мамлакатимиздаги ишчи-деҳқон синфини ҳам, ҳамма халқларнинг соф виждонли зиёлиларининг ҳам кўзларини очиб, ижтимоий адолатсизликнинг бош омили ким эканини аниқ кўрсатади. Мамлакатдаги пешқадам зиёлилар истар эр, истар аёл бўлсин, бойларнинг, «бойбаччалар» ва «бой ойимлар»нинг пушти паноҳи, таянчи мамлакат подшоҳи эканини шак-шубҳасиз англадилар.

Дарҳақиқат 1905 йилда Петербург ишчилари нон ва озодлик талабида майдонга чиққан эдилар. Аммо мамлакат подшоҳи уларга қатли ом-ялпи қирғин эълон

¹ «Садойи Туркистон», 1914 йил, 6 апрель.

қилди. Бутун дунёни ларзага келтирган бу қабих йирт-қичлик ўзбек зиёлиларининг энг пешқадамларидан бўлган шоира Нозима хонимга таъсирсиз қолмади. Ўзбек адабиёти тарихида 1905 йилги «Қонли якшанба» муносабати билан ёзилган яна бирор шеър борми-йўқми билмаймиз, аммо Нозима хонимнинг «Афсус» шеърида бу воқеа аниқ ифодасини топган; Нозима хоним:

Баён эт, эй кўнгул, розингни ҳар дам,
Эшитсун аҳли диллар бўлса ҳамдам.
Бўлубдур эл аро турфа талотўп,
Етар мазлумлара офат дамо-дам.
Ҳукумат-адлу инсофни йитурди,
Десаиғ ҳақ сўз, тутар бўғанигни маҳкам.
Хирадмандлар бўлуб ер бирла яксон.
Бўлуб подону дуналар шоду хуррам.
Еярга пони йўқ бечора, мардум,
Бўлуб сарсону саргардон ҳар дам.
Тўқубон қон ёшин бечора мазлум,
Ўз аҳволини деса бўлғай музалаам,¹

деб бонг урганда, ёхуд:

Бойбаччалар сўрсангиз, ҳар кун базму ишратда,
Мазлум, йўқсул алар-чуи қилур хизмат бир ёнда,—

деб, ҳаётдаги бу аччиқ ҳақиқатдан оммани хабардор қилишга уринганда, эксплуататор жамиятининг йиртқи қонунларига қарши норозилик баён қилиб турганда, баъзи зиёлилар, шоирлар ҳамон ўша тузумни, ўша қабих бойларни мадҳ қилишда давом этадилар. Нозима хоним бу ҳолдан қаттиқ ранжийди ва бу маддоҳ шоирларга қараб, ватан хароб бўлиб турганда, улар ўзларини тағофулга (ғафлатга солиб, «демаслар рост сўз», деб уларга қаттиқ таъналар қилади:

Қўруб ушбу ватан ҳоли харобини
Демаслар рост сўз ул аҳли инъом.
Тағофулга солибон ўзларини
Юнуб кўз, мадҳ этарлар бой поччам.

¹ «Тараққий» газетаси. 1907 йил 5 июнь сонидан. Музалаам-бўлмоқ — зулмга гирифтор бўлмоқ демаслик.

Дарҳақиқат, бошқа шоирлар бойларни мадҳ этган бир замонда, эксплуататор синфнинг маддоҳлари билан дадил туриб мунозара қилган ва бу синфнинг томирига теша урган бу жасур шоира ҳар қандай олқишга сазовордир.

Нозима хоним маърифатпарвар бир шоира сифатида ўша даврнинг жуда кўп ижтимоий маразларига қарши ўт очади. Маълумки, у даврда халқ илм-маърифатдан бебаҳра, қоронғиликда яшар эди. Эшонлар, эшон ойимлар, бахши ва қушночлар эса, бу ижтимоий бахтсизликдан фойдаланиб, бечора халқни, айниқса хотин-қизларни зулук каби сўрардилар. Хотинларни бу алдамчилар тузоғидан озод қилиш, уларни эшон ва эшон ойимларнинг макру ҳийлаларидан воқиф қилиш учун Нозима хоним сатирани ишга солади. Мана шу мантиқдан қараганда, Нозима хонимнинг «Эшон ойимлар таърифида» сарлавҳали сатираси жуда катта аҳамиятга моликдир.

Эшон ойим демангким, яхши саҳҳор¹ эканлар,
Назру пиёз кам бўлса, бадбин, қаҳҳор² эканлар.
Орқа қоқиб куф-суфлаб, бебурд сўзларини сўзлаб,
Нодон бечораларни ипсиз боғлор эканлар.
Қуруб бидъат дўконини, жаҳр-зикр маконини,
Десаиғ ёлгон эконин, тинмай қарғор эканлар.
Суратлари нуроний, сийратлари³ шайтоний,
Қачон ишрат десаиғиз хуфя йўртор эканлар.

Кўриниб турибдики, шоира худди нишонга урган. Дарҳақиқат «подон бечораларни ипсиз боғлаган», «бидъат дўконини қурган», «сурати нуроний, сийрати шайтоний» — эшон ойимлар жаҳолат ва зулматнинг тимсоли эдилар. Нозима хоним уларни жуда яхшилаб фош этган.

Ёхуд Нозима хонимнинг «Минг таассуф» шеърини олиб кўрайлик. Шоира бу шеърда маъносиз вақт ўтказган, хотинбозлик, қиморбозлик, ичкиликбозликка зеб берган кишиларни фош этиб, замон уларни бу аҳволга солиб қўйганидан афсусланади.

¹ Саҳҳор — сеҳргар, жодугар.

² Қаҳҳор — қаҳри, аччиги тез.

³ Сийрат — ички олам, маънавий қиёфа.

Минг таассуф ажаб замон ўлди,
Яхши ким эрса, ул ёмон ўлди,
Баъзилар мойили занон ўлди,
Баъзи эл толиби жувон ўлди.

Ҳар маҳалла ичида тўрт самовар,
Неча подон чиқиб қимор ўйнар,
Баъзи масту эшак каби ҳанграр,
Ҳолимизни кўриб кулар агёр.

Ғоят муҳим ва ўткир сиёсий, ижтимоий мавзуларда асар ёзган, жамиятдаги тенгсизлик ва адолатсизликка қарши овоз берган Нозима хоним ижодида хотин-қизлар озодлиги, уларнинг тенг ҳуқуқли бўлиш мавзуси катта ўрин тутди. Чиндан ҳам жамиятнинг ярмини ташкил этган хотин-қизлар асоратда, зулмат пардаси остида қоларкан, жамиятнинг тенглиги ҳақидаги даъво пуч бўлиб қолади. Шунинг учун Нозима хоним хотин-қизлар озодлиги, уларнинг билимли ва маърифатли бўлишларига алоҳида эътибор ва аҳамият беради. Опа-сингилларини, дугоналарини ўқишга, билимли, маърифатли бўлишга, «бидъат уйқусидан» уйғонишга ундайди, уларни «илму урфон сари қўзғолинг!» деб даъват қилади. Мана шу жиҳатдан шоиранинг «Аё маҳкумалар» шеъри ғоят характерлидир:

Аё маҳкумалар, айтай сиза дардим, қулоқ солинг,
Бу панду сўзларим дуррин қулоғинга осиб олинг,
Ҳама қўзғолди, сиз ҳам илму урфон сори қўзғолинг,
Асрлар элтгон ул бидъат уйқусидин уйғонинг!

Етар, баским биза беҳад бало санги насиб ўлди,
«Заифу нотабонлар» деб биза қулиқ насиб ўлди —
Ки, ул зулматни тинсоли чодир — чиммат насиб ўлди.
Асрлар элтгон ул бидъат уйқусидин уйғонинг!

Боқингким, ўзга миллат қизлари на ерлара етмуш,
Уқуб илму ҳунарларни, ки ҳикмат сиррини билмуш,
Билиб ўз эътиборин ҳам ҳуқуқини таниб олмуш,
Асрлар элтгон ул бидъат уйқусидин уйғонинг.

Очиб юз маърифат сори этнинг барбод хурофотни,
Билинг, ул уфалик дугоналар сингуш жаҳолатни.¹
Олиб эркин нафас, онлар қилиб дафъи залолатни,
Асрлар элтгон ул бидъат уйқусидин уйғонинг.

Шоира Нозима хоним нитизорлик билан кутган даврга етди. Улуғ Октябрь революцияси ер юзининг олтидан бир қисмида меҳнаткаш халқни эксплуататорлар зулмидан, жаҳолат ва зулматдан озод этди. Шоира бу даврда кексайган ва нотоб бўлишига қарамай, қувончларга тўлиб, халқни «бахту иқбол» билан табриклайди, «эзгу тилак етушди», деб ҳаммани муборакбод қилади:

Ака, ука, сингиллар, қутлуғ кунинг муборак,
Бахту иқбола етган ёруғ кунинг муборак,
Мазлума кулбасига сочди нуриин инқилоб,
Эзгу тилак етушди, эмди тўйнинг муборак.

Нозима хонимнинг Октябрь революциясидан кейин ёзган асарларидан фақат икки шеъригина бизга маълум. Булардан бири юқорида кўрганимиз «Муборак» радиопиёназга алоҳида бўлиб, иккинчиси хотин-қизлар озодлиги масаласига бағишланган. Нозима хоним революциядан илгари ёзган «Аё маҳкумалар» шеърида ҳам хотин-қизларни илм-маърифатга, озодликка даъват қилгани хотирамизда. Революция эса, барча хотин-қизларга тенг ҳуқуқ бериб, ижтимоий фаолиятга майдон ҳозирлади, бу майдонда жавлон урмоқ учун, албатта, «ўқиб...алломалар тенгдоши» бўлмоқ зарур. Мана шу фикр, мана шу маънавий Нозима хонимнинг «Инқилобнинг қуёши» шеърида қўйиладиганча ифода этилган:

Балқиб чиқди нур сочиб инқилобнинг қуёши,
Тинди, абад қуриди мазлумларнинг кўз ёши.
Эру хотин ҳуқуқи эмди бўлур баробар,
Барча ишда тенг бўлур ҳам қариси, ҳам ёши.
Илму урфон абвоби кенг очилди бизлара,
Ўқиб анда бўлайлик алломалар тенгдоши.
Басдур эмди жаҳолат, бидъат лойига ботмоқ,
Биз-да, бўлсак вақтидур ҳар бир ишда ишбоши.

Бутун умри давомида ижтимоий тенгликни, хотин-қизлар озодлигини, илм ва маърифатни куйлаган, хуро-

¹ Уфалик дугоналар — шоира ўша вақтда Уфада татар хотин-қизларининг очик, озод ўқиб юришларига ишора қилмоқда.

фот ва бидъатларга қарши ўт очган, «бойбаччалар», «бой ойимлар» ва «эшон ойимлар»га нафрат ёғдирган Нозима хоним 1920 йилда вафот этди. Ватан озод бўлиб, кўнгли қувончларга тўлганда омонсиз ажал бу озодлик ва маърифат куйчисини биздан юлиб олди.

НОЗИМА ХОНИМ ШЕЪРЛАРИ

ҲАСРАТ

Кўринг, дўстлар, юз минг вой, айшу-ишрат бир ёнда,
Қашшоқ, мазлум бошида қайғу-ҳасрат бир ёнда.

Бойбаччалар сўрсангиз, ҳар кун базму ишратда,
Мазлум, йўқсул алар-чун қилур хизмат бир ёнда.

Бир ён бўлуб боёнлар ғарқ танга-у тиллоға,
«Бурда нон» — деб бечора қилур меҳнат бир ёнда.

Бул ён аҳли меҳнатлар, фароғат не билмаслар,
Шул меҳнатдин бор ўлғон ул тахту бахт бир ёнда.

Бир ёнда бой ойимлар ғарқдур кимхоб, атласға,
Вале топмай парча бўз мазлум бадбахт бир ёнда.

Ғар кўча-кўй, бозорлар, кезсанг юруб пиёда,
Бир ён қасру иморат, вайрона юрт бир ёнда.

Ераб! Кечур, Нозима, банданг қилур исёнлар,
Найлай, миллат бошида дарду меҳнат ҳар ёнда.

МИНГ ТААССУФ

Минг таассуф, ажаб замон ўлди,
Яхши ким эрса, ул ёмон ўлди,
Баъзилар мойили занон ўлди,
Баъзи эл толиби жувон ўлди,
Дилки миллат гамида қон ўлди,
Эмди бул кун ишим фиғон ўлди.

Ҳар маҳалла ичида тўрт самовар,
Неча подон чиқиб қимор ўйнар,
Баъзи масту эшак каби ҳанграр,
Ҳолимизни кўруб кулар агёр,
Дилки миллат гамида қон ўлди,
Кори беҳудалар аён ўлди.

Қилди бойлар тарақлатиб тўйлар,
Қази-қарта қўюб, сўюб қўйлар,
Бунни мадҳ эттилар ғаразгўйлар,
Тўй қилган фақирни кам ўйлар,
Дилки миллат гамида қон ўлди,
Рангу рўйим куюб самон ўлди.

Айлагайлар фасоду фисқ талаб,
Қолмади ҳам ҳаёу, шарму, адаб,
Ҳама иш чаппасига кетти қулаб,
Дилки миллат гамида қон ўлди,
Оҳ! Орзуларим қаён ўлди.

АФСУС

Баён эт, эй кўнгул, розингни ҳар дам,
Эшитсун аҳли диллар бўлса ҳамдам.

Бўлубдур эл аро турфа талотўп,
Егар мазлумлара офат дамо-дам.

Ҳукумат адлу инсофни йитурди,
Десаиғ ҳақ сўз, тутар бўғзингни маҳкам.

Хирадмандлар бўлуб ер бирла яксон,
Бўлуб нодону дунлар шоду хуррам.

Еярга нони йўқ бечора мардум,
Бўлуб сарсону саргардон ҳар дам.

Тўқубон қон ёшин бечора мазлум,
Ўз аҳволин деса бўлгай музаллам.

Қилиб хуррият, эрклик талошин,
Қўрунғ: юрт эрлари сўнғ бўлди бадном.

Кесилди бошлари, бўлди бадарга,
Ва ё тортилдилар дор узра маҳкам.

Кўруб ушбу Ватан ҳоли харобин,
Демаслар рост сўз ул аҳли инъом.

Тағофулга солибон ўзларини
Юмуб кўз, мадҳ этарлар бой поччам.

Хунар сизга ғаразгў, косалеслик
Қачон бўлғай ишингиз, ёнса олам?

Дегил назминг аро ҳақ сўзни, Нозим,
Ки, шояд зулм туни бўлса барҳам.

ЭШОН ОЙИМЛАР ТАЪРИФИДА

Эшон ойим демангким, яхши саҳҳор эканлар,
Назру ниёз кам бўлса, бадбин, қаҳҳор эканлар.

Орқа қоқиб, куф-суфлаб, бебурд сўзларни сўзлаб,
Нодон бечораларни ипсиз боғлор эканлар.

Қуруб бидъат дўконин, жаҳр-зикр¹ маконин,
Десаиғ ёлгон эконин, тинмай қарғор эканлар.

Илм-урфондан анча ёт, лек мен дерлар асл зот,
Ер ўнубон қил хизмат, йўқса кукрор² эканлар.

Суратлари нуроний, сийратлари шайтоний,
Қачон ишрат десаиғиз, ҳуфя йўрттор эканлар.

Ҳеч ишонманг сўзига, боқманг асло юзига,
Туяроқ тўлсун кўзига, аслан таррор³ эканлар.

Назминг бас қил Нозима, ул садқаи назм кетсун,
Пошша ойим деманглар, маккор саҳҳор эканлар.

¹ Жаҳр-зикр — ўтмишда эшонларнинг ўз муридларини тўплаб ҳафтанинг маълум кунларида мунтазам суратда ўтказиб турадиган диний маросимлари.

² Кукраш — ўта ғазабланиш.

³ Таррор — ўғриларнинг ўғриси.

ЛЕ МАҲКУМАЛАР...

Аё маҳкумалар, айтай сиза дардим, қулоқ солинг,
Бу панду сўзларим дуррин қулоғинга осиб олинг,
Ҳама қўзғолди, сиз ҳам илму урфон сори қўзғолдинг!
Асрлар элтгон ул бидъат уйқусидин уйғонинг!

Етар, баским биза беҳад бало санги насиб ўлди,
«Заифу нотавонлар» деб биза қуллиқ насиб ўлди,
Ки ул зулматни тимсоли чодир-чиммат насиб ўлди,
Асрлар элтгон ул бидъат уйқусидин уйғонинг!

Боқингим, ўзга миллат қизлари на ерлара етмуш,
Ўқуб илму ҳунарларини, ки ҳикмат сиррини билмуш,
Билиб ўз эътиборин ҳам ҳуқуқини таниб олмуш,
Асрлар элтгон ул бидъат уйқусидин уйғонинг!

Очиб юз маърифат сори, этинг барбод хурофотни,
Билинг, ул уфалик дугоналар енгмуш жаҳолатни,
Олиб эркин нафас, онлар қилиб дафъи залолатни,
Асрлар элтгон ул бидъат уйқусидин уйғонинг!

ҚУТЛУҒ КУНИНГ МУБОРАК

Ака, ука, сингиллар, қутлуғ кунинг муборак,
Бахту иқбола етган ёруғ кунинг муборак.

Мазлума кулбасига сочди нури инқилоб,
Эзгу тилак етушди. эмди тўйинг муборак.

ИНҚИЛОБНИНГ ҚУЕШИ

Балқиб чиқди пур сочиб инқилобнинг қуёши,
Тинди, абад қуриди мазлумларининг кўз ёши.

Эру хотин ҳуқуқи эмди бўлиб баробар,
Барча ишда тенг бўлур ҳам қариси, ҳам ёши.

Илму урфон абвоби кенг очилди бизлара,
Ўқуб анда бўлайлик алломалар тенгдоши.

Басдур эмди жаҳолат-бидъат лойига ботмоқ,
Биз-да, бўлсак вақтидур ҳар бир ишда ишбоши.

МАСТУ ҲАЙРОН АЙЛАДИ

Кўргузуб нозик жамолин масту ҳайрон айлади,
Ўзи гул сайрига кетти, бизни боғбон айлади.

Очилиб гул гунчадек ўт солди жону жисмига,
Бир тараҳҳум қилмайин оламга дoston айлади.

Кўргач ул хуршид юзин ўтлар туташди жонима,
Сўлдуриб умрим гулин, бахтимни вайрон айлади.

Юз жамоли шамъига парвона бўлдим ўртаниб,
Билмади ҳолим ҳануз, ағёра паймон айлади.

Мисли булбул гул юзин шавқида айларман наво,
Лек эшитмай бир йўли кўзимни гирён айлади.

Ҳар кеча ул ой фироқида чекарман оҳлар,
Бир табассум қилмайин ҳолим паришон айлади.

Майли, ширин тил била дерман камоли васфини,
Нозима, гарчи сени ҳуснига боғбон айлади.

ОЛАМ ГУЛИСТОНДУР БУ КУН

Келди айёми баҳор олам гулистондур бу кун
Лолалар очилди саҳро боғу бўстондур бу кун,

Жаҳр-зикри хонақаҳдин юз ўгурмоқ вақтидур,
Даҳрининг завқу сафоси бизга меҳмондур бу кун.

Этти наврўз гул-чамаи ҳусни расолар ҳуснини,
Ишқида дил булбули беҳуду мастондур бу кун.

Бас ниқоб олди юзидан сарв бўйлук ёрлар,
Лаззати лаъли лаби ваҳ менга армондур бу кун.

Ранг-баранг, оқу қизил кўйлак кийиб дилдорлар,
Бизни шайдо айлаган гулгун занахондур бу кун.

Чун аларнинг ҳуснидин олам ҳамадур лозазор,
Ошиқу маъшуққа боқиб масту ҳайрондур бу кун.

Нозанинлар ноз бирла зеб-зийнатлар тоқиб,
Сумбули зулфлар паришон райҳонистондур бу кун.

Бўлсам эрди ёр бирла ҳамнафас наврўз туни,
Қилмади арзим қабул, ҳолим паришондур бу кун.

Нозима, назминг била мадҳ эт баҳор айёмини,
Гар фалак кажравлигини юрт вайрондур бу кун...

ХОРАЗМ ХАЛФАЛАРИ

Дарёнинг бўйида чиқдим — сув олдим,
Қўзимнинг бўйида гўрдим — қувондим,
Узув бўйларина кўз текмасин деб —
Ўзидан исвантлар тутатиб қолдим.¹

Шукр шоира

Хоразмликларнинг тилларида, музыкаларида, ашула ва рақсларида, меъморлик санъатларида, ҳатто урф-одатларида ҳам, қандайдир ўзига хослик бор. Мана шу ўзига хослик Хоразм санъатининг ҳамма турларига ижобий таъсир кўрсатиб, уларга ажиб бир латофат ва дилраболик бахш этган.

Гарчи бизнинг мавзуимиз шоирлар бўлса ҳам, Хоразмнинг ўзига хос анъаналарига эҳтиром юзасидан, гапни санъатнинг ўзга турларидан бошлаймиз.

Хоразмликлар серзавқ, шўх ва санъаткор одамлар. Улар тўй-маъракаларнинг қувноқ, қизиқ ва файзли бўлиб ўтишига алоҳида эътибор берадилар. Тўйларда ичкари ва ташқари учун алоҳида-алоҳида созанда, хонанда ва раққосалар чақириш хоразмликларнинг вужуд-вужудига сингиб кетган қадимий одатдир.

Хоразмликлар ичкарида, хотин-қизлар базмига жон киритган аёл санъаткорларни «халфа», ташқарида, эрлар базмини қизитган созанда ва хонандаларни «талқинчи» деб юритадилар. Хоҳ «талқинчи», хоҳ «халфа» унвонини олиш учун зўр санъаткор бўлмоқ лозим.

Халфалар санъатининг уч турида маҳорат касб этмоқлари, яъни созанда, хонанда ва раққоса бўлмоқлари шарт. Халфалар тўй-маъракаларнинг файзи, қизлар мажлиси ва аёллар базмининг маликалари саналадилар; улар тўй-томошаларга қатнашиб, шодликка шодлик, қувончга қувонч қўшадилар; ўйноқи куйлар, нафис рақслар, дилбар ашулалар билан тўй аҳллариининг қалб-

¹ Исвант — исриқ.

ларига эзгу ҳислар уруғини сепадилар. Шунинг учун хоразмликлар бу шоду хуррамлик париларини олқишлайдилар, ардоқлайдилар, улар шаънига мадҳиялар ёздиладар.

Узининг гўзаллиги, санъаткорлиги билан хиваликларини мафтун этган халфалардан бири — Онажон (Онажон Сафарова) ҳақида номаълум бир шоиранинг машҳур мадҳиясидан бир тўртликни келтирайлик:

Лабинда холи бор донадан кичи,
Хуснига қарайди улугдан кичи,
Енида ўтурсанг жаннатининг ичи,
Онажондек дилбар жаҳона гелмас.¹

Хоразм аёлларида эстетик завқ — нафосат ҳисси жуда ҳам баркамолдир. Хоразм аёллари орасида нафосат ҳиссининг равнақ топишига, кўп жиҳатдан мана шу халфалар сабаб бўлганлар.

Халфалар одатда учта-учта бўлиб юрадилар. Бири музика чалади², бири ўйнайди, бири куйлайди. Халфаларининг репертуарлари халқ қўшиқлари, халқ достонлари, классик шоирларнинг ашулабон ғазалларидан иборат бўлган. Халфалар бутун умрларини санъатга бағишлаб, ўз ҳаётларида жуда кўп шеър ва достонларни ёдлаганлар, уларнинг касб-кори шеър ўқиш, шеър ёдлаш ва уларни куйлашдан иборат бўлгани учун, тажрибалари ортган сари, ижрочиликдан мустақил ижодга кўчиб, ўзлари ҳам шеър айта бошлайдилар.

Бу сўзлардан, ҳар бир халфа бўлажак шоира, деган хулоса чиқмайди, кўп халфалар моҳир ижрочигина бўлиб қолганлар, лекин баъзи бир истеъдодли халфалар тадрижий равишда, ижрочиликдан мустақил ижод йўлига ўтиб, ҳақиқий шоира даражасига кўтарилганлар. Шунлар жумласидан, хонқалик Шукур Оллоқули қизи, хивалик Хоним Сувчи ва Анаби Қорини (тахаллуси Ожи-

33) курсатини мумкин. Хиваликлар Анаби Қорини Хоразмнинг машҳур ҳофизи Сафо Муганний билан таққослайдилар. Бу ўхшатиш бежиз эмас. Маълумки, Сафо Муганний уста гармончи, моҳир ашулачи ва шоир эди¹. Анаби Қори ҳам худди шу фазилатларга эга, яъни бу аёл ҳам моҳир гармончи, хушовоз ашулачи ва шоира эди.

ХОНИМ СУВЧИ

Хоним Сувчи, синглиси Моможон Саидованинг айтишига қараганда, 1858 йилда Хива район Пишканик қишлоқ, Отаманиёз мачит қавмида батрак оиласида туғилган. Отаси Саид ака Матжон Тўра деган бойнинг хизматкори бўлиб, шу бойнинг ҳовлисида вафот этади. Хоним Опа ўз қишлоғида Ҳазрати эшон мачитидаги мактабда ўқиб саводини чиқаради. Мактабда ўқиб юрган чоғларида шеърятга қизиқади, Навоий ва Ғолибий каби улур шоирларнинг асарларини синчиклаб ўрганади.

Хоним Опа 1875 йилда Хиванинг Алакчилик кўчасида Қутлимурод Сувчи деган кишига эрга тегали ва шундан бошлаб «Хоним Сувчи» тахаллусида шеър ёзади. Эри Қутлимурод хотини устига яна уйланади. Кундошлик Хоним Сувчининг иззат-нафсини, хотинлик гурурини поймол этади, у бундай таҳқирга чидолмай эридан ажралади.

Хоним Сувчи бошиқа халфалардан фарқли ўлароқ, тўй-томошаларда гармонь чалиб ашула айтмайди, у шеър ёзади, суҳбатларда ўз шеърларини ўқиб хотинларнинг кўнглини кўтаради.

Шоиранинг қуйидаги мисраларида устига хотин олиб, уни таҳқирлаган эридан шикоят овози янграйди:

Қалам қошан илғорим, дунёда сиз бор бўлғайсиз,
Сизам ошиқ бўлиб мендек бировга зор бўлғайсиз.
Туну кун йиғладим ишқингда мен зору фиғон айлаб,
Пушаймон айлабон шояд мени қадримни билғайсиз.

¹ Биз бу тўртликни хивалик уста Бойжондан ёзиб олдик, уста Онажон Сафаровани жуда яхши билади, унинг санъаткорлик маҳорати ҳақида ҳаёт юксак фикрда. Уста Бойжоннинг бу фикрларини хивалик бошиқа қариялар ҳам бир оғиздан тасдиқлайдилар.

² Хоразмда рус музика асбобларидан гармонь биринчи мартаба 1905 йилда пайдо бўлади. Гармонь халфаларга жуда манзур бўлиб, ҳамма халфалар гармончи бўлиб қоладилар. Хоразм қариялари Сафо Муганний, Хоним Сувчи ва Анаби Қорилар бир даврда қўлга гармонь олдилар, деб таъкидлайдилар.

¹ Сафо Муганний шеърлари 1923 йили Хивада нашр этилган «Оғурма» номли тўпламда бор.

Ҳозир 68 ёшли сингли Моможон Саидовнинг айтишига қараганда, Хоним Сувчи ўрта бўйли, ориқроқ, юзлари андак чуқроқ, кўзлари қийғоч хотин бўлган. У 1926 йилда 70 ёшида вафот этган.

ШУКУР ОЛЛОҚУЛ ҚИЗИ

Хонқалик Шукур шоира Оллоқули қизи 1930 йилларгача халқ ичида танилган машҳур халқ шоираси эди. У тўй ва маъракаларда кўзга ташланган воқеа ва айрим кишилар ҳақида қўшиқ тўқиб, ўзи ижро қиларди. Шоиранинг замондошлари, уни кўрган-билганларининг айтишига қараганда, унинг оғзидан ишқ-муҳаббат ва бировларга бағишланган хушчақчақ айтимларидан ташқари бойлар, амалдорлар, сўфи ва бошқа дин аҳллари ҳақида ҳажвий қўшиқларни ҳам кўп эшитганлар.

Лекин шоиранинг қўшиқ ва шеърлари ўзи саводсиз бўлганлиги туфайли ёзиб қолдирилган эмас. Ҳозирча Шукур шоиранинг қизи 69 яшар Шодмон Сафоева ва унинг замондоши Зулайхо буви оғзидан ёзиб олинган «Ёр меникими ё сеники?» шеърига ва бир неча тўртликларига эгамиз.

Шукур шоира тахминан 1857 йилда Хонқа яқинидаги Дошлар ўраида (ҳозирги Дурғадик қишлоғидаги «Ўзбекистон» колхозини) туғилиб, 1932 йилнинг август ойида, 75 ёшида юрак касалидан вафот этган. Унинг ҳозир шу ерда жуда кўп набира ва эвара-чеваралари бор.

Шукур шоира ҳақида шундай маълумотлар бор:

Шукурнинг эри Сафо ака бевақт вафот қилиб, Раҳмонберган исмли тўнғич ўғли, Уғилжон, Шарифа, Шодмон исмли ёш қизлари билан бева қолади. Оила ташвиши она билан ёш Раҳмонберганининг эиммасига тушади. Раҳмонберган ёш ва она тажрибасиз бўлгани учун тузук деҳқончилик қила билмай, оила тобора қашшоқлаша боради. Раҳмонберган бой ва судхўрлардан қарз кўтариш йўли билан ҳам оилани муҳтожликдан қутқара олмайди, аксинча, аҳволи ёмонлаша беради. Раҳмонберган Қаландар дош деган савдогарнинг хизматига кириб кемачилик қила бошлайди. У мазкур савдогарнинг кемасида Хоразмдан Чоржўйга, Чоржўйдан Хоразмгача бир неча йил эшкак эшиб, солдов тортади. Аммо унинг солдов тортиб топган сариқ чақаси оиланинг тирикчилиги учун етмайди.

Шукур иккинчи марта эрга чиқади. Раҳмонберган, биринчидан, азоб-уқубатли турмуш жонига тегиб, иккинчидан, онасининг эрга чиққанидан аччиғланиб, Хоразмдан кетади. Бу давр Туркистон — Сибирь темир йўлининг дастлаб қурила бошлаган йилларига тўғри келади. У беш йил бутун хат-хабарсиз кетиб, Туркистон — Сибирь темир йўли қурилишида, жумладан, Чоржўй ёнида Амударё темир йўл кўприги қурилишида ишлайди.

Шукур шоиранинг қизи Шодмон буви шу даврни эслаб: «Онамиз кеча-кундуз акамиз йўлига кўз тикиб, қўшиқ айтар эдилар. У киши қўшиқ айта-айта, охири шоира бўлдилар», — дейди.

Шукур шоиранинг ижоди аксари ўғли Раҳмонберган номи билан боғланган бўлиб, жабри жафо, айрилиққа қарши, висол ва фарзандга муҳаббат мотивларидан иборатдир.

Хоразмликларнинг таъкидлашларига қараганда, халфалар мамлакатда, шаҳар ва қишлоқларда рўй берган ҳар хил воқеа ва ҳодисалар тўғрисида дарҳол қўшиқ тўқиб, бунини тўй-томошаларда кўйлаб, одамларни мамнун этарканлар; бугина эмас, баъзан тўй-томошаларда рўй берган одобга хилоф, ғайритабиий ҳолларни ҳам дарров сатира остига олиб, жамият орасида ўзининг тутолмаган одамларининг шармандасини чиқарар эканлар. Маана шу мантиқдан чиқиб баҳо берганда, Шукур шоиранинг «Ёр меникими ё сеники?» шеъри шилқим бир сатангга қаратилган аччиқ таънадир.

ЁР МЕНИКИМИ Ё СЕНИКИ?

Ўлтирибсан андешанг йўқ,
Жилвадан бошқа пешанг йўқ,
Гулоб соямаган шинанг йўқ,
Ёр меникими ё сеники?

Бу дунёда тортдим жафо,
Ёрим учун кўнглим хафа,
Тегма ёрга жоним опа,
Ёр меникими ё сеники?

Ёрим келар бир-бир босиб,
Чаккасига гуллар осиб,

Шу ёримга мен муносиб,
Ер меникими ё сеники?

Менга боқар олма сўйиб,
Енбошида гуллар қўйиб.
Утсам дийдорига тўйиб.
Ер меникими ё сеники?

Шукур шоирани халфаликдан шоиралик даражасига кўтарган куч — фироқдир. Ҳа, шундай ҳам бўлади: баъзан шоир ёхуд шоира ўзи чеккан дард-аламдан, омонсиз жудаликдан илҳом олиб, кўз ёши билан шеър ёзади. Кўп шоираларнинг қисмати шундай бўлганини юқорида кўрган эдик. Шукур шоира ёлғиз боласидан айрилиб, қанот-қуйруқсиз қолган қуш ҳолатига тушади. Шўрлик она боласига қараб қанот қоқади — учолмайди, толпинади — столмайди... Ана шунда ожиз, нотавон она:

Узоқдан-узоқ маконим,
Учай десам йўқ имконим,
Ўзинг етиш меҳрибоним,
Онанг сенинг интизоринг,—

деб зор-зор йиғлайди.

Шукур шоиранинг «Қўзимжон галсин!» ва «Соғ галгисан, қўзимжон!» деб тугалланадиган мураббалари меҳр — шафқат билан тўла она қалбининг ҳазин садосидир.

Гамата миндинг-да, она, хўш дадинг,
Она, сенинг бағринг надан бўш дадинг?
Ёлғиз боланг кўзи мудом ёш дадинг...
Омон бориб, соғ галгисан, қўзимжон...

Шукур шоиранинг поэтик ижоди, аксари ўзи билан ўғли Раҳмонберган (хоразмча Раҳмонбарган) орасидаги жудалик аламларини куйлашдан иборат. Афсуски, шоиранинг бу мавзудаги кўп шеърларидан айрим бандларгина сақланиб қолган, холос.

Шоиранинг боласини қўмсаб, унинг йўлида мунтазир бўлиб ёзган шеърларидан бири ва анча мукаммали «Қўзимжон галсин!» шеъридир.

ҚЎЗИМЖОН ГАЛСИН!

Ёнгима солибман бир сўлқим узум,
Боламнинг йўлида термулди кўзим!
Оти Раҳмонбарган, танийман ўзим,
Мен бора билмадим, қўзимжон галсин!

Чоржўйининг йўллари чотлидан-чотли,
Манинг бир болам бор Раҳмонбой отли,
Ёнида жўраси Бакчонбой отли,
Мен бора билмадим, қўзимжон галсин!

Тошкантининг йўлида учгина юлдуз,
Кошингдан айланай, қошларинг қундуз,
Сая нечук ётибсан яккадан ёлғиз?
Мен бора билмадим, қўзимжон галсин!

Гамалар галади қатордан-қатор,
Қўзимнинг қўлига даёвлар ботар.
Ҳеч нарса кўрмаган ёш гўдак қўзим,
Дўшаксиз жойларда нишатиб ётар?
Мен бора билмадим, қўзимжон галсин!

Дигирмонни газаб билан тортаман,
Бу сўзларни ёнганимдан айтаман,
Жувоб барсанг ўз юртимга қайтаман,
Мен бора билмадим, қўзимжон галсин!

Дарёдан галади қизил сув шарлаб,
Гамани юбордим узун ип боғлаб,
Олдина чиқаман белимни боғлаб,
Мен бора билмадим, қўзимжон галсин!

Бу шеър она меҳридек самимий ва соддадир; бинобарин, биз уни талқин этиб ўтирмай, муҳтарам китобхонлар муҳокамасига ҳавола қилиб, халфалар ижодининг яна бир муҳим томонини эслатиб ўтамыз.

Халфалар айни замонда моҳир бастакорлардир. Улар ўз ижроларидаги ашулалар учун ўзлари қўй яратганлар. Ҳозир радиода ва концертларда ижро этилмоқда бўлган қувноқ куйларининг бир қисми ана шу бастакор халфалар ижодидир. Шулар жумласидан:

«Бу кулбаи эҳсона ул моҳи тобон галди»

лапарининг шеъри ҳам, кунин ҳам машҳур халфалардан Анаби Қори — шоира Ожизанинг ижодий маҳсулидир. Афсуски, ўзларининг юксак заво ва истеъдодлари билан санъатининг кўп турларида из қолдирган бу улуг опаларининг ижодлари ўрганилмаган¹.

ОЖИЗА (АНАБИБИ ОТАЖОНОВА)

Анабиби Отажонова 1901 йилда Хива районининг Қўшчи Каттабоғ қишлоғида камбағал оиласида туғилган. Отаси Полвонмурод деган бойнинг шоли дапрасида (обжувозида) шоли оқлаб хизмат қилар экан. Анабиби етти ёшларида оилалари Хивага кўчиб келади. Ёш Анабиби туғаси кўр бўлган. Ногира қизчага бирор касб ўргатиш ниятида уни ўша замон халфаларидан Қосим Девоннинг қизи Бибижонга шогирд қилиб берадилар. Ҳамма кўрлар сингари Анабибининг зеҳни ва хотираси кучли бўлади. Бундан ташқари, қизчанинг овози ҳам жуда ёқимли бўлган. У, ўн ёшидан бошлаб қўлига соз олиб, тўй-томошаларда ашула айтади. Қўзлари ожиз бўлгани учун халқ уни «Анабиби Қори» ёхуд «Анаби Қори» деб юритади.

Анабиби Қори репертуарида Машраб, Огаҳий ва Аваз шеърлари кўпроқ ўрин олган.

Ёши улгайиб, ҳаётини тажрибаси ошгандан сўнг Анабиби Қори ўзи шеър тўқиб, ўзи куйга солади ва буларни ўзи ижро этади. У шеърда «Ожиза» тахаллусини қўллайди. «Ожиза» сўзи ўзбек тилида хотин маъносида келгандек, кўр маъносида ҳам ишлатилади. Анабиби Қори тилида эса, «Ожиза» сўзи ҳар икки маънони ифода этади.

Хиваликларнинг айтишларига қараганда, Анабиби Қори халфаларнинг энг заковатлиларидан бири бўлган. Унинг тарбиясида Назир халфа, Уллубиби каби кўлгина хушовоз ашулачи ва раққосалар етишган.

Анабиби Қори (шоира Ожиза) 1952 йилда вафот этди.²

¹ Хива ва Урганчга борган чоғида, халфалар ҳақидаги маълумотларни аниқлашда катта ёрдам қилган Хоразм адабиётшуноси Юнус Юсуповга, Шукр шоиранинг таржимани ҳоли ва шеърларини тақдим этган шоир Раҳим Бекниёзовга сидқидилдан ташаккур айтаман. (Т. Ж.)

² Китобнинг иккинчи нashри учун Хоним Сувчи ва Ожизанинг таржимани ҳолини, шунингдек, Ожиза шеърларини ёзиб юборган хивалик дўстим Порлоқ Ёқубовга чин кўнгилдан ташаккур айтаман. (Т. Ж.)

ОЖИЗА ШЕЪРЛАРИ

КЕЛМАДИ-КЕЛМАДИ

Кеча-кундуз йўлларини қарийман¹.
Келмади-келмади, нечун келмади?
Рўмол олиб хуни гирён йиғлайман,
Келмади-келмади, нечун келмади?

Ошиқ бўлган кеч келами дўстина,
Қўз тикибди жон олмоқни қастини,
Босган қадамлари дийдам устину
Келмади-келмади нечун келмади?

Хуш уйқида ётсам кирар душима,
Сесканиб уярсам тушар ёдима,
Оҳ деганда ёш сайланар кўзима,
Келмади-келмади, нечун келмади?

Ўзи хуш қилиқли, ваъдаси ёлғон,
Мудома жонимни қайғуга солган,
Ваъдаси ёлғондан кўйимиз қолган,
Келмади-келмади, нечун келмади?

¹ Қарийман — қарайман.

ТУНУГУН

Бир дилбари золим мани йиғлатди тунугунай,
Мужгон ўқини кўксим ора отди тунугунай,

Аввалда эди ҳарнаки сирим унга аён
Ағёр сўзи бирла мани йиғлатди тунугунай.

Бор эрди мани ёнимда бир кўна қадирдон,
Бир неча мулойим сўзини айтди тунугунай.

Сабр айла, деди, бевудага¹ йиғлама Ожиз,
Ул арқалик айлаб манга қон этди тунугунай.

¹ Бевуда — беҳуда.

ҚАЙСИ БОҒДАН ОЛДИНГИЗ?

Ман сиздан айларам бир яхши савол,
Сиз бу гулни қайси боғдан олдингиз?
Муборак айлағай Ватаннинг боғин,
Сиз бу гулни қайси боғдан олдингиз?

Тўтига ўхшайди ширин тиллари,
Қадди-қоматлари, нозик беллари,
Мани ҳайрон этди наргис кўзлари,
Сиз бу гулни қайси боғдан олдингиз?

Кўрган одам бўлур анинг ҳайрони,
Бизга таъсир қилди адаб-икроми,
Бирга ўлтирганнинг йўқдир армони,
Сиз бу гулни қайси боғдан олдингиз?

Орази ҳуснининг йўқдир баҳоси,
Сўзлаган сўзлари дарднинг давоси,
Билмам, борми унинг меҳригиёси,
Сиз бу гулни қайси боғдан олдингиз?

ТАР ҒУНЧА

Санга бир сўзим бор, яхши қулоқ сол,
Ука, нердан¹ олдинг бу тар ғунчани?
Ажаб бир хушсухан, ажаб бир шўх ҳол
Ука, нердан олдинг бу тар ғунчани?

Сарвга ўхшайди қадди-қомати,
Оламга нур сочар ҳусни, савлати,
Қўнғлимга ёқади иззат-ҳурмати,
Ука, нердан олдинг бу тар ғунчани?

Табассум айлабон қошини қоқди,
Қулиб сўзлагани ичимни ёқди.
Ҳар кимга тушкани ўзини бахти
Ука, нердан олдинг бу тар ғунчани?

Оҳу киби қора наргис кўзлари,
Тозадан жон берар ширин сўзлари,
Боғда пишган тар олмадек юзлари
Ука, нердан олдинг бу тар ғунчани?

Ука, қутли бўлсин тўйингни шоди,
Сан манга баён эт, ким буни оди?
Париму, малакму кимни авлоди
Ука, нердан олдинг бу тар ғунчани?

Қулоқ солгин Ожиз айтган сўзлара,
Бу мактубни боғишладим сизлара,
Бир кун бирга олиб боринг бизлара,
Ука, нердан олдинг бу тар ғунчани?

¹ Нердан — қасрдан.

УЕЛАМАН

Ул меҳрибоним, ул ёри жоним,
Оҳу фиғоним билмади ҳаргиз,
Оҳим, дардини, кўксим ўтини
Айтсам уёламан, айтмасам армон.

Оҳу ғизолим, қоши ҳилолим,
Будир саволим, истар жавобим,
Завқ ўрасида, эл орасида,
Енсам уёламан, ёнмасам армон.

Ғам бирла шодим, фикр ила ёдим,
Бир кун муродим бўлмади ҳосил,
Ул лабларидан — шакар лаълидан,
Сўрсам уёламан, сўрмасам армон.

Ул шўхи золим чекмас малолим,
Дардин чекарга қолмади ҳолим,
Йўлини ахтариб изиннан бориб
Кўрсам уёламан, кўрмасам армон.

Гуллар бўстонда, булбул фиғонда,
Ман нотаवона қолмади тоқат.
Ер сунбулидан, боғин гулидан
Терсам уёламан, термасам армон.

Чун булбулизор, ман шуҳи ноҳор,
Ожиз дилафкор, йиглаб айтади,
Қўлим бўйнига маржон ўрнига
Доқсам¹ уёламаи, доқмасам армон.

Самар Бону

ҚАМБАРНИСО МУШОИРАСИННИНГ ТОПИЛИШИ

I

Улуғ шоиримиз Алишер Навоий, бир воқеанинг бошидан беҳабар кишига унинг охирини қанча тушунтирма, барибир яхши тушунмайди, дейдилар.

Муҳтарам китобхонларни мана шу аҳволга туширмаслик ниятида мен бу ҳикояни бошидан бошлайман.

Воқеа мана бундай:

«Ўзбек шоирлари» китоби битаёзган пайтда дўстим Абдуллаҳад Азизовдан (шоир Анисий) янги хабар эшитдим. У киши:

— Менинг Абдулҳамид Абдураззоқов номли бир дўстим бор. У Сарвар Бону номли бир шоира хусусида ҳикоя қилиб юрар ва шоиранинг девони борлигини сўзларди. Модомики шоиралар ижоди устида шунчалик меҳнат қилган экансиз, шу Сарвар Бону хусусида ҳам бир суриштириб кўрсангиз яхши бўларди,— дедилар.

Абдулҳамид ака Андижон область, Учқўрғон районида бир мактабда боғбон бўлиб, илҳом париси қиёбоққан кезларда Хуррам тахаллуси билан шеър ҳам ёзар эканлар. Мен бу хабардан бениҳоя хурсанд бўлиб, Абдулҳамид акага дарҳол мана бу мактубни ёздим:

Мулло Абдулҳамид ака!

Нотаниш бир мухлисингизнинг саломини қабул қилингиз. Сизни менга гойибона таништирган киши менинг ҳамкорим, Сизнинг дўстингиз шоир Анисий бўлди. Шу кишининг айтишларига қараганда, Сиз шоира Сарвар Бону¹ ижоди ҳақида баъзи нарсалар билар ва ҳатто у кишининг девони кимларнинг қўлида эканидан во-

¹ Доқсам — тақсом.

¹ Кейин маълум бўлишича, бу шоиранинг номи Самар Бону экан.

қиф эмишсиз. Бу хабар мени кўп қизиқтирди. Чунки мен ўзбек шоирлари ҳақида бир рисола ёзмақдаман. Ҳозир инқилобдан олдин яшаган йигирма етти шоира ҳақида маълумот тўпладим. Агар жанобингиз бир ҳиммат қилиб, Сарвар Бону ҳақида баъзи маълумотлар ва шеърларидан намуналар юборсангиз, ҳам Сизнинг, ҳам Сарвар Бонунинг исмлари адабиёт тарихи саҳифасига ёзилиб қолган бўларди. Менинг текширишларим шуни кўрсатдики, тарихимизда шоирлар кўп бўлган-у, аксариятининг шеърлари йўқолиб кетган. Бу жуда ачинарли ҳол, албатта! Сарвар Бону асарларини ана шундай фалокатдан сақлаш учун Сизга ўхшаш аҳли дилларнинг саъю ҳаракатлари лозим.

Менинг шу илтимосимни ерда қолдирмасиз деб умид қиламан.

Боқи эҳтиром билан: Т. Ж.

30/Х. 58 й. Тошкент.

Бу мактуб Азизовга жуда манзур бўлди. У киши ўзлари ҳам шу мазмунда бир хат ёзиб, дарров Учқўрғонга — Абдулҳамид акага юбордилар. Мен сабрсизлик билан жавоб кутар, лекин жавоб мактуби ҳадеганда келмай, энка-тинкамни қуритарди. Ниҳоят, икки ой деганда Азизов номига бир хат келди. Бу хатда Абдулҳамид ака мактублар учун миннадорчилик изҳор этгач, бу сатрлар авторини кўзда тутиб, қуйидаги сўзларни ёзибди. «Мулло акамга салом денг. Эртага Андижонга бораман, у ердан Дастурхончига тушаман, етарли маълумот ололмасам, Ўшга бораман».

Менинг илтимосимга тааллуқли шу озгина маълумот мени беҳад қувонтирганнинг ҳурматли китобхон яхши ҳис этса керак. Демак, Абдулҳамид ака ҳаракатда, у менинг илтимосимни бажо келтириш учун сафарга ҳозирланган!

Лекин ҳеч қандай жавоб бўлмай, орадан яна уч ойдан зиёд фурсат ўтди. Ниҳоят 1959 йил 7 апрель кунини Абдулаҳад Азизовнинг номига Амонулло Валихоновдан катта бир пакет келди. Бу — мактаб дафтарининг бир варағига ёзилган дуойи салом ва машинкада икки интервал билан 10 бетга ёзилган «Шоиранинг тақдири» сарлавҳали очеркнамо бир материал экан. Хатда дуойи саломдан сўнг, бизга тааллуқли қуйидаги сўзлар бор:

«Айтгандай, Тўхтасин аканинг шоирлар юзасидан Имодиндин акамга¹ қилган нақзи муносабати билан Қамбарнисо деган шоиранинг бир мушоирасини топиб эдим. Ҳошимжон акам маслаҳатига мувофиқ тарихий очеркка ўхшаш бир нарсга айлантирдим ва ундан бир нусхасини ўзларига юбордим, токи Тўхтасин ака Жалоловга берсалар деб...»

Шу тариқа биз шоира Сарвар Бонуни излаб, Қамбарнисо мушоирасини топдик.

Амонулло ким дейсиз-ку, шундай эмасми?

Азизовнинг айтишича, Амонулло Валихонов Андижон Пединститутининг математика муаллими бўлиб, шоир табиатли, адабиёт ҳаваскори экан.

Очерк — фактлар ҳикоясидир. Амонуллонинг «Шоиранинг тақдири» очеркида фактлар етишмайди, баъзи ноаниқликлар учрайди. Бинобарин, биз очеркни ўқигач, баъзи муаммоларни ҳал этолмай, Амонулло Валихоновга қуйидаги мактубни ёзиб юбордик:

Ҳурматли Амонуллохон!

Марҳамат қилиб юборган мактубингизни олдим. Шоира Қамбарнисо ҳақидаги маълумотларингиз учун чин қалбимдан ташаккур айтаман. Материални кўриб чиққач, менда баъзи бир саволлар пайдо бўлди, яъни очеркни ўқиб, қуйидаги муаммоларни ҳал этолмадик.

1. Қамбарнисо билан мушоира қилган шоир Ошиқ Уш қозисининг аълами ёхуд бошқа шахси?

2. Шоир Ошиқнинг бошқа ғазаллари Сизга маълумми, йўқми?

3. Нега Сиз ўз очеркингизда шоир Ошиққа салбий муносабатда бўлгансиз?

4. Қамбарнисо уйига меҳмон бўлиб борган Самар Бонунинг шеъриятга алоқаси борми, йўқми?

Сиз юборган очеркдаги материаллар асосида илмий мақола ёзиш учун юқоридаги саволларга жавоб олиш жуда зарур.

Агар илтифот қилиб, ушбу саволларга тезроқ жавоб ёзиб юборсангиз, мени беҳад миннатдор қилган бўлар эдингиз.

Сизга сиҳат-саломатлик тилаб, Т. Ж.

7 IV 59 йил.

¹ Имодиндин ака — Андижон Пединститутининг бош бухгалтер. Улфат таҳаллуси билан шеърлар ёзди.

Орадан ўн кунча фурсат ўтмай, Амонулло Валихоновдан қуйидаги жавоб мактубини олдим.

Хурматли Тўхтасин ака!

Илтифот юзасидан юборган хатингизни олдим ва ўқиб, мазмунидан хабардор бўлгач, ғоят даражада хурсанд бўлдим.

Хатингизда ишора этилган баъзи ноаниқликларга ўзим билганча жавоб қайтаришга ҳаракат қиламан.

1. Қамбарнисо билан мушоира қилган шоир Ошиқ ҳақида билганлар уни Ўш қозисининг аълами дейишади.

2. Шоир Ошиқнинг Сизнинг қўлингизда мавжуд парчаларидан бошқа асарлари ҳозирча менинг қўлимда йўқ ва жуда оз излашлар мусбат натижа бермади. Балки бирор сабаблар билан йўқолиб кетгандир ёки бирор жойда кўкрагини захга бериб ётгандир.

3. Ошиқ тўғрисида биз эшитган маълумотларга қаралаган бўлса, унинг салбий шахс экани аниқланаётир. Унинг шоирлиги тўғрисида шунини йўлайманки, ундай шахслар бўлиши табиий, мумкин. Зотан, унинг шеърларига кўра ҳам анча «суюқ» экани сезилиб турибди (мен бу ерда Қамбарнисонинг юксак ва мантиқли мисраларига жавобан ўринсиз «очиқ» гапиришини назарда тутаман).

4. Жуда чиройли ва жуда жалб қилувчи савол! Ўшда яшаган бир марҳума Самар Бону исмлиқ шоира ўтган бўлиб, ўз замонасининг йирик, аммо мистик шоирларидан бўлиши Хувайдо эшоннинг набираларидан, Сирожий деган анча иқтидорли шоирнинг қизи ва Соқиб исмли шоирнинг синглиси экан. Шоиранинг кўпгина шеърлари тўпламидан иборат бўлиши девони Душанбада турувчи асли ўзлиқ бўлган Иброҳимжон деган шахсда деб эшитамиз. Аммо шоира Қамбарнисо эшигида турган Самар Бону ўшами ё бошқами бу ҳақда бир нарса айтиб бўлмайди. Шунини ҳам айтиб ўтиш мумкинки, мазкура Самар Бону Чимёнга алоқадорлиги маълум (Хувайдоин Чимёний ҳам дейдилар). Бинобарин, ўша бўлиши ҳам мумкин. Бироқ мен бунини айтишдан четламоқчиман, чунки аниқ билмайман.

Хатингиз охирида шунини айтмоқчиманки, Қамбарнисонинг Ошиқ таклифини қабул қилмаслиги ҳам, агар

ўша давр шароити нуқтани назардан қаралса, Ошиқни ижобий қилиб кўрсатмайди шекилли.

Салом ва эҳтиром билан:

Амонулло.

14 IV 1959 йил.

Гарчи бу мактуб билан масала бирмунча ойдинлашган эса-да, бошқа ҳал этилмаган муаммолар ҳам йўқ эмас. Чунинчи: Амонуллонинг «Шоиранинг тақдири» очеркида Қамбарнисо Муқимийнинг қариндоши ва шоғирди дейилган. Агар бу ривоят рост бўлса, у ҳолда Муқимий билан Қамбарнисонинг қариндошлиқ даражасини аниқлаш зарур. Бунинг учун Қўқонга бориб, Муқимий авлодларини биладиган қарияларга мурожаат қилиш керак. Хувайдонинг невараси, шоир Сирожийнинг қизи Самар Бонунинг девони эса, Душанбада Иброҳимжон деган йигитда эмиш. Агар мен Душанбага бориб, Иброҳимжондан илтимос қилсам у қўлғизимни менга берармикин? Эҳтимол, бермас. Демак, Душанбага борганда, қуруқ қайтмаслик чорасини излаш керак.

Мана шу савол бошимни қотириб турган кезде, Имодин Қосимов курортга кетаётиб, Тошкентда — Азизовникида бир кеча тунаб ўтди. У кишининг айтишича, Самар Бонунинг укаси Амонхон Мақсум (ҳозир 84 ёшларда эмиш) Абдулҳамид аканинг: «Иброҳимжон девонини сўраб борган одамга берармикин?» — деган саволига: «Агар мен хат ёзиб берсам, беради», — дебди. Демак, Амонхон Мақсум ҳузурида бўлиб, бу кексанинг ҳурмат ва ишончига сазовор бўлмоқ лозим, шундагина у кишидан, хат олиб борувчига девонини беринг, мазмунини мактуб олиш мумкин бўлади.

Бундан ташқари, Ўшга бориб Самар Бонунин билган кампирлар билан суҳбат қилиш ҳам шоиранинг шахсияти ҳақида қимматли маълумотлар бериши мумкин. Тадқиқотчининг диққатига сазовор яна бир жиҳат Амонуллонинг: «Мен Тўхтасин аканинг шоиралар юзасидан Имодин акамга қилган нақзи муносабати билан Қамбарнисо деган шоиранинг бир мушоирасини топиб эдим» жумласидир. Амонулло мушоирани қайси манбадан, кимдан олди? Ўша манбаларда шоиранинг бошқа асарлари йўқмикин? Бу сўроқларга жавоб топиш учун Андижонга бориб, Амонулло билан бафуржа суҳбат қилиш зарур.

Мана шу мулоҳаза билан Амонулло Валихоновга қуйидаги мактубни юбордим:

Ҳурматли ўртоқ Валихонов!

Шоира Қамбарнисо ва Самар Бонуларнинг шахсиятини аниқлаш юзасидан юборган саволларимга жавобан ёзган мактубингизни олдим. Жавоб мактубингизни «Ўзбек шоирлари» номли китобимга айнаб киритаман.

Яна баъзи нарсаларни аниқлаш учун май ойида Қўқон, Андижон ва Ўшга бормоқчиман. Қайси кун боришим ҳақида Сизга телеграмма юбораман.

Қамол эҳтиром билан: Т. Ж. 20. IV. 1959.

II

Мен 1959 йил 31 май кун Андижонга бориб Имодин Қосимов, Амонулло Валихонов, Абдулҳамид Абдураззоқов ва ўз ҳамкорим А. Азизовни топдим. (Азизов бу вақтда бир иш билан Андижонга борган эди.) Суҳбат вақтида мен дарҳол муддаога кўчиб, Амонуллодан Қамбарнисо хусусида суриштира кетдим. Маълум бўлишича, Амонулло Ошиқ билан Қамбарнисо орасидаги мушоира ва унга тааллуқли ҳикояни Ошиқнинг ўғлидан эшитиб, ёзиб олган экан. Ошиқ билан Қамбарнисо ҳақида бошқа тафсилотлардан хабари йўқ экан.

Мен Андижонда фурсатни қўлдан бермай эртасигаёқ Абдулҳамид ака ва Азизовнинг ҳамроҳлигида Ўшга жўнадим. Бунинг сабаби шуки, мен Ўшда ҳеч кимни танимас, бу ўртоқларнинг рафоқатларига ва ўрни келганда далолатларига муҳтож эдим. Ўшда ҳамроҳларим мени Шарафиддин Салоҳий деган эски қадрдонлари уйига бошлаб бордилар. Шарафиддин ака савдо системасида ишласа ҳам, ғоят шеърфаҳм ва серзавқ одам экан. Шарафиддин ака классикларимиз ва совет шоирларининг мумтоз шеърларини бир дафтарга кўчириб, терма баёз қилиб қўйибдилар. У кишининг дафтарини ўқиб туриб, қўққисдан, ўзимиз қидириб юрган шоир Ошиқнинг шеърларини кўриб қолдик. Бу дафтарга Ошиқнинг қозилар ҳақидаги ҳажвияси ва босмачиларга қарши ёзган ўткир шеърлари кўчирилган.

Ўшда «Сулаймон Ошиқ» номи билан машҳур бу зот Шарафиддин аканинг яқин дўсти экан. Шарафиддин ака дўсти Сулаймон Ошиқ ҳақида бизга қуйидаги маълумотларни бердилар:

Сулаймон Мирза Маҳмуд ўғли Ошиқ 1860 йилда Ўшда камбағал оиласида туғилган ва 84 ёшга кириб, 1944 йилда Ўшда вафот этган. Қабри Ўш шаҳрининг Алимтепа деган жойида экан. Сулаймон Ошиқдан мукаммал девон қолган. У девон ҳозир ўғли Иброҳимжоннинг қўлида. Иброҳимжон Ўш шаҳрининг Жийдалик кўчасида истиқомат қилади.

Сулаймон Ошиқ хушчақчақ, ҳазилкаш шоир экан. Унинг қозилар ҳақидаги ва «Қал» радибли ҳажвиялари бу фикрини тўла исбот қилади. Шоир Ошиқ узоқ йиллар давомида Ўш қозихонасида «вакил» (қонуншунос) бўлиб ишлаган. Натижада бу доирадаги ҳақсизлик, адолатсизликларни ўз кўзи билан кўрган ва улардан юз ўгирган, қозиларни масхаралаб ҳажвиялар ёзган. Оқибатда Ўш қозиси Хўжахон қози шоир Ошиқни саксон кун қамоққа ҳукм қилган.

Сулаймон Ошиқ дўсти Шарафиддин акага Қамбарнисо ва у билан бўлган мушоираси ҳақида қуйидагиларни ҳикоя қилган экан:

«Инқилоб арафасида Сузоқ районида¹ қозилар саёзи² чақирилди. Мен ҳам Ўш қозиси билан шу саёзга борган эдим. Мурофаа тамом бўлиб, ҳамма қозилар муфти ва аъламлари билан чиқиб кетдилар. Қозихонада Хўжахон қози, мен ва бошқа ўшлик ҳамроҳларимиз қолдик. Шу вақтда бир аёл билан бир эркак кириб, бонтифоқ талоқ хати сўрадилар. Ҳар икки томон рози бўлгани учун қози талоқ хати ёзишга буюрди. Талоқ хати ёзилиб, қўл қўйиш учун паранжилик хотинга берилди. Хотин оппоқ, нафис қўлларини узатиб қалам сўради, мен қаламни давогга тегизиб аёлга бердим. Аёл талоқ хатига қўл қўйиб, қозига узатди. Қози хатга қараб ҳанг-манг бўлиб қолди ва юзларида таажжуб аломати зоҳир бўлиб, талоқ хатини менга узатди. Мен ҳам хатга қараб кўзларимга нишонмадим. Хотин энг моҳир хаттот қалами билан:

«Тақдир ўқини нишони Қамбарнисо жафокаш»,—

деб қўл қўйибди. Мурофаада ҳозир бўлганлар ҳаммамиз ҳайратда қолдик. Мен эҳтиром билан хотиндан:

¹ Сузоқ — Жалолобод шаҳрига яқин бир район.

² Саёз — русча съезд сўзининг бузилган шакли. Қозилар саёзи — қозилар съезди демакдир.

— Синглим, хатни кимдан таълим олгансиз? — деб сўрадим.

Хотин қисқа жавоб қайтарди:

— Қўқонлик қариндошимиз шоир Муқимийдан.

Ана шу савол-жавоблардан сўнг мен тегажакликка ўтиб, дарҳол бошқа бир қоғозга:

Ошиқни муддаоси Қамбар пари нисодир,
Оразлари қизил гул, кокуллари қародур,—

байтини ёзиб:

— Синглим, талоқ хатига нотўғри қўл қўйибсиз, бошқа ерига қўл қўймоқ лозим эди,— деб байт билан талоқ хатини Қамбарнисога узатдим. Хотин хатни чиммати ичига олиб ўқиди-да, яна қалам сўради. Мен қалам узатдим. Хотин шу заҳотиёқ жавоб ёзиб, менга узатди:

Кокулга қўл узатма, эй Ошиқи балокаш,
Ишқ аҳлига бу кокул гўёки аждаҳодур.

Шарафиддин аканинг айтишига қараганда, мушоира шу ерда узулиб қолади. Қозихонада, бошқалар ҳузурида уни давом эттириш ўнғайсиз туюлади. Аммо, кейинча, шоир Ошиқ Қамбарнисони қидириб топади ва қозихонада бошлаган мушоирани давом эттиради. Мана шу мушоиранинг тўла тексти:

О ш и қ:

Ошиқни муддаоси Қамбар пари нисодур,
Оразлари қизил гул, кокуллари қародур.

Қ а м б а р н и с о:

Кокулга қўл узатма, эй Ошиқи балокаш,
Ишқ аҳлига бу кокул гўёки аждаҳодур.

О ш и қ:

Зулфинг қаролиғидин касб этди лайли ялдо,
Зулфинг ҳавоси бирлан тандин бу жон бородур.

Қ а м б а р н и с о:

Кокулларим «Аналҳақ»¹ дорини риштасидур,
Мансур² осилса анга қайди аро адодур.

О ш и қ:

Соямдин истироҳат олмоқ умид этармен,
Фурқат ўтида, жоно, жоним куйиб бородур.

Қ а м б а р н и с о:

Соямдин истироҳат олмоқ умид қилма,
Уммиди истироҳат Ошиқга пораводур.

О ш и қ:

Жон бирла мол ҳадя бўлсун сенга нигора,
Хоки раҳинг кўзумга бас бўлса тўтиёдур.

Қ а м б а р н и с о:

Мол ила жонни неткум, ҳосилсиз эрса мақсад,
Кечдим алар баридин, бу барча бебақодур.

О ш и қ:

Ошиқга раҳм қилгил, эй раҳмсиз, жафожў,
Қолма вуболимизга, ишқинг биза балодур.

Қ а м б а р н и с о:

Алломан замонга андиша зийнат эрмиш,
Беҳуда ҳарза айтмоқ, бил, таври норасодур.
Очилса гунча келмиш — сочилмоғи муқаррар,
Ортиқ лаб очмоқ энди, Қамбарнисо, хатодур.

Бу мушоиранинг Амонулло Валихонов бизга юборган тексти билан Шарафиддин ака дафтаригаги тексти бири-биридан анча фарқ қилади. Чунончи, юқорида кўриб ўтганимиз Ошиқнинг:

^{1,2} Мансур — шарқ фийласуфларидан бири. Бу киши «Аналҳақ», яъни «мен худо» дегани учун дорга осиб ўлдирилган.

Соянгдин истироҳат олмоқ умид этарман,
Фурқат ўтида, жоно, жоним куйиб борадур,—

байти Шарафиддин аканинг дафтариди:

Соянгди истироҳат олмоқ иложи борму?
Фурқат ўтида, жоно, жоним куйиб борадур,—

шаклида ёзилган. Бу байтга қалам теккизилгани ва бирмунча таҳрир қилингани кўриниб туради. Бироқ Қамбарнисонинг унга жавобан ёзган байтининг чуқур мазмунни тамомила байрон қилиб таҳрир этилган. Бу жавоб биз кўчирган нусхада:

Соямдин истироҳат олмоқ умид қилма,
Умиди истироҳат Ошиқга пораводур,—

бўлса, Шарафиддин ака нусхасида:

Соямда истироҳат олмоқ умид қилсанг,
Мол бирла жонни сарф эт, соям сенга раводур,—

тарзида ёзилган. Шарафиддин ака дафтариди Қамбарнисога нисбат берилган яна мана бу байт бор:

Иш қилки, чиқма йўлдин, бўл пайвари шариат,
Тақдир бўлса ишрат—донм санго-мангодур.

Бу байт Амонулло менга юборган нусхада йўқ. Фикримча, мушоира қайта таҳрир қилинганда бу байтни бошқа бир шахс ўзи тўқиб, шоиранинг гурури, виқори, ибо ва ҳаёсини қасддан ерга урган. Зотан, Ошиқ, молу жонини ҳадя қилай, деб турганда,

Мол ила жонни неткум, ҳосилсиз эрса мақсад,
Кечдим алар баридин, бу барча бебақодур,—

деган шоиранинг: «Мол ила жонни сарф эт...» дейиши асло мумкин эмас, бу ҳеч мантиққа сиғмайди.

Бу мушоирани диққат билан ўқиган ҳар бир киши заковат ва истеъдодда Қамбарнисо Сулаймон Ошиқдан бир неча поғона юқорида турганини дарҳол ҳис этади. Қамбарнисонинг байтларида ўзбек аёлларига ҳос ибо ва ҳаё барқ уриб туради. Мен Ошиқ билан Қамбарнисо шеърларини бир-бирига таққослаб турмайман. Бу борада Амонулло Валихонов мактубида баён этилган фикрларга тўла қўшиламан.

Шарафиддин аканинг айтишига қараганда Қамбарнисо эридан талоқ хати олгач, Қўқонга кетади. Шоир Ошиқ совға-саломлар олиб, Қамбарнисони йўқлаб орқасидан Қўқонга боради. Лекин, шоира сил касалига мубтало экан. Орадан озгина фурсат ўтмай, Қамбарнисо ана шу бедаво касалдан вафот этади.

Қамбарнисодан яна қандай асарлар қолгани ва Муқимийга қариндошлик нисбати ҳозирча маълум эмас. Бу борада текшириш ишлари давом этмоқда. Масаланинг бу жиҳатларини аниқлаш Қўқон зиёлиларининг ҳиммат ва ғайратларига боғлиқ кўринади.

БОНУ АВЛОДЛАРИ ОРАСИДА

Сафарга чиқишдан мурод Қамбарнисо билан Ошиқ ҳақида материал тўплашдан ташқари, Ҳувайдонинг набираси шоира Самар Бону девонини топиш экани китобхоннинг хотирида бўлса керак. Ҳувайдонинг ўғли Сирожий, Ҳувайдонинг яна бир набираси Соқиб шоир экани адабиёт тарихчиларига маълум. Аммо унинг набираси, Сирожийнинг қизи Самар Бонунинг шоирлиги ҳалигача маълум эмас эди. Самар Бону дарагини қачон, кимдан ва қандай эшитганимиз менинг Абдулҳамид акага ёзган мактубимда зикр қилингани учун бу ерда яна такрорлашга ҳожат йўқ. Самар Бонунинг укаси Амонхон Мақсум Андижоннинг Заврақ қишлоғида деб эшитган эдик. Лекин андижонлик хайрихоҳларимиз, Амонхон Мақсум қаттиқ касал бўлиб, Заврақдан Ушга кетгани хабарини айтган эдилар. Шарафиддин ака бизнинг бу сафардан муродимиз нима эканини билиб, Амонхон Мақсум ён қўшиниси эканини айтди. Мен, ҳамроҳларим, Шарафиддин ака ва шоир Маҳжур—беш киши бўлиб, Амонхон Мақсумни кўргани кирдик. Амонхон Мақсум 84 ёшли экан, қаттиқ касалликдан кейин ҳозир бир оз ўзига келган бўлса ҳам ҳали ўрнидан туриб ўтиролмас, келган-кетганларни гоҳ танир, гоҳ эслолмас экан. Бемор қария кўзларини катта-катта очиб, бизларга қарар, лекин ҳеч биримизни танимай, таажжуб билан тикиларди. Шоир Маҳжур билан Шарафиддин ака чолни елкасидан кўтариб туриб, ўзларини танитдилар. Қариянинг дарров чехраси очилиб, хуш келибсиз, деб боши билан ишора қилди. Маҳжур бизларни кўрсатиб, бу

деди. Чол тамом ҳайратда қолиб гоҳ менга, гоҳ ҳамроҳларимга боқарди. Қариянинг қулоқлари огир, қўл-оёқлари дармонсиз, белидан қувват, кўзларидан нур кетган. Лекин ўзи шу қадар нуроний, шу қадар хушчеҳра чолки, унга қараб тўймайсан киши. Мен бу чолга ҳасрат ва надомат билан тикилар, аммо нима деб тасалли беришни билмасдим.

Шунда шоир Маҳжур:

— Бу чол ёшлигида гоҳ хушчақчақ одам эди, унинг суҳбатини одамлар ҳавас қиларди. Мақсум Абу Али Сино асарларини яхши ўрганган, табобат билан шуғулланарди, кўп беморлар унинг қўлидан шифо топган,— деди.

Мен Амонхон Мақсумга қараб туриб, хайёмона хаёлларга чўмдим. Кўпларнинг дардига даво топиб, уларга ҳаёт бағишлаган бу нуроний чол ҳозир ўзи «қарилик» деб аталган бедаво дардга гирифтор!.. Наҳотки «қарилик» деган бу машъум касалнинг давоси бўлмаса!

Қарияга саволлар берилса тушунар, лекин фикрларини бир тартибга солиб жавоб қайтаролмас эди. Шу пайтда Шарафиддин ака Амирнинг мумтоз бир газали вазнида Амонхон Мақсум тўқиган ҳазил тарзидаги байтни эслатди. Чолнинг юз ва кўзларига нур югуриб, кула-кула қуйидаги байтларни ўқиди:

А м и р:

Қадаҳ бишкаст соқий, ман шикастам шишан дилро,
Ту ҳам тарафи кулаҳ бишкан, ки бишкан-бишкан аст имшаб.

А м о н х о н М а қ с у м:

Қовун пишди, анору олма пишди, нок ҳам пишди,
Менам пишдим, сенам пишгини, ки пишган-пишган аст имшаб.

Сўнгги байт чолнинг ёшлик шўхликларини эслатувчи, унинг суҳбаторолигини кўрсатувчи бир далил, албатта. Шунинг учун бемор қария кулар, биз ҳам унга қўшилиб хандон урардик.

Мундоқ ўйлаб қарасам, чол ростдан ҳам ҳозир «пишиб» турибди. Шу алпозда унга Самар Бонунинг девони

ҳақида саволлар бериш маъносиз туюлди. Бинобарин, биз Амонхон Мақсумнинг ўғли Рукниддинга мурожаат қилиб, суриштира кетдик. Бизга Душанбада деб хабар қилганлари Иброҳимжоннинг фамилия ва адресини сўрадик. Маълум бўлишича, Иброҳимжон Душанбада эмас, Сурхондарё областига қарашли Узуи районида турар экан. Бу онладан Самар Бону ҳақида бошқа қеч қандай маълумот ололмай, хайрлашиб чиқдик. Демак, мен Душанбага эмас, Сурхондарёга боришим лозим. Шу пайтда шоир Маҳжур янги бир фикрни ўртага ташлади. У киши:

— Ушда Амонхон Мақсумдан ташқари шоир Соқибнинг ўғли Разиддин Мақсум яшайди. Самар Бону унинг аммаси бўлади. Эҳтимол, шу кишидан бирор янгилик эшитармиз,— деб қолди.

Суриштириб Разиддин Мақсумни топдик. Эллик ёшлар чамасидаги бу киши колхоз трактор паркида слесарь бўлиб ишларкан. Разиддин Мақсум девоннинг Душанба ва Сурхондарёда бўлиш эҳтимолини рад этиб, қуйидагиларни айтди:

— Самар ачамнинг девонлари бизникида эди. Бундан ўн йил муқаддам опам Баҳринисо Чимёнга олиб кетган эдилар. Олти йил муқаддам опамиз оламдан ўтдилар. У кишидан бир қиз қолган. Оти Мунисхон. Ана шу жияним «Мунис» тахаллуси билан шеър ёзади. Мунисхон ўзи шоира бўлгани учун онасининг қўлидаги китоблар, жумладан Самар ачамнинг девонлари шунинг қўлида бўлиши муқаррар. Бинобарин, сиз овора бўлиб Душанба ва Сурхондарёга эмас, тўғри Чимёнга бориб, Муқимиддин Мақсумни топинг. У киши бизнинг язнамиз (поччамиз) бўлади, ўшанга илтимос қилсангиз, девонни сизга кўрсатадилар.

Разиддин Мақсумнинг бу сўзлари менинг руҳимни кўтарди. Мен у кишидан Муқимиддин Мақсум номига бир хат ёзиб беришларини илтимос қилдим. Разиддин Мақсум мамнуният билан қуйидаги мактубни ёзиб бердилар.

«Муқимиддин акам ва ҳам жигарларимга саломдан сўнг сўз шулки, борган меҳмонларга яхши хизмат қилиб, ўзингизнинг шеърларингизни кўрсатиш ва Самар Бону ачам китоби қайда эканлигини билганингизча айтиб бering, деб укангиз:

Разиддин».

мен хатин билан беҳад бондим. Тазаримда Чименга боришим билан саккиз ойдан буён сўроқлаб юрганам Самар Бону девонини менга чиқариб берадигандай туюларди.

Самар Бону ўз шеърларини оққа кўчириб, икки пуха девон тузган, девониди «Алиф» дан «Е» гача шеърлар бор, бундан ташқари қариндошлари ўзларига ёққан шеърларини бир дафтарга кўчириб олганлар деб эшитдик. Шоир Маҳжур мана шу дафтардаги газалларни ўқиган экан. Мен Маҳжурдан, сиз ўқиган шеърларнинг бадний савияси қандай эди, деб сўрадим. Маҳжур: «Дафтардаги маснавийётлар мутасаввифона, газаллари эса равон ва ўйноқи», деб жавоб берди. Ўша дафтар ҳозир Андижон область, Тепакўрғон районига қарашли Қорасув қишлоғида турувчи Мулло Ботурда деб эшитдик. Бинобарин, Ўшдан қайтишда Абдулҳамид Абдураззоқовни Қорасувга жўнатиб, Азизов иккимиз Андижонга қайтдик. Эртасига Абдулҳамид ака келиб: «Дафтар шуларда, лекин бермаяптилар. Қимирлаган қозикқа ўхшайди, қимирлайди-ю, чиқмаяпти», деди.

Шу вақтда Андижонга ёзувчилар союзининг йўлланмаси билан шоир Ҳабибий бориб қолди. У киши Андижон ва Наманганда бўлиши лозим экан. Мен у кишидан йўлни ўзгартириб, Абдулҳамид ака билан Ўш ва Қорасувга тушиб, Самар Бону дафтарини топишда менга ёрдам беришларини сўрадим. Ҳабибий рози бўлгач, мен Чименга қараб жўнадим. Андижондан Фарғонага, Фарғонадан Водил районига бориб, ундан Чименга ўтдим. Чименда «Ленинград» колхозининг экспедитори Ҳ. Мақсудов мени Муқимиддин Мақсумнинг уйига бошлаб борди. Мен Муқимиддин акага қандай эзгу ният билан келганимни батафсил ҳикоя қилиб, Разиддин Мақсум ёзиб берган мактубни топишдим. Таассуфки, қариндошининг мактуби ҳам, менинг илтижоларим ҳам фойда бермади. Муқимиддин Мақсум: «Китоб бизда эмас, Аравондаги қариндошларимизникида бўлса керак», деб туриб олди.

Бу китобнинг нашр этилиши сизнинг авлодингиз учун шон-шараф дедим, кор қилмади. Бу китоб нашр этилган тақдирда моддий манфаатдор бўлишларини уқтирдим, кор қилмади. Асар қолдириш — фарзанд қолдиришдир, бу асарни яшириб, халқни ундан бебаҳра этиш — бировнинг фарзандини ўлдириш каби жиноят

дедим, кор қилмади. Бўлмаса, рафиқангизни чақиринг, балки у киши баъзи газалларини ёд билар, мен у кишидан эшитиб, ёзиб олай дедим, кўнмади.

Шу тариқа, Самар Бону девонини ҳалокатдан сاقлайман, деб қилган саёю ҳаракатларим самарасиз туғаб, Тошкентга қайтдим.

Орадан уч-тўрт кун ўтмай, Разиддин Салоҳиддинов Ўзбекистон Давлат бадний адабиёт нашриётига кириб, келди. У киши менинг Чимендан ҳеч нарса топмай хафа бўлиб қайтганимни билиб:

— Мен эртага Ўшга қайтаман. Ерниг остида бўлса ҳам сизга бирор нарса топиб юбораман,— деди.

Разиддин ака бизни алдамади. Орадан бир ҳафта вақт ўтар-ўтмас, у кишидан қуйидаги мактубни олдик:

«Сизнинг олдингиздан келганимдан кейин тўғри Аравон билан Тепакўрғонга бордим. Опам Ҳожинисо Салоҳиддин қизининг уйига бориб, бир қоп эски китобларни бир чеккадан қараб, ушбу шеърларини топиб юбордим.

Боқи на дерман, салом-алайкум: Разиддин».

2/VI 1959 йил.

Самар Бону машҳур шоиримиз Ҳувайдоннинг набияраси, шоир Сирожийнинг қизи, шоир Соқибнинг синглиси бўлиб, қариндошларининг сўзига қараганда, олтинчи ёшга кириб, бундан олтинчи беш йил муқаддам Ўшда вафот этган. Демак, Самар Бону 1834 йилда дунёга келиб, 1894 йилда оламдан ўтган. Шоиранинг жияни Разиддин Салоҳиддиновнинг бизга ёзган мактубида Самар Бонунинг таржиман ҳолига онд баъзи деталлар бор. Мана у киши нима деб ёзади: «Сирожиддиннинг тўрт қизи бўлиб, каттаси Самар Бону бўлган. Самар Бону аввал бир домлага рўзгор қилиб, бир оз муддатдан кейин ундан ажралиб, Хусайин ака деган бир деҳқонга тушган. У билан қирқ йил рўзгор қилиб, фарзанд кўрмасдан Ўшда вафот қилган».

Амонхон Мақсум бундан етти-саккиз ой муқаддам Абдулҳамид Абдураззоқовга опаси Самар Бону хусусида сўз очиб:

— Мен тўрт ёшимдан шу опамнинг тарбиясида ўсдим, опам замонасининг оқила ва фозила аёлларидан эди. Шеъриятда Зебуннисодан кам эмасди,— дебди.

Самар Бону (бундан сунг тахаллуси билан «Бону» деб юритамиз) ўз шеърларини девон ҳолига келтириб икки нусха кўчирганини юқорида қайд этган эдик.

Разиддин Салоҳиддинов менга юборган Бону шеърлари ғоят даражада эскирган бир девоннинг егти варагидан йиртиб олинган парча-парча қоғозлардан иборатдир. Бинобарин, бу парчалардаги шеърларни бошдан-охиригача ўқиш жуда мушкул иш, чунки шеърларнинг ё боши, ё охири йўқ, баъзи парчаларда мисраларнинг ярмигина қолган.

Бону девонининг шу йиртиқ, мажруҳ парчаларига қараб, унинг турли газалларидан қуйидаги мисраларни ўқишга муваффақ бўлдик:

Ишқ ишини тутган элнинг жумлаи кори мубоҳ,
Оҳи сарду, рўйи зарду нолаи зори мубоҳ.

Васли муҳтожинда ошиқ доимо зору ҳақир,
Шоҳи ҳуснии олдаи бўлгуси агёри мубоҳ.

Арш тоқида бутуқлик бўлса ошиқ гирясен,
Ерига ошиқларини бўлса саршори мубоҳ.

.....
Бир ўлиб, минг йўл тирилгай иштиёқи ёрдин,
Дарди бедармон ўлуб Бонуни бемори мубоҳ.

Яна:

Зулайхое замонида тугилди мисри² Ўш ичра,
Анга ул Юсуфи Канъон каби қўйди баҳо ул шўх.

Тамоми бош аёғи хўбдур ўзга ярошукда,
Билиб бўлмас анинг зиндони ишқ ичра фано ул шўх.

Кўруб чоҳи заинаҳдонин ҳамиша банди зиндонман,
Ғубори мақламин кўзга қилурдим тўтиё ул шўх.

Яна:

Юзининг соғиниб, дилбар, аранг таи ичра жон келдим,
Ўларга чоғладим ўзни, баҳамдуллоҳ амон келдим.

¹ Бу байтни ўқиб бўлмади.

² «Мисри» сўзи бу ўринда шаҳар маъносидан ишлатилган. «Мисри Ўш» — Ўш шаҳри.

Юзининг орзусида етушгунча ҷунон ийглаб,
Сени ёдингни айлаб кеча-кундуз дарниҳон келдим.

Неча куилар ўтуб кетди, лабингни хандасин кўрмай,
Қизил гул гунчасидек таҳ-батаҳ бағримда қон келдим.

Юзиндан ўргилай, дилбар, менга сен бўлмагил эolim,
Жамолингни кўрай деб, қошинга ушбул замон келдим.

Яна:

Кетдинг, ёрим, мени тирик ўлдириб,
Чиройинни заъфарондек сўлдириб,
Юрагинни гаму қонга тўлдириб.

Кетди ёрим кўягим бежо айлабон,
Ҳижрон доғин бағримда жо айлабон,
Кўз ёшимни оққан дарё айлабон.

Бону қирқ йилдан зиёд бир давр ичида бадий ижод билан машғул бўлган. Бинобарин, бу парчаларга қараб Бону девонининг қимматини аниқлаш амри маҳол. Шуниси ҳам борки, Мирзо Бедил, «Мен қатрага қараб денгизни кўраман», деган. Демак, ҳар бир зийрак ўқувчи бу парчаларга зеҳн солиб, Бону бақувват шоира, деган фикрга келиши мумкин. Зотан «Мубоҳ», «Ул шўх», «Келдим» радифли шеърлар шоиранинг зако ва истеъдодини кўрсатувчи яхши далиллардир.

БИЗ НОУМИД БУЛИБ ҚОЛМАДИК

«Икки шоиранинг адабий меросини излаб» 1959 йилгача тўпланган маълумотимиз, топган намуналаримиз мана шулар эди.

Лекин биз қидириш ишларини тўхтатмадик, тадқиқот давом этди.

1962 йил 8 февралда ўшлик дўстим Шарафиддин Салоҳиддиновдан қизиқ мактуб олдим. Бу мактуб бизнинг мавзу-баҳсимизга алоқадор бўлгани учун уни сиз билан бақамти ўқиш афзалроқ деб ўйлайман. Мана, у киши нима деб ёзибдилар:

«Муҳтарам Тўхтасин ака! Саломдан сўнгера маълумлари ўлғайким, Разиддин Мақсум қидириб юриб тополмаган Самар Бону қўлғезма девонини мен биринчи февраль кунини Ўшдан топдим. Шу кунини девонни сақлаган

кишини девонин билан ўз ушга чакиртириб келиб, тўрт соат сўзлашдим, девоннинг баъзи ерларига назар солиб, ўқиб кўрдим. Ҳақиқатда Самар Бонунинг ўз қўли билан ёзилган. Менга уч-тўрт кунга ташлаб кетинглар, ўқиб кўрайин десам, ташлаб кетингга кўнмадилар. Ўз ҳузурларида девондан икки газал ва уч рубоийни кўчириб олдим ва сўзимнинг исботи учун ушбу хат билан сизга юбордим. Девон эгалари билан: мен Тўхтасин акамга хат ёзаман, хатнинг жавоби келгунча ҳеч кимга кўрсатилмасин ва айтилмасин, яна шунча кун сақлангандай сақланиб турилсин, деб қаттиқ ваздалашдик, ҳар икки тараф шунга рози бўлиб қўл олишдик. Иложи бўлса дарҳол ўзингиз келсангиз, иложи бўлмаган тақдирда Эркинжонни¹ юбормасангиз иш битмайди, чунки девон жуда нозик жойда, анча-мунча одамга бермайди.

Боқи салом ва ҳурмат билан: Шарафиддин Салоҳий,
Уш.

1/II 1962.

Бу мактуб мени нечоғлик қувонтирганини баён қилиш учун муносиб сўз тополмайман. Негаки, сўнгги тўрт йил мобайнида менинг бутун фикру зикрим шунга йўнатилган, Самар Бону девонини топиб, элимизга совға қилиш мен учун муддао бўлиб қолган эди. Тўрт йил давомида тўхтовсиз Фарғона водийсига қатнаб, неча юзлаб одамлар билан суҳбат қилдим. Ҳувайдо авлодлари ҳақида, Самар Бону ҳақида сўраб-суриштириб кўрдим. Тўғри, бу қидиришлар натижасида Бону ҳақидаги тасаввурим кенгайди. Ҳар хил савиядаги, турли ёшдаги одамларнинг бу мавзудаги суҳбатлари менга зўр таъсир кўрсатди. Уларнинг диний-хурофий ранг бериб айтган афсоналарини ақл тарозусига солиб кўрар, улардан ўзимча хулоса чиқарар эдим. Бора-бора, тасаввуримда Самар Бону образи гавдалана бошлади. У, сарвқомат, гулчеҳра қиз эди. Мен фикран у билан суҳбатлашар,

¹ Гап ёш ёзувчимиз Эркин Жабборов ҳақида. 1960 йилда Самар Бонунинг жияни Разиддин Мақсумдан, Самар аччанинг иккита газалининг топиб қўйди. Ушга келиб, шуларни кўринг, манзур бўлса олиб кетинг деган мазмунда хат олган эдим. У вақтда касалхонада ётганим учун менинг илтимосим билан дўстим Эркин Жабборов Ушга бориб, Самар Бонунинг ўлими тўшағида ётган укаси Амонхон Мақсумнинг суратини, шунингдек Разиддин Мақсум топиб қўйган «Райҳон» ва «Қизлар» радифли газалларни олиб келиб, «Улхан» журнаlining 1961 йил, биринчи сонда эълон қилди. (Т.Ж.)

шахсий ҳаётида рўй берган алам-ангез воқеаларни қайта-қайта сўраб-суриштирардим. Бонунинг жавобларини тинглаб, унинг ақл-идрокига, мустаҳкам иродасига қўйил қолардим...

Аммо шунча кезиб, шунча овора бўлиб, ҳанузгача Бону девонини тополмаганим учун хуноб бўлиб юраддим. Дўстим Шарафиддин Салоҳиддиновдан келган хушхабар бу ғашликка хотима берди.

Одамларнинг ривоятларига қараб, Бонунинг хулқи, феъли-автори ҳақида ҳам маълум бир фикрга келган эдим. Тасаввуримча, Бону бир сўзли, шаддод, шунинг билан бирга, матонатли, файласуф табиатли аёл бўлган. Унинг девонидан кўчириб юборилган газал ва рубоийлар ҳам шоиранинг табиатини ёрқин ифодалаб туради. Мана, шу рубоийларнинг бири:

Қип-қизил девонаман, не нав қилай мен ўзини соғ,
Юрагим вайронадур, мен шунчаки зоҳирда чоғ,
Бу жаҳон хушнудлигини хушламадсан, эй кўнгил,
Эҳтиёт эт, сен, жаҳон айвонида сонсиз тузоғ.

Нега шоиранинг юраги «вайрона», нега унинг кўнгил «жаҳон хушнудлигини хушламайди», нега «жаҳон айвони» бояқиш шоирага «сонсиз тузоғ» бўлиб кўринади? Бу сўроқларга жавобни кейинга қолдириб, шоиранинг «Айлаб» радифли газалидан охириги байтни ўқиб кўрайлик:

Гаҳи хушман, гаҳи нохуш, гаҳи беҳуш, гаҳи боҳуш,
Бу Бонуни хароб эттинг сочинг мушқини таноб айлаб...

Бу мисраларда ҳассос, жўшқин қалбнинг садоси янграмоқда, бу байт классик шоирларнинг газаллари савиясида...

Мактуб ва шеърлар мутолааси мени беҳад қувонтирди, руҳим кўтарилди. Эртасигаёқ Ушга жўнадим. Андижондан менга ҳамроҳ бўлиб берган дўстим Амонуллохон Валихонов билан 10 февралда Шарафиддин Салоҳиддинов хонадонига кириб бордик. Шарафиддин ака жуда закий ва ринд одам. Менинг ҳамроҳим Амонуллохон ҳам камдан-кам учрайдиган ҳалол, ҳалим, хуштавозе йигит. Унинг рафоқатида одам ўзини енгил ҳис этади, суҳбати эса ҳаловатбахш, муомалаларини кўриб ҳавасинг келади.

Уш бозорига келганда Амонуллохон ўзбек анъаналарига мувофиқ ширмой нон, қанд, бодом, писта каби нарсаларни харид қилди-да, яна атрофга жавдираб қарай бошлади. «Ҳа», десам: «Майиз керак эди», деб қолди. Ҳолбуки шу қандолатчининг ўзида олтин каби сариқ кишиш бор эди. Мен кишишга ишора қилиб: «Бу бўлмайdimи?» дедим. Амонуллохон мийиғида қулиб: «Йўқ, домла, қора майиз керак», деди. Ахтара-ахтара қора майиз топдик. Лекин Амонуллохон, 25 грамм майиз тортиб беринг, деб қолди. Бу гапни эшитиб мен ҳам, майизфуруш ҳам ҳайрон бўлдик. Лекин майизфурушнинг ўзга чораси йўқ эди, у 25 грамм майиз тортиб берди. Мен Амонуллохонга савол назари билан қарадим. У: «Сабр қилсинлар, бунинг сабабини кейин биләдилар», деди.

Шарафиддин ака бизнинг йўлимизга мунтазир эканлар, остонадан қадам қўйишимиз билан:

— Мозор босиб келган дўстлар дийдорини кўришдан бисёр мамнунман,— дея зарофат қилди.

Бизда «мозор босган нон» деган таъбир бор. Ундай нон «табаррук» бўлади. Уни кўзга суртиб ейишади. Аммо «мозор босиб келган дўстлар» таъбири тамом янги бўлиб, хушнуд кулгига сабаб бўлди.

Катта боғнинг ўртасида қурилган меҳмонхонага кирдик. Шарафиддин ака Амонуллохоннинг қўлидаги нарсаларни кўриб:

— Нега овора бўлдилар. Ахир, дастурхон кўтариб юриш хотинлар одати-ку,— деб «койиб» берди.

Амонуллохон ҳам ҳазил занжирини бўшатмай:

— Эскиларнинг: мулла киши — хотин киши, деган мақоллари бор, икки мулла бир бўлиб, бир аёлчалик иш қилган бўлсак, бизни маъзур кўрасиз,— деб жавоб берди.

Яна кулги, чақчақ бошланди.

Мезбон дастурхонга кириб кетганда, Амонуллохон 25 грамм қора майиз ҳақида сўз очди:

— Фарғона йигитларининг қизиқ одати бор: бир-бирларига лақаб қўйиб, чандишиб, аския қилишмаса кўнгиллари тўлмайди. Мезбонимизнинг лақаби «Кўкнорн». Қора майиз у кишининг лақабларига ишора. Аслида эса, Мақсум акам (Шарафиддин акани дўстлари Мақсум ака деб аташади) умриларида кўкнорн ичган эмаслар. У киши кўпинча тафаккурга берилиб, хомуш

ўтирадилар. Кўкнориларнинг сукутга кетиши билан Мақсум аканинг ана шу ҳолатида ўхшашлик бор. Шунга ишора қилиб, ҳарифлари унга «Кўкнорн» деб лақаб қўйганлар.

Тўкин дастурхон ёзилди. Шарафиддин акам бизларга чой қўйиб бериб, ўз пиёласини лабига олиб борган ҳамон Амонуллохон «шошманг» ишорасида қўл кўтариб, ўрнидан қўзғалди. Шарафиддин ака ҳам турди.

Амонуллохон узр сўраган оҳангда:

— Хом сўт эмган банда-да, бир нарсани тамом унутибман. Сизга андижонлик ёру дўстлардан туҳфа келтирган эдим. Лутфан қабул этсинлар,— деб ўн қават қоғозга ўралган бир нарсани Шарафиддин акага узатди.

Шарафиддин ака ҳанг-манг бўлиб, кутилмаган туҳфани оча бошлади. Бу — ўн-ўн икки дона қора майиз эди...

Бирдан шундай қаҳқаҳа кўтарилдики, учаламизнинг ҳам кўзларимизга ёш тўлди.

Бу — сўзсиз аския эди, лекин бу — ҳақоратомуз, дилозор, ййдоқ, яланғоч аския эмас, бегараз закийликнинг бир товланиши эди.

Суҳбат самимий, риндона бошланди. Бу анжуманда май йўқ, аммо биз сархуш эдик. Мавзу донраси ҳадсиз, ўн асрни қамраб олар, гоҳо Фирдавсийдан сўз бошлаб, Миртемир билан якуилар эдик. Мезбонимиз Шарафиддин ака ҳам, Амонуллохон ҳам Фузулийнинг оташин мухлислари. Гоҳ Фузулийнинг фусункор ғазалларини ўқир, шоирнинг ҳассослигига, ўткир дидига, нозик ташбеҳларига қойил қолар, «ҳай, ҳай» нидолари билан улуғ бобомизнинг зеҳн-зақосига таҳсин ўқир, таъзим қилар эдик.

Худди шу пайтда Амонуллохон:

— Мен мавлоно Фузулий олдида бир гуноҳ қилганман. Аммо ҳанузгача бу гуноҳим пинҳоний. Агар руҳсат этилса, шу гуноҳимни ошкор этиб, Фузулий мухлисларидан узр сўрамоқчиман,— деди.

Шарафиддин ака ҳам, мен ҳам гап нима устида эканини дарҳол пайқадик. Амонуллохон Андижондаги Пединститутнинг математика муаллими, аммо илҳом париси билан хилватда дуч келганда, лоқайд ўтиб кетадиган йигитлардан эмас, у яхшигина шоир. Амонуллохоннинг Бобир ғазалига боғланган нафис бир мухаммасини

«Ўзбек шоиралари»нинг биринчи нашрида эълон қилган эдим. Аммо... Фузулийга бас кела олармикин?

Мен шундай андишада эканман, мезбон валломатлик қилиб:

— Қонуншунослар: гуноҳкорнинг иқрори — гуноҳни енгиллаштиради, дейдилар. Сизнинг гуноҳингизни ҳам шу тарозуда тортамыз. Қани марҳамат, қулоғимиз сизда,— деди.

Шундан сўнг Амонуллохон «гуноҳига» иқрор бўлиб, Фузулийнинг мумтоз бир газалига боғланган мухаммасини ўқиди. Муҳаммас бизга жуда маъқул тушди, биз шавқ-завққа тўлдик, беихтиёр қарсак чалиб шоирни табрикладик. Сизни ҳам бу нашъадан бебаҳра қолманг деб шу мухаммаснинг биринчи бандини кўчираман:

Нозанинми гўран дер: «Бу на авлоди башардир?
На гўзалдирки, гўзалликда юзи раши қамардир!..
Жилвагар ўлди — ҳашр ўлдигидан дўғри хабардир,
Ваҳ на қомат, на қиёмат, бу на шохи гули тардир,
На балодир, назар аҳли на хуш мадди назардир».

Мана шундай газалхонлик қилиб турганимизда меҳмонхонага икки йигит кириб келди. Кейин маълум бўлишча, Самар Бону авлодларидан Шамсинисо Зиёвиддин қизи бизнинг келганимизни эшитиб, кўп йиллардан бери сақлаб юргани Самар Бону девонини бизга топшириш учун ўғли Муҳаммад Аминжон ва қариндошлари Абдуллажон Файзиматов орқали Шарафиддин аканинг уйига юборган экан. Биз девонни кўриб, беҳад қувондик. Муҳаммад Аминжондан, агар малол келмаса, волидалари ўз таржиман ҳолини, Самар Бонуга қариндошлик нисбатларини, шунингдек, Самар Бонунинг таржиман ҳолига оид маълумотларни ёзиб берсалар, деб илтимос қилдик.

11 февралда Абдуллажон Файзиматов билан бирга бу табаррук кампирнинг зиёратига бордик. У киши бизни меҳрибонлик билан кутиб олди. Муҳтарам Шамсинисохон бизнинг таклифимизни қабул этиб, ўзи ва Самар Бону ҳақидаги маълумотларни бизга мактуб тарзида ифода этибди. Мактубда Самар Бону ҳақида қимматли маълумотлар бор. Мактуб охирида бизга бахту толе тилаб қайиноталари Салоҳиддин Соқибнинг шу руҳдаги газалидан икки байт келтирибдилар.

«Тўхтасин ука! Илтимосингизга кўра сизга қуйидагиларни маълум қиламан:

Мен Шамсинисо Зиёвиддин қизи Ўш шаҳрининг Жўғас маҳалласида (ҳозирги Қизил қишлоқ жамоа советида) дунёга келдим. Отамлар мени тоғаси Салоҳиддин Соқибнинг ўғли Маматхон Мақсумга узатишди. Шоира Самар Бону менга хола бўларди, яъни онамнинг опаси эди. Ҳозир Ўшда яшаб турибман. Ешим 75 да. Икки қиз, бир ўғлим бор.

Самар ачам вафот этганларида 4 ёшда эканман. Онамдан бир йил бурун — 54 ёшларида ўлганлар. (1887 — 1891 йилларга тўғри келади)

Ачамни олдин Ўқчи (ҳозирги Марҳамат райони)га қарашли Ўқчи жамоа совети) Мулла Машариф деган кишига беришган. Тез фурсатда эрлари ўлиб кетди¹. У кишидан Заҳириддин деган ўғил кўрганлар. Ҳозир шу ўғалларидан етти неваралари барҳаётдир. Булардан учтаси ўғил, тўрттаси қиз. Ўғилларидан Иномиддин Мақсум билан қизлари Ҳадияхон Қорасувда яшайди. Қолганлари: Шужониддин ва Минҳожиддин Мақсумлар, қизлари: Эъахон, Хайрихон ва Раҳимахонлар Ўқчида яшайди.

Яқинда ўғлим қадим замонда яшаган ўзбек шоиралари ҳақида чиққан бир китобни ўқиб берди². Унда Самар ачам ҳақида ёзилган гапларни эшитиб кўп хурсанд бўлдим. Китобни ёзган киши ким эканлигини сўрасам, Тўхтасин Жалолов, деди. Мен Тўхтасинжон укамнинг қилган хизматларига раҳматлар айтдим. Чунки бир Самар ачамгина эмас, бутун ўзбек шоираларининг ҳеч ким ўқимаган ва эшитмаган асарлари билан китобхонларни таништирибди. Шу китобдан маълум бўлишча, Сиз Самар ачамнинг девонини қидириб кўп овоза бўлибсиз. Ачамнинг ана шу сиз қидириб юрган девонлари менинг қўлимда эди. Энди бу омонатни Сизнинг қўлингизга топшириш вақти келганини пайқаб,

¹ Самар Бонунинг эрга берилиши ва эрининг ўлими ҳақида жуда кўп фожияли ҳикояларни эшитдим. Бу ривоятлар илмий адабиётнинг эмас, бадий адабиётнинг мазмунидир. Ҳозир шу ҳақда «Бир келишу уч кўё қиссаси»ни ёзмоқдаман. (Т.Ж.)

² Бу ерда «Ўзбек шоирлари» китобининг биринчи нашри ҳақида гап кетяпти. (Ред.)

Шарафиддин Мақсумни бу «сир»дан огоҳлантирган эдик. У киши Сизга хабар қилган эканлар. Нотоб бўлишингизга қарамай етиб келганингизни эшитиб, беҳад хурсанд бўлдим.

Самар ачам ҳақида айтилиши лозим бўлган бошқа гаплар Сизнинг китобингизда батафсил ёзилган. Мен яна нима ҳам дер эдим? Сизга бахт тилашдан ўзга сўзим йўқ.

Ераб, умид богин хуррам баҳор қил,
Ҳар ён мурод гулларин бешумор¹ қил,
Донм юзига кавкаби² иқбол тугдириб,
Боли³ ҳумони боши уза соядор қил.

Сизга ҳурмат билан: Шамсинисо Зиёвуддин қизи,
11/II 1962 йил.

Зиёфатдан сўнг муҳтарам Шамсинисохон авторга оқ фотиҳа бериб, эзгулик нишонаси сифатида оқ рўмол ҳадя қилди. Биз кампирга ташаккур айтиб, Абдуллажон Файзиматов билан Шарафиддин аканинг меҳмонхонасига қайтдик.

Абдуллажон Файзиматов Самар Бонуниг жияни — Разиддин Мақсумнинг куёви бўларкан. Унинг ёши ўттизлар чамасида, ўзи хўжалик ишларида бўлса ҳам, адабиётга ҳаваси жуда зўр. Самар Бону шарофати билан Ўшдан топган янги дўстим қобил, зийрак, хушфеъл йигит экан. У билан жуда иноқлашиб қолдик.

11 февраль кечаси билан Самар Бону девонини мутолаа қилиб, ундан нафис ғазалларни танилай бошладик. Мутолаа асноси девоннинг бир нуқсонини пайқаб қолдик: китобнинг 52 саҳифаси йўқ экан. Кимдир йиртиб олибди. Бу озмунча гап эмас. Ҳар саҳифада биттадан ғазал бўлганда ҳам 52 ғазал йўқолган деган сўз.

Бу ҳол мени ғоят ранжитди. Шерикларим ҳам, гўё олтин деб совға қилган нарсалари мис чаққандек, маъюсланиб қолдилар.

Мен: «Энди бу саҳифаларни қаердан топаман, кимга мурожаат қилишим лозим? Энди қайси шаҳар, қайси қишлоқларни кезай?» — деб ғамгин ҳаёл сурардим.

¹ Бешумор — сон=саноқсиз.

² Кавкаб — юлдуз. Кавкаби иқбол — бахт юлдузи!

³ Бол — қанот. Ҳумо — афсонавий бахт қуши. Ҳумонинг қанотидан кимнинг бошига соя тушса, у одам абадий бахтиёр бўларкин.

Шунда Абдуллажон менга тасалли бериб сўзга киришди:

— Домла, тўрт йил муқаддам миш-миш гапларга ишониб бу девонни қидиришга киришган эдингиз. Сизнинг бу ишингиз чўлда битта сополни кўриб, шу ерда қадимий шаҳар бор, деган ишонч билан ер қаздиришга киришган археологнинг ишига ўхшайди. Девондан йиртиб олинган етти мажруҳ саҳифа асосида китоб ёздингиз. Сўнгга «Қизлар», «Райҳон» радибли шеърларни топдингиз. Ҳозир эса, катта бир девон қўлингизда. Аввалам шуниси борки, бундаги шеърлар Самар ачам ҳақида истаганча мулоҳаза юритишингизга етарли материал бўлади. Йўқолган 52 саҳифа ҳам шу Ўшдан ташқарига чиқмаган деб ўйлайман. Сиз ташвиш тортманг, шу саҳифалар ернинг қаърига кириб кетган бўлса ҳам топиб сизга топшираман.

Мен андак таскин топиб:

— Ҳимматингизга раҳмат, Абдуллажон, — дедим.

Шундан сўнг йўқолган саҳифаларни қандай қидириш, кимларга мурожаат қилиш, у одамлар билан қандай муомала қилиш ҳақида Абдуллажонга йўл-йўриқ кўрсатдим.

Бирдан хотирамга бир гап келди: Самар Бону ёшлигидан отинбиби — муаллима бўлган, кўп қизларни ўқитиб саводли қилган: «Қизлар» радибли шеърда ўзи ўқитган қизлардан бир нечасининг номлари зикр қилинган. Ажабо, шу қизлардан, яъни Бону шогирдларидан биронтаси ҳаёт эмасмикин?

— Хотин қариндошларимизнинг айтишича, шулардан бири ҳаёт, у Ўзганда яшар эмиш, — жавоб берди Абдуллажон.

Нотоброқ бўлиб, аҳволим оғирлашиб бораётгани, бирор жойда ётиб қолиш хавфи борлигини назарда тутиб, Абдуллажондан мен учун Ўзган сафарига чиқишини илтимос қилдим. Абдуллажон рози бўлди. У Ўзганда дастлабки тадқиқотлар ўтказиб, натижасини дарҳол менга ёзиб юборишга ваъда берди. Шу тариқа мен бир даража хотиржам бўлиб Тошкентга қайтдим.

«Ўзим ҳар жойдаман, кўнглим сендадир» дегандек, ўзим Тошкентда бўлсам ҳам, кўнглим Ўш ва Ўзган кўчаларида кезар, фикран хонама-хона кириб, гоҳ чоллар, гоҳ кампирлар билан суҳбатда бўлардим.

Абдуллажон ҳадеганда хат ёза бермагач, тоқатим

тоқ бўлиб, ўзим хат ёздим. Менинг хатим: йўқолган саҳифаларни топдингизми? Ўзган сафаридан бирор натижа чиқдими? Нега хат ёзмай турибсиз?— каби сўроқлардан иборат эди.

Орадан озгина фурсат ўтар-ўтмас Абдуллажоннинг жавоб мактуби келди:

Хурматли Тўхтасин ака!

Юборган мактубингизни (2 апрелда) олиб, беҳад хурсанд бўлдим. Шу кундан бошлаб менда яна Ўзган сафарига чиқиш иштиёқи тугилди. Сафар олдидан Самар Бону ҳақида янги хабар эшитиб қолдим. Бу хабарнинг натижаси қуйидагича: Ўш районида 1-Қорасув кўчасида Едгорхон отинча деган аёл яшайди. Бу аёл анча ғазалхон бўлиб, Самар Бону девонига ишқибоз экан. Ўзи Самар Бону девонини тез-тез ўқиб турар экан. Менда: «Эҳтимол ҳозир ҳам бу аёл ана шу девонни сақлаган бўлса» деган фикр пайдо бўлди. 6 апрель кuni эрталаб ўша аёл истиқомат қилаётган ҳовлини топдик. Ўзим нотаниш аёл билан гаплашишга журъат қилмай, рафиқамни киритдим. Ҳамроҳим билан иккаламиз дарвоза олдида кутдик. Анча дақиқадан сўнг рафиқам Едгорхон отинча эшигидан хурсанд чиқди.

У, аёл қўлидан 29 варақ Самар Бону девонини олганини айтди. Мен марҳум шоирамизнинг ғазаллари битилган варақларни қўлидан олиб беҳад қувондим. Едгорхон отинча Ўзганда истиқомат қилувчи Файзинисо отинча ҳақида ҳам баён қилибди. Файзинисо отинча Едгорхоннинг тоғасига турмушга чиққан экан. Едгорхон Файзинисо отинчада ҳам Самар Бонунинг девони бўлиши эҳтимол дебди. Биз бу маълумотни олгач, Ўзган сафарига жўнадик. Жўнаш олдидан бир ўзганлик йигит билан учрашдик. Мен бу йигитга масалани очик-ойдин тушунтирдим. Йигит менинг маслаҳатимга қўшилиб, Ўзганда бирга Файзинисо отинчани суриштириб кўражagini айтди. Хуллас, 7 апрелда Ўзганда бўлдик. У ерда бу ҳақда материал йиға олмагач, Қуйи Ўзганга тушдик: Мен билан бирга юрган ўзганлик ҳамроҳимнинг уйига бордим. Йигит волидасидан Файзинисо отинчани сўради. Аёл, дарҳол Файзинисо Маҳмуджон Мақсумнинг рафиқаси бўлади, деб жавоб берди. Уйлари Қиличбурҳон мазори олдида, деди. Биз уч киши бўлиб Қиличбурҳонга бордик.

Эшикдан ўттиз ёшлар чамасида бир йигит чиқиб келди. Мўлжалимиз тўғри экан. Йигит дарҳол аёлни чақириб чиқди. Файзинисо 75 ёшлар чамасида эди. Саломаликдан сўнг Самар Бону девони ҳақида гап очдик. У бизнинг саволимизга рад жавобини бериб, илтимосни шартта узиб қўйди. Охири мен: «Бизни Ўшдаги Едгорхон отинча юборди. Едгорхон опам девон Файзинисо отинчада, деди»,— дедим. Аёл Едгорхоннинг отини эшитгач, «Девон Қозихон аянинг қўлида», деб жавоб берди. Бахтга қарши, Қозихон ая 3—4 кунга Ўшга жўнаб кетган экан. Биз Файзинисо отинчага яна келажагимизни айтиб, сафардан қайтдик. Изланиш давом этади. Натижа кейинроқ маълум бўлади...

Эҳтиром билан: Абдуллажон Файзиматов.

11/IV 1962 йил.

Бу мактуб мени нечоғлик қувонтирганини айтмасам ҳам тассаввур қиласиз. Дарҳол Ўшга қараб парвоз этдим.

Ҳадеб бориб-келиб турганим учун Ўш зиёлилари орасида «ўз» бўлиб кетганман. Ўш тупроғига қадамим теккан замон эски дўстлар, нотаниш хайрихоҳлар даврасига тушиб қоламан.

Кечқурун Абдуллажон Файзиматовга меҳмон бўлдик. У киши дастурхон устига Самар Бону девонининг йўқолган саҳифаларини келтириб қўйди. Ростини айтсам, мен учун бундан кўра дабдабали зиёфатни ўйлаб топиш қийин эди. Дарҳол саҳифаларни кўздан кечириб кўнглим тинчиди, энди Бону девони мукаммал ҳолда менинг қўлимда!

Шундан сўнг мен Абдуллажоннинг Ўзган сафари билан қизиқсиндим. Унинг афсусланиб қилган ҳикоясидан маълум бўлишича, Ўзганда яшаган аёл Бонунинг шогирди эмас, балки шогирдининг қизи бўлиб, бахтга қарши, у ҳам оламдан ўтган экан.

Биз ўтириб йил ағдара бошладик. Самар Бону бундан 125 йил муқаддам, 1837 йилда туғилган, яъни Фарғона маликаси Нодира ўлдирилганда, Самар Бону беш яшар қизча эди. Бону йигирма беш ёшларида мактаб очиб, етти-саккиз ёшли қизларни ўқитган бўлса, ҳозир шогирдлари ҳам бир асрдан зиёд умр кўрган бўлади. Модомки шундай экан, Бону шогирдларигина эмас, улар-

нинг фарзандлари ҳам 75—80 ёшларга кириб оламдан ўтган бўлсалар, не ажаб?

Демак, мен Бону шогирдларини топиш фикрига тушганда, орадаги асрий тарихни ҳисобга олмаган эканман.

Шунингдек, ўзганлик Файзинисо отинда ҳам Бону девони йўқлиги аниқланган.

Абдуллажон «Бонунинг шогирди ўлган, Файзинисо отинда Бону девони йўқ» каби кишини хафа қиладиган хабарлардан ташқари, тадқиқотчига умид бағишлайдиган бошқа бир хушхабар ҳам топиб қўйибди.

Воқеа мана бундай:

Салоҳиддин Соқибнинг катта қизи Ҳожинисоҳон Ушга — қариндошларининг уйига меҳмон бўлиб келибди. У киши Аравон районида қарашли Тепакўрғон қишлоғида яшайди. Ёши 77 да. Аммаси Самар Бонуни ўз кўзлари билан кўрган. Бону вафот этганда олти ярим-етти ёшларда бўлган. Ана шу киши кеча бир суҳбатда: «Менинг уйимда аммамининг бир қанча ғазаллари бор. Уларни китоблар орасидан топиб қўйдим», — дебди. Ҳожинисо эртага Тепакўрғонга жўнаб экан. Абдуллажон иккимиз ҳам кампир билан биргалашиб Тепакўрғонга боришга аҳд қилдик.

Абдуллажон Файзиматов уйида мендан бошқа қайнатаси Разиддин Салоҳиддинов ва менинг дўстим Шарафиддин ака ҳам бор эди. Эсингизда бўлса керак «Ўзбек шоирлари»да: «...Салоҳиддин Соқиб ўз даврининг яхшигина шоирларидан. Бу кишининг девонини ўғли Разиддин Салоҳиддинов Тожикистон Давлат музейига топширган», деган эдик. Разиддин ака шу йил баҳорда Душанбага бориб, отасининг девонини қайтариб олиб келибди. Суҳбатнинг давоми Соқиб девони мутолаасига бағишланди. Салоҳиддин Соқиб мукаммал девон тузиб, ўз қўли билан жуда гўзал қилиб кўчирган. Соқибни шеърингда ҳам, фалсафада ҳам улуғ бобоси Ҳувайдонинг нуносиб давомчиси деса арзийди. У тасаввур тариқатида онд фалсафий ғазаллар билан бир қаторда жуда кўп ўйноқи — ишқий ғазаллар яратган.

Биз кечаси соат биргача ғазалхонлик қилиб, эртасига саҳарлаб, Ҳожинисо опам ва Абдуллажон учаламиз Тепакўрғон қишлоғига қараб равона бўлдик. Ҳожинисо паранжида эди. Уйларида киришимиз билан паранжини ташлаб, ажиб бир меҳрибонлик ва меҳмоннавозлик кўр-

сатди. Дастурхон ёзиб, турли нозу неъматлар билан бирга, Бону ғазалларини ҳам дастурхонга қўйди.

Мен дарҳол ғазалларни кўздан кечири бошладим. Улар янги асарлар эмас, буларнинг бари мендаги девонда бор. Ажабо, нега улар парча-буриш қоғозларга кўчирилган? Нима учун «котиблар» бу қадар чаласавод?

Муҳтарама Ҳожинисо бу сўроқларга оқилона жавоблар бериб, бизни хотиржам қилди:

— Бону ёш чорларидаёқ мактаб очиб, қизларни ўқитганлар. Шогирдларнинг қўллари бир оз хатга келиши билан «хат машқи» дарсида (уни «хусни хат дарси» ҳам дейишарди) уларга ўз шеърларини айтиб ёздирганлар. Агар саҳв қилмасам, мен топган пароканда ғазаллар Бону шогирдлари кўчирган нусхалар бўлади.

Ҳожинисонинг тахминлари ҳақиқатга жуда яқин. Мен жавобдан қаноат ҳосил қилиб, кетишга рухсат сўрадим.

Ҳожинисо:

— Ҳувайдо авлодларидан табарруқ, — деб бизга оқ рўмол ҳадя этиб, оқ йўл тилаб қолди.

Муҳтарам ўқувчим!

Мен ниятимга етдим. Тўғриси айтганда, қидирганимдан кўпроқ нарса топдим. Бону шарофати билан Қамбарнисо каби забардаст шоиранинг мушоирасини топиб, «Ўзбек шоирлари»да нашр қилдим. Яна шу Бону шарофати билан (унинг девонидан) шоира Маҳдибибнинг «Каккужон» деган лирик достонини топиб, «Ўзбекистон маданияти» газетасида чиқардимки, бундан ҳам воқифсиз.

Бу иш бир ўзимнинг қўлимдан келмасди. Менга ажойиб ватандошларим самимий ёрдам қилишди, уларнинг номлари юқорида зикр қилингани учун қайта такрорлаб ўлтирмай, бу олижаноб одамларга сидқи дилдан ташаккур айтишни ўз бурчим деб биламан.

БОНУНИНГ ШАЖАРАСИ

Агар ўзбек адабиёти гўзал бир боғ бўлса, Ҳувайдо бу боғда битган азим бир дарахт, Самар Бону шу дарахтнинг бир шохидир.

Ҳувайдонинг отаси Ғойибназар сўфи Қашқарда донг чиқарган Офоқ Хўжа муридларидан бўлиб, XVII асрнинг иккинчи ярмида Фарғонанинг Чимён қишлоғида масжид ва хонақоҳлар қуриб, эшонлик қилган бир зот. Ҳувайдолар оиласи ҳақида тўла тасаввур ҳосил қилиш

учун узоқ замонлар оғизда бонизга кучиб, ахир Хувайдо девонига кирган бир афсонани нақл қилмоқчиман. Бу афсона Хувайдо девонининг 1909 йил нашрига шоир Салоҳиддин Соқиб ёзган дебоҳада келтирилган.

Салоҳиддин Соқиб Хувайдо авлодларидан бўлгани учун улуг бобоси ҳақидаги афсонани ифтихор билан ҳикоя қилади:

«Жаноби ҳазрат Офоқ Хўжам(нинг) нафаси мутабарруклари эшон Хувайдо оталари Ғойибназар сўфига жорий бўлиб: «Сендин фарзанд таволлуд қилса, отини Хўжамназар қўй, менинг назарим андадур»,— деб илтифоти беғоят қилганлар».

Шундай қилиб, Чимён эшони Ғойибназар сўфи тўнгич ўғлига Хўжамназар деб ном қўяди. XVIII асрда Фарғона музофотида Хувайдо таҳаллуси билан шуҳрат қозонган шоир ана шу Ғойибназар сўфининг ўғли Хўжамназар эди. Кўриниб турибдики, Хўжамназар (Хувайдо) катта руҳоний оилада туғилган ва шубҳасиз шу муҳитнинг тақозоси билан мукаммал диний тарбия олган. Отаси Ғойибназар сўфи ўлгандан сўнг Хувайдо унинг ўрнида Чимёнда эшонлик қилади. Мактаб ва хонақоҳда дарс беради. Хувайдонинг тарихи вафотини ёзган чимёнлик мавлоно Носе шоирнинг таълим-тарбия соҳасидаги фаолияти хусусида сўз очиб бундай деди:

Тутиб суҳбат давом умрин борича,
Баёрон таълим эрди фикру ёди.
Дабистонида саъй айлаб туну кун,
Ёзилган неча толибнинг саводи.
Мунингдек олий ҳиммат эр аноди,
Дубора тугмағай дар ҳеч билоди.

«Ўзбек шоирлари»да Самар Бону билан Салоҳиддин Соқибни Хувайдонинг неваралари деб хато қилибмиз: ҳозир Бонунинг шажарасидан сўз очиб, шу хатони тузатиш ниятидамиз. Хувайдонинг ягона ўғли Холмуҳаммад халифа бўлиб, отасининг вафотидан сўнг Ўшда эшонлик қилган. Биз Хувайдонинг ўғли деб фараз этган Сирожиддин эшон эса Холмуҳаммад эшоннинг ўғли бўлиб, Хувайдонинг невараси экан. Шоир Салоҳиддин Соқиб Хувайдо девонининг хотимасида ўз шажаралари ҳақида қуйидагича маълумот берганки, биз илгари бу сатрларга эътибор қилмаган эканмиз:

Бул китоби худо Хувайдонин,
Ўғлидур Ўш шаҳри эшони.
Турбати халққа зиёратгоҳ,
Сармазор они дер Ибодуллоҳ.
Холмуҳаммад халифа қутби замон,
Онинг ўғли Сирожиддин эшон,
Ба лақаби шеърида Сирожийдур,
Шуароларининг шеъри тождур,
Соқиб хастади Салоҳиддин,
Валади Мавлавий Сирожиддин.

Шу тариқа Сирожиддин эшон, яъни шоир Мавлавий Сирожийнинг фарзандлари: Самар Бону, Салоҳиддин Соқиб ва Амонхон Мақсум биз илгари ўйлагандай Хувайдонинг неваралари эмас, чеваралари бўлиб чиқади. Хувайдо 1194 ҳижрийда, яъни 1780 йилда вафот қилган (тарихи вафоти: «Ғойиб ўлди қутби ҳоди»).

Хувайдонинг ўғли Холмуҳаммад 1271 ҳижрийда, яъни 1854 йилда вафот этади (тарихи вафоти: «Чароғи аҳли дил»).

Хувайдонинг невараси шоир Мавлавий Сирожий 1294 ҳижрийда, яъни 1877 йилда вафот қилади (тарихи вафоти: «Раҳмат-раҳмат»).

Хувайдонинг чевараси Самар Бону 1837 йилда туғилиб, 1891 йилда вафот этган.

Шоир Салоҳиддин Соқиб 1838 йилда туғилиб, 1910 йилда вафот қилган.

Абу Али Синонинг издоши машҳур табиб Амонхон Мақсуд 1961 йилда саксон олти ёшида вафот қилади.

Ҳозир Хувайдо шажарасига мансуб кишилар Фарғона водийсида жуда кўп. Булар Самар Бону, Салоҳиддин ва Амонхон Мақсумнинг болалари, нева-чеваралари, қавму қариндошларидирки, айримлари билан бўлган мулоқатларимиз юқорида зикр қилинди.

Бу шажарага мансуб кишилардан тўртта соҳиб девон шоир бор. Булар: Хувайдо, Сирожий, Соқиб ва бизнинг мавзу баҳсимиз Самар Бонудур.

1. ХУВАЙДО

Хувайдо файласуф шоир. Шеърият унга ўз фалсафий қарашларини тарғиб қилиш воситаси эди.

Хувайдо тасаввуф тариқатининг нақшбандилик оқи-

мига мансуб сиймолардан бўлиб, отасининг вафотидан сўнг шу оқимнинг раҳбари бўлиб қолди.

Тасаввуф бир нави диний-идеалистик фалсафа бўлиб, баъзан расмий дин ва масжидга қарши оппозицион мавқе тутати. Тасаввуфнинг Урта Осиёда тарқалган икки машҳур тармоғи бор: булардан бири яссавийлик, иккинчиси, нақшбандилик деб юритилади. Яссавийлик — инсонларни ўлмасдан бурун ўлишга, дунёвий ишлардан қўл торттиб, тарки дунё қилишга чақиради. Яссавийлик оқими вужуди мутлаққа эришиш учун риёзат чекишга, инсоний ҳою ҳаваслардан кечишга ундайди.

Нақшбандилик эса, Баҳовиддин нақшбандининг таълимоти бўлиб, яссавийликдан баъзи ижобий жиҳатлари билан фарқ қилади.

Профессор И. М. Мўминов «Мирза Бедилнинг фалсафий қарашлари» номли асарида яссавийлик билан нақшбандилик орасидаги тафовутни қуйидагича белгилайди:

«Нақшбандилик — шубҳасиз идеалистик таълимотдир; бироқ у субъективизмдан ва Яссавий мактабидан муҳим томонлари билан фарқ қилади. Нақшбандиликнинг биринчи вакиллари дунёвий, ҳаётий масалаларга зўр эътибор берганлар. Масалан: Баҳовиддин бундай деган эди:

«Дил ба ёру
Даст бакор».

(Кўнгил ёрга (худога), қўл ишга.)

Нақшбандилик риёзат чекишга, дунёвий ишлардан воз кечишга қарши чиқади, реал ҳаёт лаззатидан фойдаланишга даъват этиб, меҳнат ва маърифатга чақиради».

Шуни эслатиб ўтмоқчиманки, XV асрда Мовароуннаҳрда нақшбандилик тариқатининг пири машҳур форетожик шоири Мавлоно Жомий бўлиб, улуг шоиримиз Алишер Навоий унинг муриди эди. Навоий нақшбандилик тариқатининг бир қанча назарий масалаларига аниқлик киритиб, уни ривожлантирган файласуфдир.

Яссавийлик, нақшбандилик, шунингдек сўфийликнинг бошқа тариқатларидан мурод: худони таниш, унга яқинлашиб, ниҳоят *фано* бўлиб, яъни ўлиб, у билан қўшилишдир. Аҳли тасаввуфнинг эътиқодича оллоҳ осмонда эмас, бутун борликда, табиатдадир. Худонинг

оламни яратишдан муроди ҳам ўз қудрат, иқтидорини, хуси-жамолини намойиш қилиш, кoinотдаги ҳамма нарсада ўз жилвасини кўрсатиб, барчани ўзига ошиқи шайдо этиш эди. Бу фалсафий оқимни Шарқ файласуфлари *вахдати вужуд* деб атайдилар. Ғарб фалсафа терминологиясида бу фалсафий оқим *пантеизм* дейилади. Пантеизм — борлиқни илоҳийлаштиришдан иборат. *Ваҳдати вужудчилар*, яъни *пантеизм* тарафдорларининг эътиқодича, олам гўё бир ойна (миръот), инсон қайси тарафга боқмасин, унда худонинг жамолини кўради. Инсоннинг ўзи ҳам худонинг бир зарраси, инсон ўз ижодкори худога ошиқ. Унга етиш учун риёзат чекиб, маънавий камолотга эришиш даркор. Худонинг макони йўқ, у ломакон. Агар ошиқ маънавий камолотга эришса, қалби покиза бўлса, худонинг мовоси (ўрни) покиза дил бўлиши мумкин. Хувайдонинг қуйидаги байтида мана шу фалсафий тушунчанинг ёрқин ифодасини кўрамиз:

Жон уйин покиза қилғил, қолмасун гарду ғубор —
Мен эшиттим ғайбдин: покиза дил мовойи *дўст*.¹

Бироқ сўфийларнинг фикрича ёрга, дўстга тириклай етишиб бўлмайди. Ёрга етишиш, унинг васлига восил бўлиш учун ўлиш — фано бўлиш шарт. Хувайдонинг қуйидаги байтларида шу мазмуннинг ифодасини кўрасиз.

Ишқу муҳаббат ичра ўлдинг, муборак ўлсун,
Шарти муҳаббат улдур — *бўлмоқ фано, Хувайдо*.
Ўлум берсун ўлумга, не учун келмас Хувайдога,
Ки, ўлган сўнг ўшал ёрим қилибдур *ваъдаи дийдор*.
Мени йиғлаганимга, ёр деб айб этма, эй зоҳид,
Аромизда санам бирла ўлум отлиқ ҳижобим бор.

Хувайдо ўз фалсафий қарашларини чуқур сингдирган шеърларидан бири унинг «ичинда» радифли газалидир. Шу шеърни ўқиб кўрайлик:

Дардинг эрур, нигорим, жисмимда, жон ичинда,
Пайкони тийри ишқинг бағримда, қон ичинда.

¹ Сўфийлар «дўст», «ёр», «жонон», «санам», «дилбар», «нигор», «маъшук» сўзларини асосан худо маъносига ишлатадилар. (Т.Ж.)

Сўрсам кўйингни элдин, ҳеч офарида билмас,
Эй ёри ломаконим, йўқсан макон ичинда.

Икки жаҳонни кездим, ҳеч топмадим нишонинг,
Номи ҳушингни топтим, шаҳру баён ичинда.

Арзу самони кездим, эмди тан ичра келдим,
Топтим нигоҳи қурбинг мирёти жон ичинда.

Майхона ичра май бор, ичкан билур мизожин,
Аччиқ-чучуклигидур комн забон ичинда.

Фарёду нола қилса айб айламанг, Хувайдо
Таскини дил бўлур деб, қолдим баён ичинда.

Бу ғазалдан мурод: одам худонинг бир зарраси, худонини сру кўкдан қидириш беҳуда, худонинг қаердалигини ҳеч ким билмайди, у бизнинг жисмимизда, жонимизда, биз пок бўлсак нигорни (худони) ўз қалбимиз ойнасида кўрамиз, демакдир. Бу ғазалда сингдирилган фикр ваҳдати вужуд (ҳақ — худо) ва унинг *тажаллиси, зуҳур этиши (эмонация)* назариясидир. Коинотдаги ҳамма мавжудотга оллоҳнинг зуҳуридан иборат деб қараш ислом дини асосларига хилоф эди. Машҳур немис файласуфи *Фейербахнинг* таъбири билан айтганда: «ваҳдати вужуд, яъни *пантеизм — идеализмдаги материализмдан иборатдир*». Шунинг учун мусулмон руҳонийлари ваҳдати вужудчи файласуфларини қаттиқ таъқиб қилиб келадилар.

Доцент Н. М. Маллаев айтгандай: «Уларга (ваҳдати вужудчи файласуфларга — Т. Ж.) қарши шафқатсиз кураш олиб борадилар. Жумладан, улар Шайх Баязид Бастомий (IX аср), Мансур Халлож (X аср) ва бошқаларни ваҳшийларча ўлдирадилар».

Аммо... (мана шу «аммо» Хувайдони бизга яқинлаштиради) Хувайдо узоқ вақт осмонга тикилса ҳам, самовий гўзалликлар асири бўлиб юрса ҳам, унга абадий термилиб қололмайди, зеро, инсоннинг шоду хуррамлиги замирида ҳаминша ердаги нозу неъматлар, шу реал борлиқнинг латофатини кўриш мумкин. Хувайдо ҳам бора-бора фарз этилган мавҳум гўзалликдан қаноатланмай, худонинг жамолини кўриш иштиёқидаги «оҳ-воҳлар» дан кўнгли тўлмай, қувончин ердан қидира бошлайди.

Хувайдонинг йигитлик ва май тавсифидаги мана бу ғазалини моҳият эътибори билан ҳаётга мадҳия деса арзийди:

Йигитликда май ичмаклик на хуш бахту саодатдур,
Қарилик мавсуми меҳнат, йигитлик вақти роҳатдур.

Гулистон мавсуми бўлди, май ичмакни ганимат бил,
Тириклик кўп эмас, бир кўз юмиб очқунча соатдур.

Кел, эй соқий, кетур жоми, паёнай бодани соф эт,
Юрутгил косан даврон, бу дамлар ҳам ганиматдур.

Дафу танбуру бенай бода ичмак онча ҳўб эрмас,
Қил, эй мутриб, ғазалхонлик букуи айёми ишратдур.

Гулистонлар аро себаргаларга ястаниб ётиб,
Тамошойи чаман айлаб, май ичмак хуш назокатдур.

Тирикликни ганимат бил, май ич, умрингни хуш ўткар,
Тепиб ўт дунё молини, ҳамма ранжу фалокатдур.

Хувайдо, тавба қилма бода ичмакдин, қаридим деб,
Май ичмаклик қариганда ғизон руҳу роҳатдур.

Хувайдо дунёқарашининг тадрижий такомил — эволюцияси унинг «ёр», «дўст», «шўх», «нигор», «маъшук» каби сўзларга янгича маъно беришида жуда ёрқин кўринади. У кўпинча бу сўзларни худонинг рамзи маъносинда қўлланар, ёрга етиш учун фано бўлиш — ўлиш шарт деб билар, ўзи билан санам орасида «*ўлум отлиқ ҳижоб*» (парда) кўрарди.

Энди-чи? Энди ёр — худо эмас, ер қизи, одам фарзанди. Шоирнинг ҳамқишлоқ қизларидан бири, чимёклик шўх, танноз бир гўзал. У шу қадар гўзалки, шоир буни кўриб ҳайратда қолади, жаннатдаги ҳур шу деб ўйлайди:

Зулайхон замон, ишқ офати даврондурур ул шўх,
Малоҳат мисри ичра Юсуфи Канъондурур ул шўх.

Утубдур бу жаҳондин Ширин, Узро ҳам Лайли,
Алардек нозанин симини бадан Чимёндурур ул шўх.

Келодур қўл солиб, бир-бир босиб, мастона-мастона,
Ажойиб нозанин Ширинлиқо жоюндурур ул шўх.

Кийибдур хилъати гулгун, солиб тортқу ярошукқа,
Бошида дона-дона гавҳари галтондурур ул шўх.

Хувайдо, ушбу ҳолатни кўруб ҳайрон бўлуб қолди,
Деда кўнглумки, жаниат ҳури ё гулмондурур ул шўх.

Эндиликда ломакон ёрнинг макони ҳам аниқ. Хувайдо уни тез-тез кўча-кўйда кўриб, унинг илтифотида баҳраманд бўлиб юради. Илгари фараз қилганидек ёрга етишмоқ учун «фано» бўлиш шарт эмас. Қуйидаги мустазодда Хувайдо билан Чимён гўзалининг мулоқоти, ошиқ билан маъшуқнинг чинакам инсоний муносабати ифодаланган:

Кўрдум туоқун кўчада бир сарви хиромон,
Қош қоқти яно кетти,
Тишлаб лабини, қош учуруб имлади пинҳон,
Айлоди имо кетти.
Секин-секин бордим ани қўйиға мен зор
Ул чиқти қошимға,
Қаддини эгиб қилди менго ул моҳи тобон,
Таъзим бажо этти.
Эшикни очиб боқти менго қилди ишорат.
Ҳам кўксиди қўли.
Дели:— кинингиз ичкариға, ёри қадрдон,
Кўнглумни хушо этти.
Остимға бисот солди-ю ҳам қўйди маҳозир,
Ул дилбари раъно,
Ҳам совари май келтурубон айлади меҳмон.
Услуб бажо этти.

Ердаги реал ҳаёт гўзалликлари, буларнинг наъъаси, ҳаловати шоирнинг юрагида чуқур из қолдиради. Ўз маъшуқасининг мурувватида буюк «одамийлик» кўради. Ҳанузгача ер қизига назар солмай, нодонлик билан шамол тезлигида ўтган умрига афсусланади:

Олам ичида ушбу сифат одамийлиқни
Кўрган йўқ эдим мен,
Нодон била пайлай, не қилай, эй жумлан ёрон,

Сад ҳайфи, умр ўтти.

Ҳар дам урадур оҳу надомат била юз ғам
Девона Хувайдо,

Ўз ҳолини айтиб яна йиғлайди фаровон,
Умрим чу сабо ўтти.

Хувайдо жуда кенг ва мураккаб мавзу. Унинг ҳаёт-йўли, ижодий фаолияти ва дунёқараши ҳақида катта бир монография ёзмасдан ўқувчини қаноатлантириш қийин. Мен бунинг кафилини олмайман. Меининг Хувайдо мавзунда сўз очишимдан мурод — Самар Бону қандай адабий муҳитда тарбиялангани ва қайси фалсафий оқим таъсирида вояга етганини аниқлаш, холос.

Хувайдо ҳақидаги суҳбатни шу ерда тўхтатиб, шоирнинг жуда содда, самимий ва оҳангдор бир ғазалини сиз билан бақамти ўқиб ўтмоқчиман. Бу ғазал менга жуда манзур, шояд сизга ҳам эстетик завқ берса:

Ҳар ким на билур дилдаги дарду аламинни,
Бу ғамзада бошимдаги савдойи ғаминни.

Бир тангри билур, мен биламан, ҳеч киши билмас,
Туя кечалари ўтгунча тортган ситаминни.

Аҳволи кўнгилини бориб албатта дегайсан,
Эй боди сабо, олдида зебо санаминни.

Ҳажрида куйиб, қолмади бир зарра мажолим,
Кейин кетадур илгари қўйсам қадаминни.

Бир хаста қулни кўчада тупроққа аролаш
Етибдур, дегил олдида қоши қаламинни,

Ҳолими билиб, раҳм қилиб, олдида келса —
Беғам бўлубон ўткор эдим ҳарна даминни.

Ишрат майинин вақти ичарда бу Хувайдо,
Синдурди фалак ерга уруб жони Жаминни.

ШОИР СИРОЖИИ

Шоир Сирожий — Хувайдонинг невараси ва бош мавзунимиз шоира Самар Бонунинг отасидир. Сирожий Қўқондаги мадрасаларда таҳсил кўрган; мадрасани

хатм қилгач, Асака ва Уш мадрасаларида мударрислик қилган олим. 1909 йилда нашр этилган Хувайдо девонинда Сирожийнинг Навоий газалига боғлаган бир мухаммаси, Хувайдо вафотига бағишланган бадий баркамол шеъри бор. Булардан ташқари, отаси Холмуҳаммад халфанинг вафоти ва ўғли Салоҳиддин Соқибнинг таваллудига бағишланган форс-тожик тилидаги шеърий тарихлари чоп этилган.

Хувайдо авлодларининг айтишларига қараганда, шоир Сирожийдан мукаммал девон қолган. Октябрь инқилобидан олдинроқ бу девон Тошкентга — Шомурод котибга юборилган. Инқилоб ва ундан сўнг авж олган граждандар уруши давридаги машаққатлар натижасида девон китоб ҳолида нашр этилмай қолган. Шоирнинг қариндошлари, қўлёзма девон Шомурод котиб авлодлари қўлида бўлса керак, деб ўйлайдилар.

Сирожий фалсафада Хувайдо изидан борган бўлса ҳам, шеъриятда бобосидан ўзиб кетган забардаст шоирдир. Биз шоирнинг қариндошлари қўлида сақланиб қолган бир қанча газалларини тўпладик, уларнинг учтасини муҳтарам ўқувчилар муҳокамасига ҳавола қиламиз.

Хужуми ишқдин жисмимда бўлди тоблар пайдо,
Талотум қилса дарё бўлгуси гирдоблар пайдо.

Дема, гул узра шабнам, гулруҳим гулзор аро киргач,
Хижолатдин руҳи гул узра бўлди облар пайдо.

Маҳол орэудир коми лаъли майпарастидин,
Агарчи гунча янглиғ айласанг хуноблар пайдо.

Фигони субҳгоҳингга тафохур қилма, эй булбул,
Чаман ичра бўлур сендек неча беҳоблар пайдо.

Сафо толиб эсанг бир пок тийнат доманин тутгил,
Садаф дарё тубидин қилди дурри ноблар пайдо.

Таманнони висоли шўх нозук табъ агар қилсанг,
Қил аввал зумран аҳбоб аро одоблар пайдо.

Сирожий бедилу ҳайронлигини бесабаб сойманг,
Ки бир дилбар ғамидин бор анго асбоблар пайдо.

Эй гул, менга лутф ошкор эт,
Расми караму вафо шпор эт.

Девоналарингнн, эй париваш,
Вобастан зулфи тобдор эт.

Гул лофи жамол урмасун кўп,
Юз кўрсатиб оин шармисор эт.

Эй дил ҳама дам бу гулшан ичра,
Таслими ризога ўзинг ёр эт.

Ойна мисол чашми дилин
Бир моҳлиқога нитизор эт.

Хоки шараф ила тўтибдур,
Жисмингнн бу кўйга губор эт.

Гар айлар эсанг ҳақиқат изҳор,
Ўзунгнн асирн зулфин дор эт.

Бўлса талабинг фано мақом,
Майхона эшикида қарор эт.

Гар истар эсанг фароғи хотир,
Лабош сулукни ихтиёр эт.

Зоҳид, бас эрур риб ва қомат,
Энди бу тариқ аро гузор эт.

Ким деди сенга бу гулшан ичра,
Эй булбул, ўзингнн беқарор эт.

Чашминг букун, эй баҳор абри,
Гулшан гули узра ашкбор эт.

Нақди дури ашқинг, эй Сирожий,
Онинг қадами уза нисор эт.

Кўй дийдама, дилрабо, қадамни,
Қел, айла мақом тахти жамини.

Очилди кўнгилда гулчан дил,
Сайр айла бу гулистони гамни.

Оз лутф қилиб мени ҳазинга,
Кўп айлама жавр ила ситамни.

Тарк айлама, булбуло, фигонинг,
Тут даҳрда мунтазам бу дамни.

Сендин печалар шиҳо чекибдур,
Иқлими фано сори аламни.

Соқий карам айла лолагун жом —
Қим, дафъи қилур гаму аламни.

Мутриб, бу мақоми пардадин чиқ,
Сайр айла «Ироқ» ила «Ажамни».

Дил уйини равшан эт, Сирожий,
Хуш тут бу мақоми муҳтарамни.

3. САЛОҲИДДИН СОҚИБ

Сирожийнинг икки фарзанди соҳиб девон шоирдир. Булар: Самар Бону ва унинг укаси Салоҳиддин Соқиб. Хувайдо девонини жамлаб, ўз сарфу харажати билан нашр этган кимса ҳам Салоҳиддин Соқиб бўлади. Хувайдо девонида Соқибнинг шеър билан безалган каттагина дебочаси ва бир неча шеърлари бор. Соқибнинг мукаммал девони ўғли Разиддин Мақсумнинг қўлида эканини юқорида зикр этган эдик.

Соқиб 1892 йилда Қашқарга бориб, бир йил Хўтанда, тўққиз йил Ёркентда истиқомат қилган, сўнгра ватанига қайтиб, 1910 йил 13 ноябрь пайшанба куни Ушда вафот этган. Соқибни етмиш икки ёшда давра қилганлар. Қабри ўз хилхоналари Сармозорда.

Салоҳиддин Соқибнинг Хўтан ва Ёркентда туриб, рафиқаси Тожинисога ёзган шеърини мактубларини опаси Самар Бону эҳтиёт юзасидан ўз девонига киритган. Бу ошиқона мактублар бадий жиҳатдан баланд савияда бўлганидек, эру хотин орасидаги самимий муносабатнинг ёрқин намунасидир. Биз мана шу ошиқона мактублардан бирини муҳтарам ўқувчилар муҳокамасига ҳавола қиламиз.

Эй, сени дардингин айтиб уйқудин уйғонаман,
Бодаи жоми висолинг иш этиб мастонаман,
Чугз янглиғ фурқатингда соҳиб вайронаман,
Ўртаниб ишқинг ўтида қил каби чўлғонаман,
Дард бирла ҳамнишиниу гам билан ҳамхонаман.

Солди савдо зулфи анбар торинг, эй олижаноб,
Изласам йўқтур Хўтан мулкида андоқ мушкиноб,
Солди бу бахти қарони бўйнига мушкин таноб,
Ҳажр шомида қаро зулфингдек айлаб печутоб,
Боши янчилрон илодек гам била тўлғонаман.

Токи васлинг давлатидан ул кун ўлдим бенасиб,
Гул юзингсиз лол ўлубдурман мисоли андалиб,
Фурқатинг даштида қолдим заъфарондек сарғайиб,
Дилбарим, танҳонишин бўлдум сенингдин айрилиб,
Ҳажр водисида «ху» деб бўмдик девонаман.

Айлагил лабрез васлинг бодасиндин бир аёр,
Лола рух, рухсори олинг солди кўксум ичра доғ,
Ўт тутошқон жонима ашким сувидан бўлди ёр,
Офтобим, кел дами васл айла то ўчган чирор,
Оразинг шавқида ҳар тун турфа гул-гул ёнаман.

Гулча лаб лаълинг ҳадисини ўқубон субҳу шом,
Сафҳан кўнглумгаки, васфи хатинг айлаб мақом,
Гуфтуғу айлаб, ўз-ўзум бирла қилгайман калом,
Кўрган эл, девона дер, оре, парига ман гулом,
Тун-кун лардинг ўқубон эл аро афсонаман.

То кўнгил майли дури шаҳворинг ичга соладур,
Гўшаоринг донасидек кўздан оққан жоладур,
Ё лабинг гавҳар тўқарда дилдаги парколадур,
Ё тамоиниойи тишингда боғлаган бутхонадур,
Шукри-диллоҳ давлатингда соҳиб дурдонаман.

Гул юзум, Тожинисохонимни мен ёд айладим,
Андалиби зор янглиғ оҳу фарёд айладим,
Боғи кўнглумни хаёли бирла обод айладим,
Жуйбори фикрима қаддини шамшод айладим,
Мунча давлатқа Салоҳий ожиз шукронаман.

Шоир Сирожий хонадонн ўз давридаги кучли бир адабий-фалсафий оқимнинг маркази бўлиб, бу онлани ўзига хос бир дорилфунун деб аташ мумкин. Самар Бону мана шу олимлар оиласида дунёга келди.

Бонунинг онаси оқила, фозила аёл бўлган, ҳамма фарзандлари дастлаб оналаридан таълим олиб савод чиқарганлар. Фалсафа ва шеърят назариясини Самар Бону отаси Сирожийдан ўрганди ва бу борада қиз отанинг заковатли шогирди бўлиб қолди.

Бироқ маърифатли, бадавлат хонадон ҳам, ҳусну жамол, фазлу камол ҳам бояқиш Бонуга бахт келтирмади, чунки ўтмишда қиз бўлиб туғилишнинг ўзи бахтсизлик эди.

Дарҳақиқат, на феодализм жамияти, на капитализм жамияти хотин-қизларининг зако ва истеъдодини идрок этмади. Бу улуг кучни жамият тараққиёти йўлида ишга солиб кўрмади. Мана шу жиҳатларни кўзда тутиб, машҳур рус революцион-демократ танқидчиси Н. Г. Чернишевский бундай деган эди: «Табиат хотин-қизларни кучли, истеъдодли қилиб яратиб, ақл-идрок билан тақдирлаган бўлса-да, бироқ, бу ақл-идрок жамият учун фойдасиз бўлиб қолмоқда. Жамият бу ақлни рад этмоқда, поймол қилмоқда, бўғмоқда. Агар бу ақл-идрок инкор қилинмаган, бўғилмаган ва аксинча ишга солинган бўлса эди, кишилик тарихи ўн марта тез тараққий қилган бўларди».

Агар Н. Г. Чернишевскийнинг бу сўзлари Европа хотинларининг жамиятда тутган мавқеларига нисбатан бир карра тўғри бўлса, мусулмон Шарқидаги аёлларнинг аянч аҳволларига нисбатан минг карра тўғридир. Агар хотинлар оламини мазлумалар деб аташ жоиз бўлса, мусулмон хотинларини мазлумалар мазлумаси, деб айтмоқ тўғрироқ бўлади. Ислон дини, шарият қонунлари мусулмон хотинларини ҳар қандай кишилик ҳуқуқидан маҳрум этиб, уларни тўрт девор орасида асоратда тутди.

Кишилик тарихи бир ҳақиқатни тобора очикроқ, равшанроқ исбот қилмоқда, яъни қаерда зулм, адолатсизлик кучли бўлса, шу ерда озодликка интилиш кучлироқ бўлади, шу ерда норозилик ва исён овози қудратлироқ янграйди. Шу жиҳатдан қараганда, Ок-

тябрь инқилобигача мазлумалар мазлумаси ҳисобланган ўзбек хотин-қизларининг ўз даврларига, у даврнинг адолатсиз қонунларига қарши исён кўтаришлари табиий бир ҳол эди. Чунки «Асрлар ўтмоқда, идеялар ҳамиша ҳаракатда, ваҳшийлик эса талвасага тушмоқда: хотин-қизлар ўзларининг инсоний ҳуқуқларини англамоқдалар ва ажойиб қаҳрамонликлари билан мағрур эркакларга: улар осмоннинг ўғлонлари бўлса, хотин-қизлар ҳам осмоннинг шундай қизлари эканлигини исботламоқдалар». (В. Г. Белинский)

«Ажойиб қаҳрамонликлари билан... мағрур эркакларни» ҳайратда қолдирган жасур аёллар ўзбек тарихида шубҳасиз шоирлар эдилар.

Ҳаммага аёнки, мусулмон хотинлари жамият фаолиятига қатнашиш ҳуқуқидан маҳрум этилиб, тўрт девор орасига қамаб қўйилган асира эди. Асоратда қолган бу мазлумалар учун фаолият майдони қолмаганди. Шунинг учун хотинлар ўз ҳасратини бировга айтолмас, мабодо айтганда ҳам эшитувчи топилмасди. Чорасиз қолган шўрлик аёллар қон-қора қақшаб йиғласа ҳам сас-садо чиқармас, алам оловида ёнса ҳам дуд-тутун чиқармас эди. Алишер Навоий «Лайли ва Мажнун» достонида мусулмон аёлининг мана шу ҳолати баёнида бундай деган эди (Лайлининг Мажнунга мактубидан):

Сен тортобон оҳи оташолуд,
Мен ўт ёқибон чиқармайин дуд.

Шоира Надиманинг:

Дардим ичимда, лабларим хандон,—

деб қақшашида ҳам шу ҳаёт ҳақиқати бор, албатта.

Феодализм жамияти ва шариятнинг ахлоқ нормалари хотин-қизлар оёғига солинган кўз илгамас кишан эди; «номус», «ҳаё» тушунчаси ҳамиша хотинларнинг йўлларида ғов бўлиб, тўсиб келганди.

Мана шу психологик зиддиятлар улуг шоиримиз Алишер Навоий ва севимли шоирамиз Зебуннисо асарларида ҳаққоний ифодасини топган:

Навоий:

Бўлмоқ юз алам уйда маҳбус,
Бир ён, яна бир ён ўлади номус.

Бу меҳнати ишқ печ дарпеч,
Номус чу кетти барчаси ҳеч.

Зебуннисо:

Лайли зотидан эсам-да, дилда Мажнунча ҳаво,
Тоғу тош кезгум келур, лекин йўлим тўсгай ҳаё.

Бир томондан табиий истеъдод, иккинчи томондан ана шу оғир вазият ўзбек аёлларини қўлга қалам олиб, ўзларининг тоқатдан ташқари қисматлари ҳақида шеър ёзишга олиб келган. Улар ўз дардларини, ҳасрат-аламларини, умид-орзуларини шеърга солиб, абадийлаштириб кетганлар.

Чиндан ҳам Октябрь инқилобигача ўзбек жамиятида хотин-қизлар ҳар қандай кишилик ҳуқуқидан маҳрум бўлиб, уларнинг ҳамма инон-ихтиёри ота-она қўлида эди. Дарҳақиқат, очик юз билан юриш ҳуқуқидан маҳрум этилган бу мазлумалар мазлумасининг яна қандай ҳуқуқи ҳақида сўз бўлиши мумкин?!

Қиз бўлиб туғилиш бахтсизлигининг боши экани, қиз туққан оналарнинг таҳқирланиб, таъна тошлари остида қолиши, бу ижтимоий иллатнинг ҳанузгача баъзи қолоқ онлаларда ҳукм суриб келаётганини ким инкор қилади? Қизларнинг исбий «эркинлиги» балогат ёшигача бўлиб, балогатга етган қизлар балоларга гирифтор бўлардилар. Бунинг сабаби шуки, қизлар ўн беш-ўн олти ёшларидан бошлаб ўзларига муқобил жинсдан муносиб жуфт қидирадилар. Бу табиий, том маъноси билан инсоний майл, уни жамиятнинг сохта ахлоқ нормалари билан чеклаб бўлмайди, бу табиий оқимга ким ғов тўсса, бир-бирига толпиниб турган икки жоннинг ё бахтсизлигига, ёхуд ҳалокатига сабаб бўлади.

Ишқ-муҳаббат пешволари: Фарҳоду Ширин, Лайлю Мажнун, Тоҳиру Зухроларнинг қора тақдирларига йиғламаган ота-она бўлмаса керак. Аммо шу оналарнинг, шу оталарнинг ўз қизлари Ширин, Лайли ва Зухро вазиятига тушиб қолса, улар бирдан шафқат ҳиссини, одамийликни йўқотиб, зўғим, зулм йўлига кириб оладилар. Қизлар қисматига тушган бу адолатсизликни ўйлаб баъзан фарёд қилгунг келади!

Қиз туғиб, уни вояга етказган меҳрибон оналар, бу ҳаёт фаришталарининг сабаби вужуди бўлган муҳтарам оталар нега ўз фарзандларининг табиий майлларига ғов бўлганлар, не ҳад билан уларнинг инсоний шарафларини поймол этганлар, бунинг сира тушуниб бўлмайди. Ҳолбуки улур Навоий инсонни барча мавжудотнинг энг «шарифи» (муътабари, мумтози), деб атаганда, Шарқнинг буюк донишманди Мирзо Бедил одамзодни ардоқлаб «Ҳазрати инсон» деганда, хотин жинсини ҳам кўзда тутган эди!

Инсоннинг жуфтликка майли, фақат жинсий бурчнинг ижроси эмас! Жуфтликка интилишни бу маънода англасак, одам билан ҳайвон орасида нима фарқ қолади? Жуфтликдан мурод фақат муқобил жинсларнинг қўшиливи бўлса, инсон ҳаёти жуда мазмунсиз, ўта қашшоқ бўларди. Инсоннинг жуфтликка майли замирида ҳаётнинг давомати бор, руҳий, маънавий яқинлик истаги бор; бу майл замирида табиатнинг бебаҳо ҳадяси — ишқ бор. Ишқ — инсоннинг кўрки, беагидир.

Инсонни (Навоий тили билан) барча мавжудотнинг энг шарифи дедик. Бу шарифлик унинг фазлу камолида, меҳрида, мурувватида, ички-ташқи гўзаллигида, гўзалликка интилишида, ишқ-муҳаббатида намоён бўлади.

Севиш ва севилиш инсонга хос ажиб маънавий бойликдир. Шунинг учун Алишер Навоий:

Бўлмаса ишқ икки жаҳон бўлмасун,
Икки жаҳон демаки жон бўлмасун!—

деб мағрур наъра тортади.

Биз юқорида ишқ — инсоннинг кўрки, беағи дедик, Навоий эса, ишқсиз ҳаётни тан олмайди. Мана шу мантиқдан чиқиб баҳо берганда, ишқсизлар ким бўлади? Бу саволга мен ўзим ҳам яхши жавоб беришим мумкин. Бироқ, бундан бир аср муқаддам Бону бу сўроққа шундай мукаммал, шундай пур маъно жавоб бергани, энди мен қанча донишмандлик қилмай, барибир Бонунинг айтганларини такрорлаган бўламан. Биров айтганини такрорлаш — қалам аҳли учун инқироздан бошқа нарса эмас. Мен бунинг истамайман, яхшиси Бонунинг «Ишқсизлардан шикоят» шеърини эшитайлик:

Ишқи йўқ одамни ҳам одам дема!
Модагову барзаговдин кам дема!

Ишқи йўқ одам мисоли чорпо,
Туққан эрмас ҳеч вақт одам ато.

Ишқи йўқ одам ҳамиша гафлати,
Гафлатидур, гафлатидур, гафлати!..

Ишқи йўқ одам ҳамиша беҳабар,
Қайси ишда нафдур, қайси зарар.

Ишқи йўқни жони йўқ, имони йўқ,
Э биродар, бўлманг андин кўнгли тўқ!

Ишқи йўқ одамга бўлманглар яқни,
Сўзлади бу сўзни «Маслак муттақин».

Ишқи йўқ одамни билсанг сурати,
Сурати, ки доимо ҳақ лаънати...

Ишқи йўқ одам мисоли модагов,
Фикри ёди еб-ичар обу алов.

Ишқи йўқ одамни васфин айтаман,
Айтиб-айтиб бу жаҳондин қайтаман...

Бу шеър ҳеч қандай шарҳга муҳтож эмас. Ўзбек халқи бу оқила қизининг айтганларини тасдиқлаб: «Ишқи йўқ — эшак, дарди йўқ — кесак», дея муҳр ҳам босиб қўйган. Мен фақат шуни уқтириб ўтмоқчиманки, тафаккур бобида бундай баланд зиналарга кўтарилиш учун ўз асрининг фозиласи, комиласи, ақли расо қизни бўлиш лозим.

XIX асрдан эътиборан ўзбек адабиётида хотинлар овози баралла янграй бошлади. XIX аср адабиётига Увайсий, Нодира, Маҳзуна ва Бону овози жўр бўлмаганда, унинг ижтимоий қиймати ҳозиргига нисбатан кўп даража паст бўларди.

Бону табиатан поклиги, маънавий камолоти, шеъринг истеъдоди жиҳатидан Нодира, Увайсийлар даражасида бўлса ҳам ўзининг жасорати, мустаҳкам иродаси билан машҳур ҳамасрларидан бир неча зина юқори кўтарилган исёнкор қиз.

Бону севган, севилган қиз эди. Ишқ-муҳаббат деган гавҳарнинг қадру қийматини бошқалардан яхшироқ, чуқурроқ тушунарди. Аммо отаси Сирожий ишқи илоҳидан бошқа ҳеч нарсани тан олмайдиган, эски урф-одатларга, расм-русумларга муккасидан кетган киши эди.

Энди Бонудай оқила қизининг зўрлаб эрга берилишини кўз олдингизга келтиринг. Оталар учун «таглик-туглик» куёв керак. Бу «таглик-туглик» йигит одамми ёки Бону айтгандай «барзагов», яъни хўкизми, унинг нима аҳамияти бор?

Ўтмишининг мантиқи шу эди. Гарчи бу хил хатту ҳаракат зуҳумдан, зулмдан иборат эса-да, оталар ўз фарзандларининг жафокорлари эканлигини идрок этмасдилар. Шўрлик қизлар қон-қора қақшаб, баъзан ўлим ҳукмидан оғирроқ ота фармонига бўйсунардилар.

Аммо, Бону бу тонфа «мўмин» қизлардан эмас эди. У «тақдир» деб аталган мавҳум кучга, ижтимоий, жинсий адолатсизликка қарши, оталар истибдодига қарши исён кўтариб:

— Йўқ, ота! Сиз топган киши менинг тенгим эмас! Мен ўзга бир Мажнунининг Лайлисиман,— деб туриб олди.

Бону савдосига саргардон бу «Мажнун» — мингтепаллик (ҳозирги Марҳамат райони) бир боғбоннинг ўғли, Сирожийнинг шогирди Шарифжон эди.

Лекин Сирожий ақлининг далолатига қулоқ солмай, зуҳум, зулм йўлига ўтди. Бонудай қизни аҳамиятсиз, ортиқча бир ашёдек ўзгага ҳадя қилмоқчи бўлди. Дабдабали тўй Бонунинг ота уйидан қочиши билан тугаб, қоқоқ тушунчалар, бу тушунчаларга муте оталар биринчи дафъа эл орасида шамгни-шармисор бўлди.

Бону Мингтепага, ўз мажнуни Шарифжон ҳузурига қочиб борди. Қизининг бу жасоратини беҳаёликка йўйган ота Бонуни оқ қилди, меросидан маҳрум этди, бутун авлод ундан юз ўгирди.

Муҳтарам ота-оналар! Мен сизга мурожаат қиламан: инсоф билан айтинг-чи, бояқиш Бону нима гуноҳ қилди? Дилларга нур, кўзларга сурур бағишлаб, ҳаётни янада гўзаллаштирган, уни мазмундор этган, одам боласига илҳом бериб курашга, камол топишга ундаган ишқ — гуноҳ бўлдими?

Йўқ! Бу қизларнинг гуноҳи эмас, оталарнинг истибдоди, холос!

Бонуга отаси бунчалар зулм қилганда, ота топган бойвачча қуёв ҳам жим қараб турмади. Орадан ўн ой ўтар-ўтмас бойваччанинг ёлланган жаллодлари Шариф-жонни ўлдиришди. Бону ўн тўққиз ёшларида қўлидаги чақалоғи Заҳриддин билан тул қолди. У энди том маъноси билан ёлғиз, кимсасиз, ғариб бўлиб қолади.

Дарҳақиқат, бояқиш шоиранинг мана бу фарёди шу руҳий ҳолатининг, шу кайфиятнинг алам-ангез нашидаси эмасми?

Мен ғариб, Бону ғариб, отим ғариб, зотим ғариб,
Бу ғарибликда юрибман қаҳрабодек сарғариб.

Сарғайиб бир соддадил бечораман, ҳолим хароб,
Пур жафо-у, пур алам, ғамгин эрурман мустариб.

Мустариб аҳвол мўғугдур мени ялғуз бошим,
Мен гирифтори қафасмен, мунисимдур андалиб.

Андалибдек термулибмен зору нолон мен яна,
Термулон ожизлара бўлғай фаросатлиг қариб.

Қариб эткай бефаросат то саодатлик кунин,
Топмағаймен сар батанҳо, по батанҳо ахтариб.

Ахтарай то ўлғунча бир ичкуяр дилхоҳлик,
Тўлди бағрим, эзди кўксим, кимга айтай қичқириб.

Қичқириб кўнглум ёзолмай термулурман ҳар сари,
Иўқин бир айма, хола, ё бир опа келса кириб.

Кирибон келса эшикдин гоҳ ногоҳ бир жигар:
Кўксум очиб кўрсатардим ҳам тақи бағрим ёриб.

Ерибон бўлмас туфайли, дард бўлгондур дилим,
Кошки оқса ғарибликда юрак-бағрим эриб.

Эриб оқти Бонуё, икки кўзунгдин дарёлар,
Иўқ бўлурсан, бора-бора рангин рўй ҳам тап сизиб.

Шеърят ҳеч қачон шахсий мусибатлар доирасида қолиб кетмаган. У ҳаминша кенг ижтимоий мазмун касб этиб, бирор синф, бирор ижтимоий табақанинг кайфия-

ти, руҳий ҳолати, орзу-умидлари инъикос этган ойна бўлиб қолади. Бону ижодига ҳам ана шундай кенг маънода, ўзбек жамиятининг ярмини ташкил этган барча хотин-қизларининг, ҳамма бонуларнинг¹ куйга солинган фарёди деб қараш зарур.

Зотан анқов феодализм жамиятидан, диний хурофотлардан, эски бидъатлардан биргина Самар Бону эмас, ҳамма бонулар озор чекардилар. Ҳамма жойда мусулмон аёли хўрланар, таҳқирланар, унинг иззати нафси, хотинлик ғурури поймол қилинарди.

Ҳамма мусулмон ўлкаларида боёқиш қизларнинг тақдири бир хил эди, ҳамма жойда ошиқ-маъшукдан жудо, ҳамма шоираларнинг созида жудоликдан дод, фи-роқдан фарёд садоси эшитиларди.

Бу даъвонинг исботи учун деярли бир даврдә яшаган, уч миллатга мансуб уч шоиранинг шеърларидан намуналар келтираман:

Афғон шоираси Бибн Марямдан:

Токай, э зодим, балойи меҳнати дунё кашам?
Ҳасрати рўй гулу он ғунчан лабҳо кашам,
Ҳусни хўбу наргиси шаҳдо қад зебо кашам,
Нест бўйи васли жонон оҳ то уқбо кашам,
Бас чунин жарру ситам тобут-борам мекуни...

Турк шоираси Назиҳа хонимдан:

Иўқми раҳминг ҳолима, эй ғунча лаб,
Нолакорам фурқатинг-ла рўзу шаб,
Оҳима, фарёдима сен, сен сабаб,
Нолакорам фурқатинг-ла рўзу шаб...

Хотпри вайрони обод этмадинг,
Панжан ҳижрондан озод этмадинг,
Васлатинг-ла, севдигим, шод этмадинг,
Нолакорам фурқатинг-ла рўзу шаб...

Нозук хонимдан:

Ендим финоқ ўтида бедуду бешарора
Парво надур, бу билмас, юз хаста куйса нора.

¹ Бону — уй бекаси, хоним маъносида бўлиб, «Бонулар» иборасида бу сўз «хотинлар», «аёллар» маъносини ифода этади. (Т.Ж.)

Хушбору хушфишондур икки кўзим йўлингда,
Кел, эй жафо ширим, раҳм айлаюб канога.

Токай жафо қилурсен, эй моҳи олам аро,
Пўқми дилингда зарра ойини лутфикора.

Кел, о, тажассум ойла, номехрибон нигорим,
Айләрмусен тараҳҳум йўлингда нитизора?

Ераб, сиёҳ бахтим, бир кун оқармаюрми,
Токай жафо қилурсен, эй моҳи олам аро.

Ераб, бу турлу меҳнат, бир охири бўлурму?
Ёки бу ҳасрат ила элтар менн мазора?

Афсус, кечди умрим, ноқому хаста қолдим,
Мумкинмидур жаҳонда кўрмак сени дубора?

Уч шоира — ҳиротлик Биби Марям, истамбуллик
Назиҳа хоним ва қўқонлик Нозук хоним бир хил ҳас-
ратда ёнмоқдалар, бир хил дарддан азоб чекмоқдалар,
бир аламдан фарёд этмоқдалар; бу — жудоник алами,
бу — фироқ дарди, бу — хотинлик шарафи паймол этил-
ган, таҳқирланган мусулмон аёлининг ижтимоий адо-
латсизликка қарши норозилик овози, ўзлари яшаган
карқулоқ, ҳимматсиз жамиятга қарши исён овозидир.

Бону бу тарихий бадбахтликнинг, бу жинсий таҳ-
қирлашнинг шоҳиди бўлиб, хотин зотининг тоқатдан
ташқари ғам-аламларини, азоб-изтиробларини, фарёду
фиғонларини куйга солиб, тарих саҳифасига ёзиб кетди.

Бону айтур бу оламда ки ғамсиз юрмадим ҳаргиз,
Бу дунё даврини шодмону хандон сурмадим ҳаргиз.

Жаҳонда юрдиму турдим неча чехтим жафоларини,
Жафосини кўрдим, эй дўстлар, вафосини кўрмадим ҳаргиз.

Жаҳонда ҳар бало бўлса баҳам бўлади ғариб бошим,
Ситам бирла аламларини суриб ёндирмадим ҳаргиз...

Дарҳақиқат, шоиранинг бу алам-ангез мисраларида
мусулмон оламидаги кўп бонуларнинг дилидаги, тили-
даги аламлари куйга солинган.

Бироқ бу ижтимоий адолатсизлик, бу жинсий таҳ-
қир, бу бахтсизлик бўрони Бонунинг иродасини синди-
ролмади. Шоира нафис, ўйноқи шеърларининг бирида
қисматига тушган дард-аламлар оғир бўлса ҳам, ўз йў-
ли тўғрилигини, бу йўлни энг даҳшатли кучлар тўсса
ҳам ёнмаслигини — қайтмаслигини айтиб, бундай хитоб
қилади:

Ёнмагил, Бону, кирган йўлингдин
Олдинги тўсса шери дағола!..

Бону шеърини истеъдодига ота-бобо мероси деб қа-
райди; қўлига қалам олиб шеър ёзаркан ўзбек, форс-
тожик классик шоирлари: Хўжа Ҳофиз, Амир Алишер
Навоий, Шамси Табризий, улуғ бобоси Ҳувайдонни ёдлаб
шулардан мадад тилайди:

Мерос дедим боболардин рубои,
Қолиб мерос бу сўзларининг матон.
Атолар ҳурматини сўзладим сўз,
Рубои¹ машғулидурман шабу рўз.

Ўз ижодини классикларга эҳтиром билан бошлаган
шоира аста-секин камол топиб, Навоий, Фузулий ва
Ҳувайдога тажниси, татаббуъ қилиб, бу забардаст шоир-
лар билан шеърини мусобақага киришади.

Радиғўйлик Шарқ классик адабиётида чуқур томир
ёйган, кенг тарқалган адабий анъана. Ўзбек ва тожик
адабиёти тарихида бу анъана айниқса кенг қулоч ёйган.
XIX аср Фарғона ва Хоразм шоирларининг Навоийга
эргашиши, шаклда шу улуғ санъаткорга тақлид қили-
ши моҳият эътибори билан XIX асрнинг XV аср билан
радиғўйлиги эди.

Радиғўйлик — бир шоирнинг бошқа шоир ғазали-
га, унинг вазнини, қофия, радифларини сақлаган ҳолда,
шу руҳда жавоб ғазал ёзишдан иборат бир санъатдир.

Бизнинг мавзу-баҳсимиз Самар Бону улуғ шоирлар
билан радиғўйлик қилиб, бу санъатда зўр муваффа-
қият қозонган, буни сиз қуйидаги мисолларда очиқ кў-
ришингиз мумкин.

¹ Р у б о , рубоий сўзларини Бону шеър матносида қўллайди. (Т.Ж.)

Хувайдо:

Айладим ишқинг аро, эй шўх, афрон ўзга навъ,
Айлагондек эл аро Мажнун ҳайрон ўзга навъ,
Гул юзунгни, гулча оғзингни кўруб кўнглум қуши,
Айламас парвойи гулзору гулистон ўзга навъ.

Бону:

Келди бул кун қошима поз ила жонон ўзга навъ,
Қомати раъноси чун сарви хиромон ўзга навъ.

Айдим: Эй жоним, қадам қўй дийда гирёним уза,
Хуш келибдурсен дедим тахти Сулаймон ўзга навъ.

Хувайдо:

Зулайхойи замон, ишқ офати даврондурур ул шўх,
Малоҳат мисри ичра Юсуфи Қанъондурур ул шўх.

Ўғубдур бу жаҳондин Ширину Ўзро ҳам Лайли,
Алардек нозанин симин бадан Чимёндурур ул шўх.

Бону:

Ғариб жонимга қилди ҳар кун юз минг жафо ул шўх,
Вафони изладим андин бўлубдур бевафо ул шўх.

Зулайхое замонда туғилди мисри Ўш ичра,
Менга ул Юсуфи Қанъон каби қўйди баҳо ул шўх.

Юқорида келтирилган мисолларини бир-бирига таққослаб кўрган ҳар бир зийрак ўқувчи Бону бадний камолотнинг қайси зинасида эканини дарҳол пайқайди. Бу жиҳат изохга муҳтож эмас. Мен бу мисоллардаги лирик қаҳрамонларнинг маконлари, жинслари ҳақида сўзламоқчиман.

Хувайдонинг ҳавасини келтирган «шўх» Ширин ва Лайли каби «нозанин», «симин бадан», бунинг устига чимёнлик, яъни шоирнинг ҳамқишлоқ қизи, Бону разалида куйланган «шўх» шоиранинг ҳамшаҳри — «мисри Ўш ичра» (Ўш шаҳрида) туғилган Юсуфдек гўзал йигит. Бу шеърлардаги жуғрофий аниқлик, жинсий тафо-

вут — баъзиларнинг: «шоирлар эрлар овозини такрорлайди, уларнинг ғазалларида қайси жинс ҳақида сўз бораётганини билиб бўлмайди», деган даъволарни бир пул қилиб қўяди.

Фузулий мухлислари унинг мумтоз бир байтини мудом тилга олиб, шоирга таҳсин ўқийдилар. Дарҳақиқат, бу байт шундай юксак баҳога сазовордир. Мана шу байт:

Маҳшар гуни гўрам дерам ул сарв қомати,
Ғар онда ҳам гўрунмаса, гел гўр қиёмати...¹

Фузулийнинг фусункор ғазалларидан бири шу байт билан бошланади. Аммо ғазалнинг бошқа байтлари бу фикрнинг мантиқий давоми эмас, улар бошқа мавзуда, бошқа фикрларнинг баёни. Агар таъбир жоиз бўлса, Фузулийнинг бу ғазали турли қимматли тошлардан тузилган бир шода маржонга ўхшайди.

Ғазалнинг биринчи байти Бонунинг ҳам ҳавасини келтирган, аммо Бону бу мумтоз байтнинг «нуқсон»ини ҳам пайқаган. Бу байтдаги «нуқсон» шундан иборатки, қиёматда сарв қомат маҳбубни кўриб унга бир нарса демоқ, унда ҳам кўринмаса, қиёмат кўтариб ғавво солмоқ учун маҳбуб фироқида бу оламда куймоқ керак. Аммо у даражада аламзада бўлмоқ учун Фузулийда асос йўқ, у даражага кўтарилиш учун Фузулий ғазалида зина йўқ.

Бону ўзининг нафис ғазалларидан бирида Фузулийнинг шу «хато»сини тузатади.

Сенга мен дил бериб бўлдим туну кун оҳ деб ношод,
Санам ҳажрингда қилгаймен бу ўтган умримин барбад,—

деб бошланган бу ғазал ўқувчини мисрама-мисра бундан кейинги воқеаларга тайёрлаб боради. Лирик қаҳрамон, бу пасткаш дунёнинг қўлида жоним қафасдаги тўти кабидир, қиёмат яқинлашганда, бу қафасдан «оҳ» деб озод бўламан, бордию шунда ҳам:

Агар адлингга олмай куйган элни куйдирар бўлсанг,
Бузар маҳшарин Бону қичқурурда дол деб бедод —

¹ Фузулий. Девон, 184—бет. ЎзССР Давлат бадний адабиёт нашриёти. Тошкент, 1961 йил нашри.

шаклида хотима ясаб, лирик қаҳрамоннинг бу даражага келишини асослайди. Фузулий ғазалининг биринчи байтида айтилган фикр Бону ғазалининг охирги — хотималовчи байтида келади. Бошқа байтлар бу даражага чиқиб, охирги сўзни айтиш учун зинаоя вазифасини бажаради. Шу тариқа Фузулийда мавҳумроқ кўринган фикр Бонуда табиийлик, реаллик касб этади.

Классик адабиёт муҳибларидан бирига Бонунинг шу ғазалини ўқиб берганимда, у киши, Бону Фузулийдан ўтказиб юборибди, дейдилар. Бу баҳо тўғрими, йўқми, ўзингиз ўйлаб кўринг.

Бону ижоди ҳақидаги суҳбатни яна давом эттириш мумкин эди. Лекин бунга эҳтиёж йўқ, чунки зийрак ўқувчилар аллақачон Бонунинг маънавий, ижтимоий ва бадий қиёфаси ҳақида бир фикрга келиб қолдилар. Бас, шундай экан, шоиранинг ҳар бир шеърини таҳлил қилиш — муҳтарам ўқувчининг зеҳну закосига нисбатан нописандлик бўларди.

Аммо замон бонуларига айтадиган бир маслаҳатим бор: Сизлар кирган йўл тўғри, у мақсад сари олиб бормоқда, истиқболингиз порлоқ, шунинг учун:

Енмағил, Бону, кирган йўлингдин,
Олдинги тўсса шери дағолар!..

САМАР БОНУ ҒАЗАЛЛАРИ

НОЗУК АДОЛАР

I

Ераб бошимда кўпдур ҳаволар,
Номинг-ла тўлди арзу самолар.

Шукри висолинг айлаб туну кун,
Илкимни очдим — қилдим дуолар.

Ҳар кимни кўрсанг Хизр била кўр,
Учрар қошингга кўп раҳномалар.

Шери жаёндек, фили дамондек
Кўюнгда ётмиш минг мубталолар.

Кўюнг сўроғин қилди набилар,
Байтул ҳазанда бўлди фанолар.

Юсуф жамолинг даъвосин этди,
Уч йилга сотди ўн бир ағолар.

Зикрингни айтди тайр ила ваҳший,
Тўлдир аларга кўху даролар.

Юз минг тил била минг-минг фарзанд,
Ишқинг бошида қилғай наволар.

Мажнун бошида савдойи зулфунг,
Юз минг менингдек бахти қаролар.

Лайли юзидан анвори ҳуснинг,
Андек жаҳонда кўп худнамолар.

Кўҳи ғамингда қолмиш балоға,
Фарҳод янглиғ юз минг гадолар.

Шаккар лабингни шаҳдида ўлмиш
Ширин мисоллиқ нозук адолар.

Шому саҳарлар ёдингни айлаб,
Бону ўқуйдур ҳамду санолар.

БЕНАВОЛАР

Ҳолимини айтай, эй жонфизолар,
Бордур кўнгилда кўп муддаолар.

Эй ёру дўстум, айланг насиҳат,
Қилгай тарахҳум марди худолар.

Билмай ўзумни ҳасратдадурмен,
Мендин ўтарму буқун хатолар.

Дарди санамда қоматим ҳамдур,
Билгайму қадрим қадди дутолар.

Дарди ситамда ҳолим мукаддар,
Борму манингдек ҳеч бенаволар.

Солди худойим бу даҳр ичинда
Мискин бошимга юз можаролар.

Рўзи азалда қилмиш муқаррар,
Пешонам узра мундоғ наволар.

Эл таъна этарлар, бўлдинг нечук деб,
Қадримни билмас ҳирсу ҳаволар.

Ҳардам унутқум ўзимни билмай,
Олғай қўлумни пири худолар.

Енмағил, Бону, кирган йўлингдин,
Олдингни тўсса шери дағолар!..

ҒАМСИЗ ЮРМАДИМ ҲАРГИЗ

Бону айтур бу оламда, ки ғамсиз юрмадим ҳаргиз,
Бу дунё даврини шодмону хандон сурмадим ҳаргиз.

Жаҳонда юрдиму турдим, неча чекдим жафоларни
Жафосин кўрдум, э дўстлар, вафосин кўрмадим ҳаргиз.

Аё дўстлар, ки мен ёлғуз, ғариби бенаво қулмен,
Топай аҳл-аёл, атфол деюб қайғурмадим ҳаргиз.

Ки саккиз йил бўлур отам шикори Еркент айлаб,
Муборак юзларини кўруб, кўзум тўйдурмадим ҳаргиз.

Ки кўрмакни қўюб, э тан, бўлак эмди талаб қилғил,
Шарифим сарри пойиндин ўзум жўкурмадим ҳаргиз.

Жаҳонда ҳар бало бўлса баҳам бўлди ғариб бошим,
Ситам бирла аламларини суруб ёндирмадим ҳаргиз.

МЕРОС ДЕДИМ БОБОЛАРДИН

Илоҳи саййинди Қул Хожа Аҳмад,
Анингдек яхшилардин бўлса беҳад.

Илоҳи ҳурмати ул Хожа Ҳофиз,
Менам бўлсам рубоний ичра маҳфуз.

Илоҳи ҳурмати Амир Алишер,
Баҳаққи Сўфи Оллоёрдек эр,

Илоҳи ҳурмати ул Шамси Табриз
Мени бу ерда расво қилмағайсиз.

Илоҳи роҳати дилдур Ҳувайдо,
Бобом нисбатлари қилғайму шайдо.

Тасаддуқ мен бўлай, султони олам,
Чимнен халқига сиздур мукаррам.

Мерос дедим бобомлардин рубоний
Қолиб мерос бу сўзларнинг матон.

Сўнгги бобом бу Ушда Сармазори,
Тасаддуқ руҳингиздин қил мадори.

Баҳаққи руҳингизни айладим ёд,
Рубоъ айтиб кўнгулни айладим шод.

Отамлар Мавлавий Еркентда ҳазрат,
Рубоъ айттим қилиб онларни ҳурмат.

Менинг ҳаддиммуди сўз сўзламоққа
Рубонийга боқиб мен кўзламоққа.

Отамлар ҳурматидин сўзладим сўз,
Рубоний машгулидурман шабу рўз.

Ғарибу пур алам бир соддадурман
Рубоъ айтиб бу дунёдин енгилман.

ИШҚСИЗЛАРДИН ШИКОЯТ

Ишқи йўқ одамни ҳам одам дема,
Модагову барзаговдин кам дема!

Ишқи йўқ одам мисоли чорпо,
Туққан эрмас ҳеч вақт одам ато.

Ишқи йўқ одам ҳамиша ғафлати,
Ғафлатидур, ғафлатидур, ғафлати!..

Ишқи йўқ одам ҳамиша беҳабар
Қайси ишда нафлур, қайси зарар.

Ишқи йўқни жони йўқ, имони йўқ,
Э биродар, бўлманг андин кўнгли тўқ!

Ишқи йўқ одамга бўлманглар яқин,
Сўзлади бу сўзни «Маслак муттақин».

Ишқи йўқ одамни билсанг сурати,
Сурати, ки доимо ҳақ лаънати...

Ишқи йўқ одам мисоли том эрур.
Билсанг онинг мисли гови хом эрур.

Ишқи йўқ танни, биродар, тан дема,
Ассалом айтиб келса кимсан дема!

Ишқи йўқ одамни кўрсанг қоча кўр,
Юзига боди шамолни оча кўр!

Ишқи йўқ одамга бўлма меҳрибон
Меҳрибонлиғ ҳеч бўлур, андин гумон.

Ишқи йўқ одам юзи совуқ бўлур,
Тан ичинда имони оруқ бўлур.

Ишқи йўқ одам худодин беҳабар,
Беҳабардур, беҳабардур, беҳабар!

Ишқи йўқ одамнинг кўнгли қап-қаро,
Мен билодурман они чуну чаро.

Ишқи йўқ одам мисоли модагов,
Фикри-ёди еб-ичар обу алов.

Ишқи йўқ одамни васфин айтаман,
Айтиб-айтиб бу жаҳондин қайтаман.

Ишқи йўқдин сўз келди сўзладим,
Ишқ ўтига мен ўзимни кўзладим.

Ишқ ўтида куйсаму кул бўлсаму,
Ишқ элини изла-изла ўлсаму!..

Ишқ ўтида куйганимни сони йўқ,
Сони бўлса, дўстлар, имкони йўқ.

Ишқ ўтида куйди жоним қолмади,
Беҳабар одамлари ҳеч билмади.

Ишқи йўқ одамлардин дод этай,
Ушбу сўзда ишқ элини шод этай.

Ишқи йўқ одам муни фаҳм айламас,
Маънию марзини асло чайнамас!

Ишқ элини фаҳми бўлса англасун,
Ишқ эли жону жигарни довласун!

Ишқ агар бўлса юракда заррача
Панд айтдим мен сизларга бир неча,

Ишқ сирини хотиримга келтуриб,
Маънисини яхшиларга билдуруб.

Ишқ сирини қилойин энди фош,
Англасун ҳар кимни бўлса бағри тош,

Тош агар бўлса бу сўз нарм айласун,
Муз каби бағрингни бу гарм айласун.

МЕНИНГ ҲОЛИМ ХАРОБ АЙЛАБ

Кўрунг бир дилбари золим менинг ҳолим хароб айлаб.

Ёқуб ишқ оташин жонимга, бағримни кабоб айлаб.

Кўзим телмуртуруб ёттим, басе кўп хор бўлди бош,
Кириб хилватда ҳолим сўрмади чандин азоб айлаб.

Тилокимдур анинг васли, туну кун ёлвориб ҳақдин,
Очиб илким дуога йиғладим кўзлар пур об айлаб.

Етиб ҳажрингда беморе, бўлубман беҳуду хомуш,
Аё тан, сен нечук деб сўрмадинг мунча итоб айлаб.

Талабгори висолингмен, нечукдин билмадинг ҳолим,
Кириб олдимга бир соат, чиқарни кўп шитоб айлаб.

Яқинлик айладим чун ўтларингга, хижлатим кўпдур
Мени куйдурғали шамъи юзунгни бениқоб айлаб.

Хумор айлаб кўзингни ҳам қабоқингни сузиб боқсанг,
Битай шаънингга юз дафтар мошоирлик китоб айлаб,

Кўзинг жаллоди бераҳму, камон абруларинг ўқлар
Мени бечоранинг чун ўлтурурға иштироб айлаб.

Гаҳи хушман, гаҳи нохуш, гаҳи беҳуш, гаҳи боҳуш
Бу Бонуни хароб эттинг сочинг мушкин таноб айлаб.

БОНУ ҒАРИБ

Мен ғариб, Бону ғариб, отим ғариб, зотим ғариб,
Бу ғарибликда юрибман каҳрабодек сарғариб.

Сарғайиб бир соддадил бечораман, ҳолим-хароб,
Пур жафоу, пур алам, ғамгин эрурман мустариб.

Мустариб аҳвол муғлуғдур мени ялғуз бошим,
Мен гирифтори қафасмен мунисимдур андалиб.

Андалибдек термулибмен зору полон мен яна,
Термулон ожизлара бўлғай фаросатлиғ қариб,

Қариб эткай бефаросат то саодатлик кунин,
Топмағаймен сар батанҳо, по батанҳо ахтариб,

Ахтарай то ўлгуча бир ичкуяр дилхоҳлик
Тўлди бағрим, эзди кўксум, кимга айтай қичқириб,

Қичқириб кўнглум ёзалмай термуларман ҳар сари,
Иўқки бир амма, хола, ё бир опа келса кириб.

Қирибон келса эшикдан гоҳ ногоҳ бир жигар:
Кўксум очиб кўрсатардим ҳам тақи бағрим ёриб.

Ёрибон бўлмас туфайли, дард бўлғондур дилим.
Кошки оқса ғарибликда юрак-бағрим эриб.

Эриб оқти, Бонуё, икки кўзунгдин дарёлар
Иўқ бўлурсан бора-бора рангу рўй ҳам тан сизиб,

ГУССАДИН ФОРИҒ БУЛАЙ

Гуссадин фориг бўлай рухсори олингни кўруб,
Шаҳидин лаззат топай ширин мақолингни кўруб,

Дарда тўлдум, ғамга сўлдум, билмади қайғумни эл,
Дардима дармон топармен юзда холингни кўруб.

Ишқи зиндонига ҳар кун бир асири зормен,
Қай куни озод бўлғай ой жамолингни кўруб.

Ҳазрати Юсуф жамолидур юзунгни партави,
Иўқ харидор анга ҳусни бокамолингни кўруб.

Қўҳи Қоф аҳли кўруб бир-бирлариға сўзлашур,
Хурлар хижлат топар феъли маолингни кўруб.

Лабларингга бор аро ғунча табассум қилғуси,
Сарвлар бергай салом навбар ниҳолингни кўруб.

Мушки амбарнинг иси бўйингни олдида хижил
Синди оҳуйи Хўтан мушкин ҳилолингни кўруб.

Неча кун ўтти, жудолик даштида лабташнамен.
Баҳра топсам кошки ширин зулолингни кўруб.

Ё паримусан, Эрам боғини товусимусан,
Жон берур Бону малак янглиғ хисолингни кўруб.

ЕР ЖАБР ЭТТИ

Ёр жабр этти дилим гарду ғуборин тозалаб,
Ширин-у Узро-у Лайли онлара андозалаб.

Гулгул этти ашки селобим тўкуб ҳар рўзу шаб,
Ўсма-у элик, уфо-у ҳам кўзини ғозалаб.

Дилбарим қаттиқ кўнгуллик, маҳвашим нозук бадан,
Тешти кўксум, эзди бағрим ноз узра нозалаб.

Фош этма, эй табибо, ишқ дардин тут ниҳон,
Иста мақсудинг худодин ўзлигингни созалаб.

Э ҳаким аҳли, билиб дардимни изҳор этмаким,
Топмади ҳеч шайъ муроде кори ишқ овозалаб.

Ғорат этти мулки танни шоҳи ошиқлар келиб,
Бир қуше учди қўлимдин кўк сари парвозалаб.

Фуқаро маҳвашлара қочди бу Бону бош эғиб,
Ал амон этти рақиблардин билинг дарвозалаб,

СЕНИНГ ИШҚИНГДА, Э ЖОНОН

Сенинг ишқингда, э жонон, битиб дафтар ёзай бот-бот.
Юрар билмай, турар билмай, мудом йўлдин озай бот-бот.

Ақл озиб, бошим қотти, турарга тоқатим тоқдур
Олиб илкимга теша ҳар замон тоғлар қозай бот-бот.

Келойин деб берур ваъда ўшал нозук бадан гулруҳ
Сепиб сув кўз ёшим бирла анго мен йўл тузай бот-бот.

Агар бир келмаса гулруҳ рақиблардин қилиб парҳез,
Иложим топмайин ночор менам кўнгул узай бот-бот.

Анинг дардида йиғла-йиғла-ю, кўз ёш бўлур кўл-кўл,
Чўмуб ул кўллара, мен оби ҳайвондек сузай бот-бот.

Кўнгулда ишқи завқидин иморатлар бино бўлгон,
Тополмай ишқ давосин ул уйларни бузай бот-бот.

Бу Бону чанд сол ўтти, билинг бир мушти хок ўлди,
Қалам Исо дами бўлсун, менам жон киргузай бот-бот.

ҲАМИША ҒАМЛИ ҚУЛЛАРГА

Ҳамиша ғамли қулларга билингла ошно давот,
Ки гурбат дудида қап-қаро дилга рўшно давот.

Худойим лутф этиб берган давот ила қалам-қоғоз,
Сени қадрингни билмаслар тасаддуқмен сенго давот.

Иироқ бирла яқинларга ариза сўзни еткургон,
Ки кўп мўминга ғамхўрлик сенга жоним фидо давот.

Бу ишқ дардини айталмай юракка руссалар тўлса,
Ёзарга дард-аламларнинг қалам бирла гувоҳ давот.

Қалам бирла сенга куч келмасун кам-кам ёзай дафтар,
Туман сўзни қилай бир сўз била билсанг адо давот.

Худоё, шукр минг бисёр қаламдек ғамгузорим бор,
Ки минг дардга даво этган табиби дилрабо давот.

Жаҳонда бу давот ила қалам қадрини ким билгай?
Билай қадрингни дер Бону, керакдурсен менго давот.

УЛ ШҶХ

Ғариб жонимга қилди ҳар куни юз минг жафо ул шҶх,
Вафони изладим андин, бўлубдур бевафо ул шҶх.

Зулайхое замонда туғилди мисри Уш ичра,
Менга ул Юсуфи Канъон каби қўйди баҳо ул шҶх.

Қийиб курта китони сочлари узра ярошиқдур
Келодур бирсари боқиб, фаоли маҳлуқо ул шҶх.

Билолмас ишқи қадрини ситам кўп еткурар ҳар кун
Ибо бирла ишоратни қилурди жо-бажо ул шҶх.

Тамоми бош аёғи хўбдур ўзга ярошукда,
Билиб бўлмас анинг зиндони ишқ ичра фано ул шҶх.

Кўриб чоҳи занахдонини ҳамиша банди зиндонман,
Анинг пероҳанин кўзга қилурдим тўтиё ул шҶх.

Бу Миср ичра қаҳатликда жамолидин берур неъмат,
Висоли Юсуфин Бонуга кўргазди худо ул шҶх.

СЕНИНГ ИШҚИНГДИН, Э ДИЛБАР

Сенинг ишқингдин, э дилбар, қилурмен ҳар замон
Чидолмай дарди ҳажрингдин қилурмен дод деб фарёд,
сад дод,

Қолиб ишқинг жафосидин муҳаббат тоғини кавлаб
Чопиб боғига ғамнинг тешасини йиғлади Фарҳод.

Қолиб ишқинг аро ҳайрон биёбонлар аро Мажнун,
Қадингдин ўргилай Мажнун мени ҳам қилган эрдинг
ёд.

Мени дардинг адо қилди, ажални қувладим қочти,
Улумумга яқин, кел эмди сен, эй кўзлари жаллод.

Аё золим сифат маҳваш, менга ҳеч келмади раҳминг
Мени қатлим учун олдинг қўлингга ханжари фулод.

Сенинг ошиқларинг кўлдур баҳосиз бебаҳо бўлма,
Пучак пулға баҳо бўлди неча пайгамбарий авлод.

Муҳаббат лаззатин Бону Зулайхо мисридин сўрди,
Бўлурманму, аё дўстлар, бу ишқ зиндонидан озод.

ФАЛАК ОЗОРИДИН САД ДОД

Менга маккори золим макр этиб юз шевада гўллаб,
Бериб минг ваъдани қилмас вафо, айёردин сад дод.

Бошимга ёғдурур борони ғамни ёзу қиш тинмай,
Қўруб кажлики дедим мен фалак озоридин сад дод.

Оғиз оша егушканда бурунни тегдуруб тоша,
Анга қул бўлдим, э дўстлар, жаҳон маккоридан сад дод.

Вафо тоғини кавладим бошимга текдуруб теша,
Қилибдур пора-пора золими хунхордин сад дод.

Висоли бокамолидин айирмоқ қасдини кўзлар,
Ёқиб рашк ўтининг ишқ эллара ағёридин сад дод.

Бу ғам гирдобидан фориг бўлолмай кўз ёшим оқти,
Деди Бону амон бермас менга ҳар кордин сад дод.

БҮЛДИ ДИЛ ХУНОБЛАР

Бу фалак кажравлигининг бўлди дил хуноблар,
Ашк боримдин тўкилгай коса-коса облар.

Зулми ағёра чидалмай ишқ майини нўш этиб,
Қунда-қунда хун ютиб бағрим тўла зардоблар.

Фурқату ғам бир сари, ишқнинг балоси бир сари,
Жон қутулмас икисидин бас бўлиб бетоблар.

Шаҳри дили арз этарға дардмандон топмадим,
Сабру тоқат қолмади, кетти кўзумдин хоблар.

Муддаонинг не санам, қилдинг ситам уст-устина,
Юргузуб ҳукмининг ҳардам қулдугинг шитоблар.

Офитоби ғамда қолдим, қил бошимга соя бахт,
Толеи шумум сишиқдур, синди дурри ноблар.

Муштари, Миррих ситоранг сувға тушди, Бонуё,
Кўз ёшинг дарё бўлиб, тортти сени гирдоблар.

Ҳама эл етти мақсуда, етолмай йўлда қолганмен,
Ғам илкида бир ожизи гариби бенаво сўзлар,

Тушиб бошимға бу савдо пароканда сўз айтурмен,
Бу Бонуға на бўлди деб менга халқи худо сўзлар.

ЖОНФИЗО СЎЗЛАР

Юрак зардобидан доим қилибон ҳасрато сўзлар,
Битиб ашъорлар доим, ҳамиша жонфизо сўзлар.

Бу дунё кориборига таним тоқат қилолмайдур,
Тополмай лаҳзае ором, қилиб вовайлато сўзлар.

Ки мен олудан ғамда, не қайғурмен, аё дўстлар,
Куюб жоним, эзиб бағрим забоним муддао сўзлар.

Юрогим қон бўлуб оқти, десам ҳеч ким хабар олмас,
Тилармен ушбу кунларда ато бирлан апо сўзлар.

Ҳама ғамдин ўлум дарди ёмондур, э дилосолар,
Шикаста дил бўлуб ҳардам ки бир сўзни яно сўзлар.

Ўлум қилди гариб, мунглуғ атойи офтобим йўқ,
Бўлуб онларни ёдида қилуб ҳардам дуо сўзлар.

Баложў-у, ситамкашлар аро оворасидурман,
Қалам, қоғозга ғам айтсам ҳама олам менго сўзлар.

Дедилар: «Не бало бўлди сенга, бу сўзни сўзларсен?»
Бу сўзларни деган-чун менга ёру ошно сўзлар.

Сўзим меодини билмас шикамсер, дил бутун мардум.
Тегар ўқ ҳар қаёдин ушбу мискин дил яро сўзлар.

УНУТМАСМЕН СЕНИ ҲАРГИЗ

Танимда токи жоним бор унутмасмен сени ҳаргиз,
Хаёлингга кетурмагил демасмен ўзгани ҳаргиз.

Ётубман остонамда сенинг ҳажри фироқингда,
Бу ёткон кимдурур деб келмадинг бир сўргани ҳаргиз.

Жафоу жабри кўп солдинг, аё э раҳми йўқ золим,
Юбормадинг хаёлинг итларини кўргани ҳаргиз.

Агар бир васл уйида ой юзунг шамъини ёндурсанг,
Рақиби русияҳлар қўймади ёндургани ҳаргиз.

Кўйингда ёстаниб нобуд бўлса хоки пойингда
Висолими талаб қилган демайдурсан мени ҳаргиз.

БУЗАР МАҲШАРНИ БОНУ...

Сенга мен дил бериб бўлдим туну кун оҳ деб пошод,
Санам ҳажрингда қилгайман бу ўтган умримни барбод.

Чиқарга жон яқин бўлди рақиблардин ҳазар эттинг,
Умр нахлин сугортирсанг на бўлғой қомати шамшод?

Ишимдур юз туман мушкил, мени ёрдан бўлак билмас,
Қийин бўлди менинг ҳолим, аё эй ёр, сендин дод.

Фалак, чархинг бузилсин, мен ғариб бошида чўрулдинг,
Менга ҳар вазҳа зулм эттинг, нетой жониммудур фўлод?

Ҳама эл орзусига етиб бисёр шод ўлди,
Мени вайрона кўнглум бу жаҳонда бўлмади обод...

Ки бу дун илкида тутқун қафасда тўтидур жоним,
Қиёмат йил бўлганда бўлурман «Оҳ!» еб озод...

Борурмен дод деб ул кун яқо йиртиб бўёб қоним,
Жамолингга бўлуб восил, ўшал бўлғай эдим мен шод.

Ўшал кунда, менинг куйганларимдан сен эмасму деб
Умидим кўпдур ул соат мени адлинг билан қил ёд.

Агар адлингда олмай, куйган элни куйдирар бўлсанг,
Бузар маҳшарни Бону қичқирурда дод деб белод!..

ҲЕЧ КИШИ МЕНДЕК

Ҳеч киши мендек жаҳонни айшидин безор эмас,
Интизорлик тортмоқ учун доимо тайёр эмас

Ишқ савдоси кўнгулда, ўзга ғам йўқ дилда ҳеч,
Ҳеч киши баҳри менингдек доимо афғор эмас.

Орзуи васли бирла беҳуду хомушмен,
Ҳеч киши васлини тополмай толиби дийдор эмас.

Даҳр доғидин юрогим таҳ-батаҳ қон боғлади,
Ҳеч киши мендек юроғи даста-даста хор эмас.

Ҳар кеча тонг отгуча оҳу фиғоним гулғадур.
Булбули бечора афғони букун бекор эмас.

Гулшани мақсуд андин сабзу хуррам бўлмағай,
Ким баҳор абри масаллик дийдаси хунбор эмас.

Боргоҳи кибриёга ул қачон даркордур,
Ишқи бирла қон ютуб, дарди била бемор эмас.

Ишқ даъвосин қилур тонг отгуча ғафлаттадур
Ошиқ эрмас ул киши дарди била бедор эмас.

Орзуи васли бирла рўзу шаб бемор ўлуб,
Ғусса бирла қон ютуб бағри анинг зангор эмас.

Остонида ётиб дарди билан хоксор ўлуб,
Ошиқи дилхасталар ўлса кўйида ор эмас.

Бонуё, ҳар субҳидам оҳинг худога тухфа эт,
Қулки беҳизмат келибдур хўжаға даркор эмас¹.

¹ Китобдаги умумий тартибга риоя қилиб, Бонунинг фақат йигирма газали берилди. Шоиранинг бошқа шеърлари билан танишишни истаган китобхонлар муаллифнинг «Бону» номли асарига мурожаат қилишлари мумкин. (ред.)

СЎНГГИ СЎЗ УРНИДА

Китобларга муқалдима ва хотима ёзиш гўё фарз бўлиб қолган, лекин бу китобга сўнгги сўз ёзиш мен учун қара. Бундан мурод: китобхонларга яна баъзи маълумотларни ариз этмоқдир.

Биз охириги мақолада турли касбдаги бирмунча кишиларнинг номларини тилга олиб ўтдик. Булар — бизга мактуб орқали турли-туман маълумотлар юбордилар, ишмиэини енгиллатиш учун баъзи тадқиқотлар олиб бордилар, сафарга чиққан чоғимизда ўз ишларини ташлаб, бизга ҳамроҳ бўлдилар. Хўш, булар кимлар? Булардан Абдулҳамид Абдуразоқов — боғбон, Имодиддин Қосимов — бухгалтер, Амонулло Валихонов — математика муаллими, Шарофиддин Салоҳий — савдо ходими эканини юқорида зикр қилиб ўтган эдик. Бу йиғитларининг ҳар бири ўз касбидан ташқари яна бир фазилатга эга. Бу фазилат уларнинг адабиётга бўлган чексиз муҳаббатларида ва яхшигина шеърй қобилиятларидадир.

Шуни ҳам айтиш керакки, булар ҳаммалари шеърятда аруз ваэинининг намонидаларидир. Буларининг ҳар бири бироп наҳ урмайдиган яхшигина шеърлар ёзадилар. Лекин нашр эттиришга эътибор бермайдилар. Улар гўё ўзлари учун, ўз ёру дўстлари учун ёзадилар. Энг гўзал шеърлари улфатлар орасида ўқилиб, ҳаммага манзур бўлган тақдирда, шаҳардаги ҳофизлар репертуаридан жой олади, куйга тушиб, тўй-томошаларда халқимизга завқ-шавқ бағишлайди.

Мен ана шу камтарин шоирларнинг шеърларидан баъзи намуналар келтирмоқчиман, лекин бундан аввал уларнинг севгили мавзулари ҳақида андак сўзлашга эҳтиёж бор. Буларнинг доимий мавзулари абадий навқирон — ишқ мавзудир. Дарҳақиқат, инсон учун ишқдан яқин мавзу йўқ.

Ишқ — вужудимизнинг маънавий қисмидир. У қалб гулшанида ўсади-ю, охири бутун бoрлигимизни қамраб олади. Ишқнинг

маънавий ҳаловати тугён урганда, ақл ҳам, ирода унга бўйсунди. Лайли билан Мажнунни тилларда дoston этган қудрат — шу; Фарҳод билан Ширинни абадийлаштирган шоир-шуҳрат — шу. Ҳофизнинг жаҳоний шуҳрати шундан; Ҳузунлий рубобининг дилраболиги шундан. Ишқ — инсонлиқнинг моҳияти, унинг зебу зийнатидир. Ишқ — инсондаги маънавий камолот нишонидир.

Ишқ — шарқ шеърятининг фалсафий, демак: марказий мавзудир; бинобарин, бу мавзу минг йиллар давомида шарқ мутафаккирлари томонидан турлича талқин этилмоқда. Ишққа идеалистик ва материалистик қараш бор. Мутасаввифлар ишқни «илоҳий» деб кўкка олиб чиқадилар, бошқа шоирлар эса, ишқ — инсоний, инсонга хос фазилат деб қарайдилар ва уни кўкдан ерга олиб тушадилар. Демак, ишқ ҳақидаги бир-бирига энд талқинлар моҳият эътибори билан икки фалсафий оқимнинг — идеализм билан материализмнинг тўқинишидан, курашидан иборатдир.

Бизнинг замондошларимиз кўйлаган ишқ албатта, ер ишқидир. Бу ҳаммамиз бошдан кечирган инсоний муҳаббатдир. Бу эскирмайдиган, ўлмайдиган — абадий мавзудир. Шоир Маҳжур мана шу мавзуда «Ишқ» радиопи беш байт шеър ёзиб, шу фикрини ривожлантириб, газалини тугаллаш учун Мунир Мунизодага беради. Шоир Мунир бу фикрини ривожлантириб, яна беш байт ёзиб газалини тугаллайди. Мана бу шеър:

Маҳжур¹

Юзудин парда олғоч ул қуёш, бўлдим забун ишқ,
Қошининг чинидин бўлди вужудим сарингуни ишқ.

Эл ичра шуҳратим мажнунлиғ эрса не ажабдурким,
Мени оворан дашти миҳан қилди жунун ишқ.

Анинг кўйида ором олғали жисмими хок этдим,
Вале кўкка совурди тупроғим охир қуюни ишқ.

У Ширин ишқини ҳаср этмасин хоқонининг ўғлига,
Мени Фарҳод атабдур, балки кўҳи Бесутуни ишқ.

Менга тенгситмасин Тоҳирин ул Зухрон афлокким,
У сувга гарқ эди, мен гарқан дарёйи хуни ишқ.

¹Муҳаммадхон Насоқов — Маҳжур — асли андижонлик. Мен бу киши билан 1939 йилда Навоий юбилейи комитетида танишган эдим.

Муҳаббат бир муаммодурки ақл андин эрур ожиз,
Хирад тиригонидин ечилмади ҳаргиз тугуни ишқ.

Сочин занжирига то бенаво кўнглумини банд этдим,
Бўлубман зулфи янглиғ поймолу вожгуни ишқ.

Ҳадиси ишқдин бедардлар олдида сўз очма,
Киши ҳаргиз етолмас ишқ сиррига бидуни ишқ.¹

На ёлғиз булбули шайдо шаҳиди ишқ бўлмишдур,
Кийибдур эғнига гул ҳам либоси лолагуни ишқ.

Муниро, ишқ шарҳин бул ҳавасларча қилиб бўлмас,
Ўқиб Маҳжурдек то бўлмагунча зуфунуни ишқ.

Ишқни Маҳжурдан кўра Мунир чуқурроқ талқин этгани очиқ
кўриниб турипти. Мен бу шеърни шарҳлаб турмай, китобхонларнинг
ўз муҳокамаларига ҳавола қиламан.

Имодиддин Қосимовнинг асосий касби бухгалтерлик. Бу касб
билан шеърят орасида ҳеч қандай муносабат йўқ. Шунга қарамай,
Имодиддин «Улфат» таҳаллуси билан ўйноқи газаллар ёзади. Унинг
кўпгина шеърлари халқ ҳофизлари репертуаридан муқим жой ол-
ган. Намуна учун бухгалтер шоирнинг «Истасанг» радибли газали-
дан уч байт келтираман:

Эй кўнгул, жон ўйнагил, ишқ ичра жонон истасанг,
Бўлмагай ҳосил сенга жонон, агар жон истасанг.

Чекмаса жонинг тикан захминин келмас қўлга гул,
Ташла дарё ичра ўзни дурри галтон истасанг...

Улфато, қилсанг талаб ёрингни васлини; иста кўп
Қўлга охир келгуси борица имкон истасанг.

Андижоннинг заки, хуштаъб йигитлари ҳақида нима деса бўлади?
Андижонлик биродарларимнинг юриш-туришларига, суҳбатларига
алоҳида эътибор билан разм солдим. Уларнинг суҳбатларида кўпинча
шеърдан баҳс этилади. Одамлари шеърфаҳм, нуктадон кўриндилар.
Шунинг учун Андижон Педагогик институтининг бухгалтеригина эмас, мате-
матика муаллими Амонулло Валихонов ҳам «Боқир» таҳаллуси

¹ Бидуни ишқ — ишқ бўлмай туриб.

билан шъер ёзар экан. Амонуллонинг Бобир газалига боғлаган бир
муҳаммаси ёру дўстларига жуда манзур бўлибди, ростини айтсам,
бу муҳаммас менга ҳам гоёт даражада манзур бўлди. Мана, шу му-
ҳаммаснинг икки бади:

Не хушким, ўлкамиз хурсандликларининг маконидур,
Улуғ-ёш шоду хуррам, айшу нўшнинг пайту онидур,
Саҳар булбул тилида комронинг достонидур,
Баҳор айёмидур, доғи йигитлигининг авонидур,
Кетур соқий, шароби-побким ишрат замонидур.

Гаҳе қир бағрига ел сабза мавжидин бериб тўлқун,
Гаҳе бор қўйинга кун нури тобидин тўкиб олтун,
Гаҳе булбул чекиб чун рангу бўй завқида лаҳну-ун,
Гаҳе саҳро узори лола шаклидин эрур гулгун,
Гаҳе саҳни чаман гул чехрасидин аргувонидур.

Сиз бу гўзал муҳаммасни ўқиб, Амонулло деганлари мадрасада таҳ-
сил кўрган, аруздан хабардор, мўйсафид бир киши бўлса керак, деб
ўйламанг. Йўқ, Амонулло ҳали жуда ёш. Шунга қарамай, унинг Бо-
бирдек улуг санъаткорга бас келадиган муҳаммас боғлаши шобҳи таҳ-
синдир. Бу муҳаммасни ўқиб туриб, Амонулло фақат математиккина
эмас, яхшигина шоир ҳам дегинг келади.

«Икки шоиранин адабий меросини излаб» сафар қилишимга
сабаб бўлган Абдулаҳад Азизов ҳам Анисий таҳаллуси билан
шеър ёзади. Лекин у шоирликини касб эмас, фазилат деб билади. Аб-
дулаҳад Азизовнинг асли касби чилангар. Унинг бир маромада болға
уришидан илҳом париси чўчимас, ҳуркмас экан. Қўйдаги икки байт
ана шу чилангар шоир Анисийдандир:

Қўзғолон солгай кўнгул мулкига дилдор ўйнаса,
Жилва айлаб, силкиниб ул шўхи айёр ўйнаса,

Ўйнаса ўйнаб юрак, потраб келур бўғзимга жон,
Гамза бирла саҳна майдонида ҳар бор ўйнаса.

Боғбон Абдулҳамид ака «Хуррам» ва «Доғий» таҳаллуси билан
шеър ёзар, ўзи гоёт даражада камтар, хокисор ва хушназокат одам
экан. Абдулҳамид Абдураззоқов 55 ёшлар чамасида бўлса ҳам, ул-
фатлари уни «минг ёшга кирган» деб ҳазиллашиб юрарканлар. Бунинг
сабаби шуки: Абдулҳамид ака кўп тарихий воқеаларни ёд биларкан.
Бошқача айтганда, бу одам тирик тарих экан. Агар кўчада кетаётган

бир болани кўрсатиб: «Бу кимнинг ўғли?» деб сўрасангиз, Абдулҳамид ака у боланинг етти пуштигача сизга айтиб беради.

Қуйидаги байтларга қараб, бу богбойнинг шоирлик истеъдодини ўлчаш мумкин:

Муассар бўлди менга бахту иқбол, ёр келганда,
Узи хилват қилиб кулбамга, беағёр келганда.

Яна:

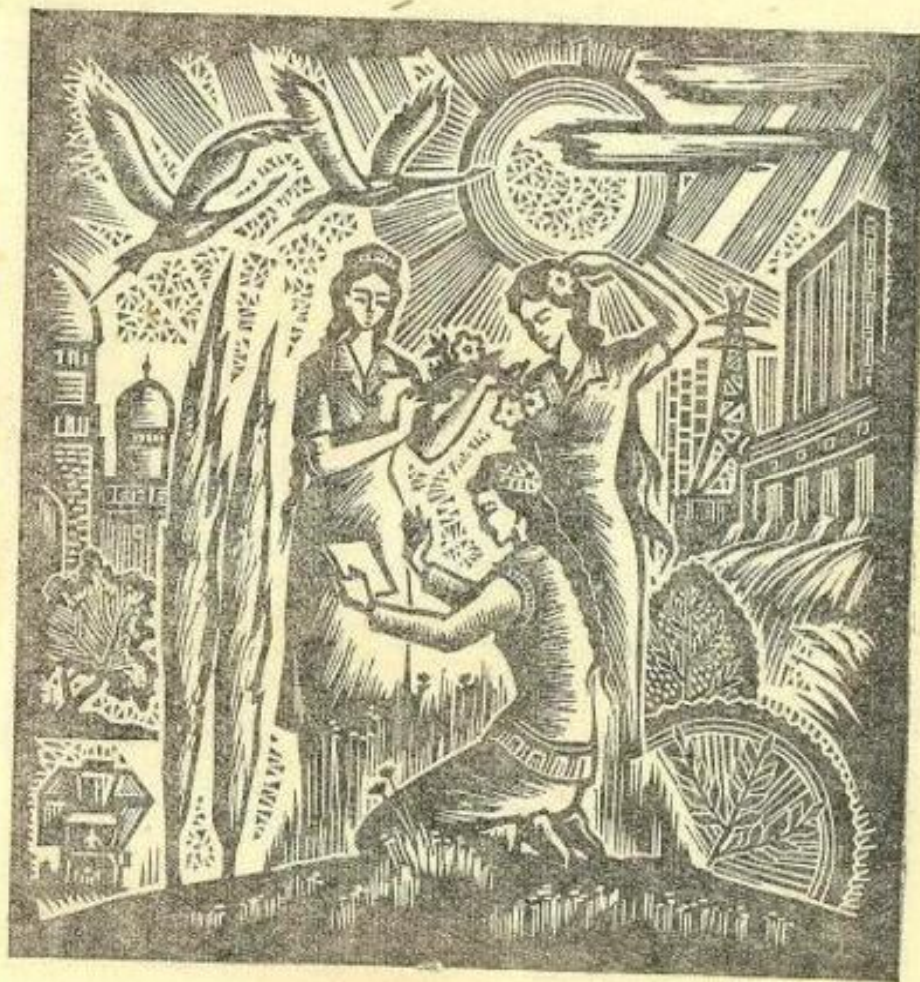
Қўзимда жилва қилур, ҳуснидан жило кўринур,
Қарашда, миждалари остида ҳаё кўринур,
Ҳаё билан қараши рамзида ибo кўринур,
Қарори йўқ бу юрак дардига даво кўринур,
Не бахтки лутф қилур кўзда, ошно кўринур.

Бу камтарин одамларнинг равон, ўйноқи шеърларини ўқиб, уларни воёга етказган (табиатан шоир) ўзбек халқига офарин дейсан, киши.

Ҳурматли китобхон! Мен сизга айтмоқчи бўлган «қисса» анжомига етти — тугади. Сизни шаҳарма-шаҳар олиб юриб, турли одамлар билан таништирдим, ҳеч ким ўқимаган ажойиб шеърини асарлар билан ошно қилдим. Агар булар сизнинг тасаввурингизни бир оз кенгайтирган, сизга андак эстетик завқ берган бўлса, мен чеккан заҳматларимга минг қатла рози бўлардим.

Тошкент, 1959 йил.

ИККИНЧИ КИТОБ

ДЕБОЧА

Алишер Навоий табаррук асарларидан бирига «Мажолисун нафоис» деб ном қўйганларида аҳли мажлисининг фазлу камолини, фикр баёнидаги назокатини кўзда тутганлари аён. Аммо бу фақир шундай бир мажлис қурибманки, ҳозирунлари замон гулчеҳралари бўлиб, суврат ва сийратлари, яъни ботиний ва зоҳирий зеболикларида заррача шубҳа йўқ. Шу боисдан устоз Навоий хотирга келиб, бу мажлис шарҳу баёнини «Мажолисун нафоис» услубида ёзмоқ, ул ҳазратга пайровлик қилмоқ мақбул кўринди.

Яна шунини ҳам арз қилмоқ лозимки, ҳозир бу чаманинг гулларида гунчалари кўпроқ. «Гунчада,— дейди мухтарам Абдулла Қаҳҳор,— икки ҳаёт бор: бири гунча ҳаёти, иккинчиси гул ҳаёти». Бинобарин, биз хандон гуллардан гулдаста тузиб нечоғли қувонган бўлсак, гунчаларни кўриб шунчалик севиндик.

Агар бу фахрия мухтарам ўқувчиларда ҳам шундай ифтихор ва хушнудлик ҳиссини уйғотса, муаллифнинг ҳеч бир армони қолмасди.

БИРИНЧИ СУҲБАТ

Сиз Зулфияни биласиз албатта. Мабодо билмасангиз, мен уни тавсиф қилишга тайёрман. У — ўрта ёшли, рисоладаги бир аёл: «Ўзбекистон хотин-қизлари» журнаlining редактори; республикамизнинг атоқли жамоат арбоби ва забардаст шоира. Жамоат фаолияти Зулфиядан кўп вақт талаб қилади. Бинобарин, аксари редакцияга келиб: «Зулфияхоним қаердалар?» деб сўрангиз: — Зулфия — Ҳиндистонда; Зулфия — Мисрда; Зулфия — Қолумбода; Зулфия — Москвада; Зулфия — областларда; Зулфия — колхозларда каби жавобларни эшитасиз.

Гарчи Зулфия жамоат ишлари билан кўпинча бошқа жойларда юрса ҳам, у қалбан мудом сиз билан бизнинг орамизда. Шунинг учун шоира сиз билан бизни кўзда тутиб, ўзининг танланган шеърлар тўпламига «Юрагимга яқин кишилар» деб ном қўйган. Истасангиз, мен Зулфиянинг «Юрагимга яқин кишилар»и ҳақида ўз мулоҳазаларимни сизга баён қилиб бераман.

Шоирлик Зулфия учун касб эмас, фазилатдир. Унинг шеърларида зўрма-зўракилик йўқ. Аксинча, уларда табиийлик, раволик ва мусиқийлик барқ уриб туради. Шоира ҳаётни кузатиб, мушоҳада этиб, унинг латофатидан завқ-шавққа тўлмагунча, ўз созига жўр бўларли оҳанг топиб, қалби гул-гул очилмагунча шеър ёзмайди. Мана шу сабрлилик, мана шу талабчанлик Зулфия шеърларига борган сари кўпроқ зарифлик ва латифлик бахш этмоқда.

«Юрагимга яқин кишилар» тўпламига кирган шеърлар мазмун жиҳатдан икки қарама-қарши қутбга ўх-

шайди: бир томонда давримизнинг муаззам симфонияси, иккинчи томонда жудалик ва унинг алам-ситамири... Қалб қони билан ёзилган сўнмас шеърини гулдасталар...

Кўриниб турибдики, Зулфия гоҳ куйлаб, гоҳ йиғлаб кўнглини бўшатишга мажбур эди. Ҳар икки ҳолатда ҳам шеър айтиш зарурияти туғилган эди. Зулфия шеърларидаги табиийликнинг асли омили мана шу.

Зулфия давримиз тарбиялаган пешқадам зиёлиларнинг бири; давр ўзининг бу ажойиб қизи билан фахрланса арзийди. Зулфия эса, даврдан не тил билан миннатдорлик қилишни билмайди:

Юртим харитаси — менинг юрагим,
Энг узоқ бурчи ҳам таниш ва яқин,
Муқаддас — гавҳардай сақлайман унда
Икки юз миллионли халқ муҳаббатин!
Узоқ Шарқ,

Сахалин,

Бокуда юриб,

Қўраман энг яқин қадрдон дўстни.
Билмайман:

Бу совет кишиларисиз
Қайдин олар эдим қалбимга ўтти!

Зулфиянинг «Партиям, сенга салом!» шеърида соддалик ва самимийликдан пайдо бўлган ажиб бир пафос бор. Шоира дабдабали, болохонадор таъбирлардан қочиб, ўзбек аёлларига хос содда тилда партияга мурожаат қилиб, миннатдорлик изҳор этади:

Тарихдан сўзлаймиз,
Қим эдигу, бўлдики қим.
Ўзбекнинг қизларини
Қуёшга тутган сенсан.
Зулматнинг оғир тошини,
Елкамиздан иргитиб,
Заҳил жамолимизни
Мангу ёритган сенсан!

Зулфияни поэтик бир сиймо сифатида бирор шоиримиз билан таққослаб бўлмайди. Унинг тили, услуби, фикр тарзи ва уни ифодалашида ўзига хослик баралла сезилиб туради. Агар биров, Зулфия шоира сифатида

кимга ўхшайди, дегудек бўлса, ўзига ўхшайди, деб жавоб бериш мумкин. Бу ўзига хослик унинг бир шеъринда «маванаман» деб туради. Мисол учун «Нур» шеърини олиб кўрайлик. Уқувчи дастлаб бу шеърни бирор электростанция қурилиши муносабати билан ёзилган, одатдаги, календарь шеърлардан деб ўйлаши ҳам мумкин. Биринчи бандини ўқидим, иккинчисини ўқидим, учинчи бандни бошладим... Электростанция йўқ. Лекин равшан нур бор. Бу нур шу қадар равшанки, кўз олдинда «поёни йўқ яқин-йироқни» кўрсатиб туради. Бу нур шу қадар равшанки:

Тунда ҳам бир нурли шеър ёзиш мумкин.

Ажабо, бу қандай нур? Бу — Ленин башарият қалбига ёқиб кетган нур; бу — эрк, озодлик нури; бу — бахт-саодат нури. У нур сизда, менда, ҳамма заҳматкашлар қалбига, Зулфиянинг ҳар байтида ўша нур порлаб турибди.

Буни Ленин нури дейсизми, ленинча шуур дейсизми ихтиёр сизда. Зулфия буни «Нур» деб атабди ва нурли шеър ёзибдики, бу шеър ижодчиси олқишга сазовордир.

«Рашк» ва «Мушоира» — Зулфия ижодининг гултожидир. Мен ожиз мунаққид не тил билан бу гўзалликини сизга баён этайин? «Рашк»ни ўқиркан, танқидчининггина эмас, ҳар қандай шоирнинг ҳам маълум маънода Зулфияга рашки келади. Нега менда шундай истеъдод йўқ? Нега биз бу тутқич бермас тўйгуларни овлай олмаймиз? Ажабо, дарёнинг мавжларида шу қадар лағофат, шу қадар назокат борми? Биз ҳам дарё бўйида ўтирганмиз, биз ҳам унга маҳлиё бўлиб боққанмиз... Нега, нечун у бизга индамай оқиб ўтди-ю, Зулфия унга нигоҳ ташлаганда, Сир сирларини оча кетди?

Ултурибман дарё бўйида,
Юрагимда рашк билан ҳавас.
Дарё оқиб борар... қўйида
Қуёш нури, баҳорги нафас.

Йўқ, рашкимни келтирган бумас!
Чунки мен ҳам халқ денгизига,
Баҳор нафасин ҳам сезаман.
Дарё оқиб ётар изида
Мен истасам жаҳон кезаман.

Лим-лим сувдан узолмайман кўз,
Тўлқинларда тирик ҳаяжон.
Қуёш миллион ва миллион юлдуз
Бўлиб унга сочилган маржон...

Тенасида учар тала қуш,
Арғимчовин дарёга солиб.
Тоғ еллари уриб ўтар тўш,
Салқинидан шаҳарга олиб.

Йўқ, рашкимни қўзғатган бумас!

Ишқ ва ҳижрон оловларидан
Омон чиққан қайноқ дилим бор.
Мен қуёшли эл фарзандиман
Бахтлиманки, ёниқ нафас ёр.

Йўқ, рашкимни қўзғатган бумас!

Нигоҳ кетар тўлқинлар билан,
Соҳилларга суқ билан қараб.
Қўлда кетмоқ, бир чол дарёдан
Боғига сув очади яйраб.

Қумуш сондай ёзилар сув ҳам,
Қуйилади тупроқ қўйнига.
Менинг қалбим рашк бўлиб шу дам
Осилади сувнинг бўйнига.

Ҳовуч-ҳовуч ичади қизча,
Сероб бўлиб кетар ташна лаб.
Шеърим ўқиб бир ҳовуч сувча,
Баҳра олармиқан бирон қалб? —

Шу рашк мени қийнар бу нафас!

Тўпори сўзлар билан таъриф-тавсиф қилиб, шеърнинг поэтик ҳароратига ҳалал етказиш хавфи бор эди. Бинобарин, сизнинг нафосат ҳиссингиз билан ўйнашиб ўтирмай, «Рашк» шеърини тўла кўчирдим. Энди бақамти муҳокама қилишимиз мумкин.

Кўриб турибсизки, «Рашк» — дарё бўйида ўтирганда кишида пайдо бўладиган гўзал, романтик лавҳалар тасвири билан тўла. Бу гўзал лавҳаларнинг ҳар бири кишида ҳавас, рашк уйғотади. Лекин шоира:

«Йўқ, рашкини қўзғатган бўмас!»— деб ҳаммасини рад этади. Сиз энтикиб ўқишда давом этасиз. Шоира рашк сўзига бошқа маъно берган. Бу билан рашк сўзи янги, ижтимоий мазмун касб этган. Лекин бу мазмун шеърнинг охириги мисраларигача сиздан яшириниб келади. Ниҳоят охириги банднинг охириги мисраларини ўқийсиз:

Шеърим ўқиб бир ҳовуч сувча
Баҳра олармикан бирон қалб?—
Шу рашк мени қийнар бу нафас!..

Агар Зулфия рассом бўлиб, «Рашк» шеъридаги гўзалликни полотнога туширса, санъатшунослар уни моҳир пейзажчи деб атар эдилар ва сиз бу фикрни маъқуллар эдингиз. Бу жиҳат анча равшан бўлгани учун мен талқинга муҳтож бошқа масалага тўхтамоқчиман:

Шеърим ўқиб бир ҳовуч сувча
Баҳра олармикан бирон қалб?

Нега «бир ҳовуч сувча?»
Мана бу ерда андак муҳокамага эҳтиёж бор:
— Сув — ҳаёт демак. Бу — асрлар имтиҳонидан ўтган бир ҳақиқат. Демак, сув — жон, сув — нон, йигит-қизлар қаҳ-қаҳаси — сув, булбулларнинг чаҳ-чаҳи — сув!..

Шеър-чи? Унинг ҳаёт манбаи — сувга қандай муносабати бор?

Ҳаёт — фақат жисмоний мавжудиятдан иборат эмас, унинг маънавий томони ҳам бор. Кишининг жисмоний камолоти учун сув қанчалик аҳамиятга эга бўлса, маънавий камолоти учун шеърнинг шунчалик аҳамияти бор. Мана шу жиҳатга ишора қилиб, Бирма шоири Тан Тин «Ҳаёт нима?» шеърида жумладан бундай дейди:

Ҳаётнинг ўзи нима?
Гўзал, нодир поэма.
Уни ўқинг, қардошлар!

Демак, шоира Зулфиядаги рашкининг томирлари жуда чуқур. У шеърининг тақдири ҳақида ташвишда. Шеър устида ишлаб ўтказган уйқусиз кечаларим беҳуда

эмасмикини, деб фикрга толган. Ёлғиз «Рашк» шеърида эмас, бошқа шеърларида ҳам шоира шу хусусда ўйлайди:

Заводда,
колхозда,
давлат бошида
Менинг юрагимга яқин кишилар,
Бахтиёр бўлардим
Шеърларим билан
Шу дўстлар қалбига киролсам агар...

Меҳрибон она ҳамиша ўз фарзанди тақдири ҳақида ўйлагандек, Зулфия ҳам мудом шеърларининг тақдири ҳақида ўйга толади. Менинг фикримча, Зулфия аллақачон дўстлар қалбига кирган. Бир ҳовуч сув ташналаб кишиларга қанча роҳат берса, унинг шеърлари маънавий чанқоқ кишиларга шундай роҳат бағишлайди. Бу муваффақиятдан тасалли топса бўлади.

Зулфиянинг «Мушоира» шеъри гоёт юқори савияда ёзилган.

Аммо мен, бу шеър ҳақида тафсилотга киришдан аввал шу хусусда бир изоҳ бериб ўтишга мажбурият сезаман.

«Мушоира» — бизнинг тасаввуримизда икки шоирнинг ёхуд бир шоир ва бир шоиранинг рўбарў туриб, бир мавзуда шеър айтишидан иборатдир. Масалан, Фазлий билан Маҳзунанинг мушоирасини олиб кўрайлик:

Фазлий

Юз офарин сўзингга лубби лубоб кўрмай,
Арзи жамол этарму ойина об кўрмай?

Маҳзун

Қимдан чиқар бу сўзлар, бағрип кабоб кўрмай?
Ганж ўлмаган муяссар ҳолин хароб кўрмай.

Ўзбек классик шоирлари бизга мушоиранинг шундай намуналарини қолдирганлар. Мана шу маънодаги мушоирани ҳамма саводли кишилар тушунадилар. Ҳиндистонда эса, мушоира — турли шоирлар тўпланиб, ўз

шеърларини ўқийдиган адабий мусобақа экан. Зулфиянинг шеъри мана шу ҳиндча мушоиранинг тасвири бўлиб, бизнинг кенг ўқувчилар оммаси англаган мушоирага асло ўхшамайди. Бинобарин, ўқувчилар тараддудга тушиб, бу қандай мушоира бўлди, деган мазмунда хат ёзган бўлишлари мумкин.

Нима бўлганда ҳам «Мушоира» Зулфия ижодининг чўққиси, лирик поэзиямизнинг безагидир: «Мушоира» илҳом парисига бағишланган жўшқин мадҳиядир. «Рашк» ва «Мушоира» шеърлари майдонга чиққач, ўқувчилар оммаси ҳам, адабиёт аҳллари ҳам Зулфияга алоҳида эътибор билан қарай бошладилар. Бу шеърлар гўё Зулфиянинг шоирлик истеъдодини кўрсатувчи етуклик аттестатидай қабул қилинди. Зулфия, «Мушоира» шеъри билан, лирик поэзиямиз қасрига янги, равшан қандиллар ёкиб киргандай бўлди. Мазмуннинг терадлиги, ҳис-ҳаяжонларнинг ранг-баранглиги, бадий ғояларнинг равшан ифодаланиши, ҳар хил миллий кайфиятнинг ўзига хос рангларда акс этиши — «Мушоира» шеърининг асосий фазилатидир.

«Мушоира»дек баркамол шеърни ўқиганда, қалбингда пайдо бўладиган нозик, эзгу туйғуларни оддий сўз билан ифода этиб бўлмайди, тўғриси, мен бунинг кафилини ололмайман. Лекин сизни бу эзгу ҳислардан бебаҳра қолдирмаслик учун «Мушоира»нинг сўнгги мисраларини такрорлашга тайёрман:

Ҳаёт гўзаллиги шеърятининг
Ениқ нафасига тўлсин бу жаҳон.
Хавфдан халос бўлган башариятнинг
Қўшигини тўқисин озод, тинч инсон.
Давраимиз меҳрга тўлиқ бир олам,
Дўстлар бари жам,
Қуюқ мушоира этади давом,
Келингиз-сиз ҳам!

«Юрагимга яқин кишилар» тўпламининг бир боби «Ишқинг билан яшайман» деб аталади. Бу бобга Зулфиянинг ўз ҳаёти йўлдоши — шоир Ҳамид Олимжон вафоти муносабати билан ёзган шеърлари киритилган. Биз юқорида: «Юрагимга яқин кишилар» тўпламига кирган шеърлар, мазмун жиҳатдан, икки қарама-қарши

қутбга ўхшайди: бир томонда давримизнинг муваззам симфонияси, иккинчи томонда... жудалик ва унинг алам-ситамлари...» — деганда шоиранинг мана шу бобдаги шеърларини кўзда тутган эдик.

Бу шеърлар бири биридан гўзал, бири биридан латиф ва зарифроқ. Бу шеърлар — ошиқ ва маъшуқлар орасидаги вафо ва садоқат нашидалари... Бироқ, абадий фироқ, машъум бир зарурият уларни мунг билан тўлдирган. Мен уларни йиглаб ўқидим. Бу дўстим Ҳамид Олимжон вафоти муносабати билан иккинчи дафъа йиглашим.

Зотан шоира:

Кўз очгани қўймайди алам,
Бошим қўйсам куйдирар болиш.
Юнотолмас китоб ва қалам,
Мисраларим кўтарар болиш...—

деб фарёд қилганда, йигламай бўладими, ахир? Афсуски, мен бу боб устида ортиқ тафсилотга берила олмайман. Бунга асабларим бардош бермайди. Навоий айтгандай:

Сўнггини нечаким узаттим охир,
Йиғлай-йиғлай тугаттим охир...

Мен сизнинг кўнглингизни вайрон қилиб, суҳбатни тўхтатмоқчи эмасман.

«Зулфиянинг яна қайси шеърлари яхши?» деган савол сизга тинчлик бермай турганини кўриб турибман. Менимча, «Келинчак», «Ватан тонги» шеърлари ҳам лириканинг мумтоз намуналаридир. Бу шеърларда менинг тасвир кучимдан кўпроқ поэзия бор.

Сиз, албатта, ҳозир бу киши танқидга ўтади, деб ўйлаб турибсиз-ку, шундай эмасми?

Йўқ, азизим. Мен бу гал мумтоз шеърларнинг яширин сирларини очиб бермоқчи эдим. Бунга қисман муваффақ бўлдимми, йўқми, бу жиҳати мендан кўра сизга аён. Ҳар ҳолда, менинг муддаом: ёмонни қаргаб, кўнглини ғаш қилишдан кўра яхшини алқаб сиз билан бақамти қувониш эди.

1958 йил.

Шеърятнинг ёрқин тахтида
Қўринишдан бахт борми зўрроқ?

(Зулфия)

Сиз юксаксиз.
Сизга қараб қоматимин ростлайман.

(Ҳалима Худойбердиева)

Ўзбек аёл шеърятини ҳақида ўйлаганимда, беихтиёр, кўз ўнгимда икки аёл сиймоси намоён бўлади-да, ўйларим эзгу ҳаяжонга айланиб, юрагимда ифтихор туйғуларини мавж уради. Буларнинг бири Нодири-ю, иккинчиси Зулфиядир. Бу шоираларнинг юксак истеъдодларида ҳам, адабий тақдирларида ҳам, инсоний фазилатларида ҳам бир нав ўхшашлик бор.

Нодира нодир шеърлари билангина эмас, вафо ва садоқати, ибодати билан ҳам ўзбек аёлининг мужассам тимсоли бўлиб қолди. Айни ҳислатлар, шу фазилатлар Зулфиянинг туғма зийнати, десак ким эътироз билдира олади? Юксак санъаткорлик ва одабийлик шарофатидан Нодира абадий барҳаётдир. Зулфия эса, шу ниятда қирқ йилдан бери «ўлмаслик қасрига гишт қўйиб» келмоқда.

Муҳаббат — руҳимизнинг парвозидан иборат маънавий бойликдир. Уни оёқ ости қилмоқ — инсонни таҳқирлаш демак. Бир олим дўстимнинг: «Баъзи лирик шеърларини оилада овоз чиқариб ўқишга уялади киши», деб зорлангани сира хотирамдан чиқмайди. Яқинда ўзим ҳам бир шоиранинг «Лирикаси»ни ўқиб қаттиқ ранжидим, чунки муқобил жинс, менинг назаримда, мудом маъбудади. Демак, мен маъбудага сажда қилишим керак, бордию маъбуда ўзининг юксак тахтидан тушиб менга талпинса-чи, у ҳолда менинг унга бўлган эътиқодимга путур етади. Бу — аёл зоти учун озмунча йўқотиш эмас.

Ахир, ҳазрати Навоий севимли қаҳрамони Лайли тили билан:

Бу меҳнати ишқ печ дар печ —
Номус чу кетти барчаси ҳеч,—

деб бекорга айтмаганлар-да.

Адабиёт — «адаб» сўзидан олинган. Бинобарин, у беадабликни, нопокликни кўтармайди. Масалага шу жиҳатдан қараганда: Зулфия ва унинг ифбатга ўралган лирикаси поклик сарчашмасидир.

Тақдир Зулфия билан Ҳамид Олимжон каби икки улкан шоирни жуфтлаштириб, ўзбек шеърятига ажиб бир кошона қурди-ю, ажал яғмогари тўсатдан уни ҳароб этди. Ҳамид Олимжоннинг ҳалокати ўзбек совет поэзияси учун, айниқса Зулфия учун мислсиз мусибат, тоқатдан ташқари жудолик эди. Мен Ҳамид Олимжонни жуда яхши биламан, бу фариштасифат йигит менинг хотирамда эзгуликнинг рамзи бўлиб қолган.

Шундай ёрдан, шундай дилдордан, беминнат ҳамкордан жудо бўлиб, норасида гўдаклари билан зору нолон қолган ёш жувонни кўз олдига келтирганда мени ваҳм босади, юрагим орқага тортади.

Хўш, бу қора қайғудан биз дўстлар бу ҳолатда экан, шўрлик Зулфиянинг ҳоли не кечди? Унинг синиқ созидан не садолар чиқди? Бахтсизлик шаробидан сармаст шонра — ғам-ҳасрат билан тўла фироқномалар ёзди.

Мана шулардан баъзи намуналар:

Сени бирдан жонсиз кўрдим,
Жоним кетди сенинг-ла,
Эс-ҳушимдан ажраб турдим,
Тўйғум кетди сенинг-ла...

Бошқа шеърдан:

Бахтиёр севгини куйларди созим,
Ўлим ханжарига тегди-ю, синди.
Ҳижрон фарёндай совуқ овозим —
Наҳот лириканинг ёлқини сўиди?

Бошқа бир фироқномадан:

Ҳижронинг қалбимда, созинг қўлимда,
Ҳаётни куйлайман, чекинар алам,
Тунлар тушимдасан, кундуз ёдимда,
Мен ҳаёт эканман, ҳаётсан сен ҳам!

Биз йиғладик тепангда шу кун,
Келдингми деб кўтармадинг бош.
Айт-чи, сен-ла бахтиёр онлар
Кўрганмидинг кўзларимда ёш?

Яна бир мотам нашидасида:

Ишққа маскан юрагим,
Тониб бер деб қистайди.
Нима қилай, бераҳм —
Рухим сени истайди.

Алам-ангиз бир марсиядан:

Ўтди ойлар гам билан оқиб,
Дил топмади зарра тасалло.
Фироқнингда қолдим гугоқиб,
Не балога этдинг мубтало!

Рухий ҳолат, мотамзадалиқ кайфияти, қайғу ва алам ифодаси сифатида бу фироқномалар жуда тира ва алам-ангиздир.

Бироқ бу шеърлар таҳлилу талқинга муҳтож эмас, зеро аёни баён қилиш не ҳожат?

Ҳозир одамлар оғзида: «Ҳамид Олимжоннинг бе-вақт ўлими Зулфияни бирдан юқори зинага кўтарди», деган гап юради. Бошқа бироялар эса, дунёда Зулфиядан бахтли зёл йўқ, деб ҳавас қилишади.

Хўш, бу мазмунни не тариқа изохлаш керак? Албатта, бу фикр ҳақиқатдан йироқ эмас. Аммо шунинг эътирофи этиш зарурки, Зулфия бу юксак мақомга «бирдан» кўтарилмади, бу чўққини эгаллаш учун шоира ўттиз йил ижодий заҳмат чекди. Бир одам ҳаётида бу озмунча вақт эмас, қиёс учун «Шоҳнома» ҳам ўттиз йилда ёзилганини эслаш кифоя деб ўйлайман.

«Одамнинг тақдирини ўзига боғлиқ», деган ҳикмат бор. Буни иродаси тақдиридан зўрроқ кимсаларгагина нисбат бериш мумкин. Борди-ю, биз Зулфия шундай сиймолардан бири десак, ҳақиқатга яқинлашган бўламиз.

Зулфия жуда кўп нарса йўқотди, кўп риёзат, заҳмат чекди. Шарқ донишмандлари, йўқотмоқ, маҳрум бўл-

моқ — моҳият эътибори билан ўзга бир нарсага молик бўлмоқ деб уқдирадилар. «Агар биров маҳрумият жафосини чекмаган экан, демак бирор нарсага эга ҳам бўлмаган. Риёзат чекмай маънавий камолотга эришиб бўлмайди; фақат маҳрумият эвазига топган нарсамизгина қалбимиз жавҳари бўла олади.» (Р. Тагор.)

Ҳинд мутафаккирининг бу сўзлари Зулфия ижодий омадининг асли сабабини равшан очиб беради.

Ҳаётнинг бешафқат зарбаларидан сўнг Зулфиянинг аста-секин ўз қоматини ростлаши ибратомуз бир жараёндир. Шахсий ғуссаларини енгиб, умумбашарий қайғулар билан банд бўлганда, Зулфия санъаткор сифатида гоят юксак мақомга кўтарилди. Шундай мақомга кўтарилдики, бу чўққида туриб унинг кўзи иллаган нарсаларни пастда ивирсиб юрганлар кўролмайди.

Фалсафа тарихида ибратли бир ҳикоят бор. Унда нақл этилишича Суқрот ҳаким тунда сайёраларни кузатиб туриб, бехосдан ҳовлисидаги ўрага тушиб кетади. Бу ҳолни кўриб турган жорияси:

— Жаноб Суқрот кўнотдаги ҳамма жисмларни кўради-ю, ўз ҳовлисидаги ўрани кўрмайди, — деб пичинг қилади.

Суқрот ҳаким эса тап тортмай:

— Файласуф ҳовлисидаги ўрани кўрмаслиги мумкин, аммо кўнот жисмларини, борлиқнинг моҳиятини тўғри идрок этиши шарт! — дейди қатъият билан.

Мен учун шоир ҳамиша файласуф, бироқ у ҳам уйдаги ўра атрофида ивирсиб қолмаслиги шарт, акс ҳолда замон кемасидан тушиб қолади.

Тўғри, бизнинг шаронзда шеър ёзиб элга манзур қилиш жуда ҳам мушкул, чунки халқимиз улур классиклар руҳида тарбия топган. Дарҳақиқат, Фирдавсий, Саъдий, Хайём, Ҳофиз, Навоий, Ғолиний, Бобир, Машраб, Нодираю Увайсийлар шеъриятдан баҳраманд одамларга шеър манзур қилиш ҳазил гап эмас.

Лекин шу мушкулотга қарамай, Зулфия ўз шеърларини фақат ўзбек элига эмас, бошқа элларга ҳам — Европа, Осиё ва Африка халқларига ҳам манзур қила олган шоирадир. Зулфия улкан истеъдодгина эмас, улкан заҳматкашдир. Истеъдод ва ижодий заҳмат хоҳини Зулфия қаламидан дур бўлиб тўкилади. Зулфия сохта шуҳратга зор эмас. У «шодликни пудратга олмайди».

Нимаики фазилати бўлса, ором-осудалиги эвазига заҳмат чекиб ўзи яратади.

Йўқ! Мен кўзда ёш билан кулиб,
Қайғуда ҳам қўймам куйларим,
Мен бари бир умидга тўлиб,
Қулмоқчиман, кетинг ўйларим!

Мен ҳаттоки харобаликда,
Вайронада ўстираман гул.
Йўлларга гул экиб -- совуқда
Сувораман кўз ёш-ла буткул.

Бу йўлларнинг чўққиларига
Зиналарин тошдан қўярман,
Харсангларин кўтарганда ҳам
Қўшигимни тинмай куйларман.

Йилдан узун қоронғу туялар
Мижжа қоқмай ўтаман уйғоқ,
Туялар шоҳи — йўлчи юлдузин
Ўз кўзим-ла бўламан кўрмоқ.

Шоиранинг «Ҳарорат», «Хаёллар», «Келажак», «Бўрон қучоғида», «Орада саҳифа қолибди бўм-бўш», «Табиатга исён», «Камалак», «Куйларим», «Умид кутаман», «Ҳаёт жилоси», «Менинг меҳрибон онагинам» каби шеърлари бадий тафаккурнинг ёрқин намунасидир.

«Ҳарорат» шеъри бадий умумлаштиришнинг ажиб бир жилосидир. Бу шеър мутолаасидан кўнгил равшан тартади, вужудимизни кемирган танҳолик тазйиқидан қутулиб, миллион дилларнинг оҳангдошлигини, дўстлик тушунчасининг маънавий қудратини сезамиз. Шунда:

Дўст уйи — ўз уйинг,
Қўшиғи — ўз куйинг —

бўлиб янграйди.

Ҳарорат не ўзи?
Ҳарорат, ҳарорат,
Бир жаҳон оғушда сезасан ўзингни,
Туйроғинг кўксини тутди ажиб куй, малоҳат,

Минг баҳор жамоли тиндирар кўзингни!
Ҳарорат не ўзи?
Ҳарорат, ҳарорат!
Е меҳр маст кўзларнинг боқини?
Қўйилин тоғ этган самимий мулоқот,
Минг дилда бир тонгининг нурларини оқини?
Ҳарорат! Минг йиллар тах-тахин тўлдириб,
Безавол ётган ҳис эмасми ҳарорат?
Асрлар бўрони илдиз-ла суғуриб
Ололмай танг қолган кучмасми ҳарорат?

Инсоф билан айтганда, Зулфия қалами қудратидан «ҳарорат» каби жўнгина бир сўз чуқур ижтимоий, фалсафий маъно касб этган. Муҳтарам Ойбек: «Шеъринг да сўз фақат бир маънони билдириб қўя қолмайди. У ҳиссий бўёққа ҳам эга бўлади», — деганда, шу каби мисолларга ишора қилган бўлса керак.

Шоиранинг «Бўрон қучоғида» шеъри чунон шиддат билан ёзилганки, унинг талқин ва тафсирига қалам ожизлик қилади. Зотан мумтоз шеър дилрабо мусиқани оддий сўзлар билан қандай шарҳу баён этиб бўлсин! Ҳар ҳолда бу шеър юрак галаёни, туйғулар тугёни, сабот ва матонат имтиҳони сифатида беназир асардир.

Мумтоз шеър — фикрнинг бокиралигида-ю, ташбеҳларнинг тару тозаллигида намоён бўлади. «Бўрон қучоғида» шеърига шу нуқтан назардан қарасак ақл ҳайратда қолади. Фикр топ-тоза ва теран, тасвирлаш воситалари эндигина игнадан чиққан либосдек яп-янги. Мисралар устида орият кийим йўқ, ҳаммаси янги матодан, янгидан бичиб тикилган. Ахир чеварлик — санъаткорлик шу-да.

Афлотуннинг фикрича, шоир асарларига ўхшайди, у оламнинг тоза гулларида жавҳар тўплайди. Зулфия ҳам тоза гуллар излаб «етти иқлим томон» сафарга шайланиб турибди:

Олда ярқирайди менинг бош йўлим;
Етти иқлим томон, етти йўл бўлиб,
Еттига парчалаб биргина дилим,
Чақнаб чақмоқсимон
Жозиб ва сўлим
Чорлаб чақиради ажиб камалак!

Етмиш жилвасида тошқиниб, юриб,
Етти жилғасида тошқиниб, тўлиб
Бир талай қўшиқлар термоғим керак!

Бу жуда саз! Бу — нур устига нур, Зулфияхоним!
Сафарингиз беҳатар, йўлларингиз нурафшон бўлсин!

1976 йил.

I

Ўзбек совет шеърлатига аёл овозини жўр этган илк қалдирғочлардан Ойдин Собирова билан Музайяна Алавияни ҳамма билади, аммо шеърлатга булардан ҳам олдинроқ кириб келган Хосият Тиллахоновани ҳозир камдан-кам киши эслайди. Бу бебабаб эмас, албатта. Биринчи бебабаб шуки, Хосият Тиллахонова ўз асарларини тўплам ҳолида нашр этишга улгурмай, жуда ёш вафот этди, иккинчиси Тиллахонова қўлига қалам олиб шеър ёза бошлагандан бери ўзбек алифбоси икки дафъа ўзгариб, араб ва латин алифболари шонра адабий мероси билан ҳозирги авлод орасида хитой девори бўлиб турибди. Бизнинг вазирамиз орадаги бу деворни олиб ташлаб, шонрининг адабий меросини ёш авлод қўлига топширишдир.

II

1963 йил баҳорда кекса зиёлиларимиздан муҳтарам Арелон қори Валнев билан мулоқотда бўлиб, рафиқалари Хосиятхонининг адабий меросини излаб юрганимни араз этдим. Домла менинг сўзларимни эътибор билан тинглаб, бир хўрсиниб олдилар-да, сўнг синиқ овоз билан бундай дедилар:

— Хосиятхонининг матбуотда босилган шеърларини мен бир дафтарга кўчириб қўйганман. Бунга анча бўлади. Бироқ ҳанузгача ҳеч ким сўраб-суриштирмади. Шу нарса йўқолиб кетмагай деб қўрқиб юрардим. Сиз шонраларининг адабий меросини тўплаб, савоб ишлар

қиялсиз. Ана шу дафтарни сизга топширсам, ўзим ҳам савобга доҳил бўлурман, деб ўйлайман.

Шу гаплардан сўнг, домла ичкарига кириб, катта бир дафтар олиб чиқдилар. Аммо кўзларида мунг, вужудлари изтироб оғушида, гўё севикли рафиқалари Хосиятхонни қайта дафн этаётгандек мотамсаро эдилар. Орага оғир сукунат чўкди. Мен домланинг шу ондаги руҳий ҳолатларини чуқур ҳис этсам-да, тасалли бериш учун муносиб сўз тополмадим. У киши яна бир хўрсиниб, дафтарни менга узатдилар. Мен дарҳол қўлларидан олиб (орадаги ўнғайсиз ҳолатни бартараф қилиш ниятида) шоиранинг ўн олти ёшида ёзган «Ёруғ ойга» сарлавҳали шеърини ўқидим:

Кўкни безаб ёғду сочган гўзал ой,
Кундек тиниқ ёғдуларнинг чиройлик,
Бизга боқиб кулиб турган юмшоқ ой,
Нурларининг мўл сочақол, тўйайлик.

— Кўкдаги ой-ку, ҳамон ёғду сочиб турибди-я,— дедилар домла ҳасрат-надомат оҳангида,— аммо бизнинг ой бир ботди-ю, қайта чиқмади...

— Хафа бўлманг, Қори ака,— дедим кекса олимга тасалли бериш ниятида,— Хосиятхон шеърини осмонидан яна бир порлаб кўриниши шубҳасиз.

III

Арслон қори бизга тақдим этган дафтарнинг охирида Хосият Тиллахонованинг 1932 йилда ўзи ёзган қисқача таржиман ҳоли бор, қуйида шу таржиман ҳоли айнан келтираман.

«Мен 1907 йилда Октябрь район Девонбеги маҳалласида, камбағал оилада туғилдим. Отамнинг касби ёшлигида бўз тўқувчилик, мардикорчилик, энг охириги касби эски қулф ва тунукаларни тузатадиган кустар бўлган. Отам ёш чоғимда ўлиб кетиб, онам жияк тўқиб мени боқди.

1919 йилда Шўро мактабига кириб интернатнинг таъминотида фойдаландим, ҳам шу ўртада тажрибачи муаллима ва ўқитувчи бўлиб юрдим. 1924 йилнинг охири, 1925 йилларда Тошкент эски шаҳар хотин-қизлар бўлимида мудира бўлиб ишладим, шу чоғда ярим-

ёрти ёпиниб юрган паранжимни ташлаб, комсомолга кирдим. Комсомол мени тарбиялаб сиёсий савиямни ўстира бошлади. Ўз сиёсий савиямни ўстириш, шу билан социализм қурилишига хизмат қилиш ниятида 1925 йилнинг охириларида коммунистлар дорилфунунига ўқишга кириб, 1927 йилда битириб Самарқанд округ комсомол комитетининг қизлар раҳбари бўлиб ишладим. 1928 йилдан эътиборан «Қизил Ўзбекистон» газетасида хотин-қизлар бўлим мудираси, 1929 йилларда «Янги йўл» журналинда масъул котиб бўлиб ишладим ҳам шу йилда партиёга кандидат бўлиб ўтдим. 1930 йилда журналга муҳаррир муовини, 1931 йилдан бошлаб шу журналнинг масъул муҳаррири бўлиб ишлаб келаман. Шу йилларнинг ҳаммасида ҳам ёш болалик бўлишимга қарамай, партиё, Шўро томонидан топширилган нагрузкаларни қўлимдан келганча адо қилиб келдим».

Хўш, Хосият Тиллахонованинг ёрқин, ибратли ҳаёт йўли қачон, қандай тугади? Муҳтарам Арслон қори рафиқасининг таржиман ҳоли охирида бу саволга қуйидагича жавоб ёзибди: «1937 йилнинг 12 августида ҳомиладорлик сабабли тўсатдан вафот этди».

IV

Хосият Тиллахонованинг ижтимоий ва ижодий фаолиятида ажиб бир уйғунлик бор. Агар у мураббия, муаллима сифатида хотин-қизларни ўқитиб, кўзларини очган бўлса, журналист ва муҳаррир сифатида уларни курашга, озодликка, ижтимоий ҳаётда баробарликка даъват қилди, кўп қиррали фаолияти билан ўзи уларга намуна бўлди.

Хосиятхоннинг шеърини ижодида ҳам шу йўналиш равшан кўриниб туради. Инқилобнинг илк самаралари: меҳнат аҳлининг сармоядорлар исканжасидан халос бўлиши, ер ислоҳоти, хотин-қизлар озодлиги, қизларнинг илм-урфон сари интилиши, хотинларнинг завод-фабрика дастгоҳлари ёнида пайдо бўлиши бу жараёндан четда қолганларни янги ҳаёт қурувчилар сафига даъват қилиш — шоира Хосият Тиллахонова ижодининг бош йўналиши эди.

Муҳтарам ўқувчи, энди Хосият Тиллахонованинг 1923—1930 йилларда ёзган шеърларини эътиборингизга

ҳавола қиламан. Бу шеърлар 15—16 ёшдаги норасида қизчанинг илк тароналари бўлиб, у вақтда ўзбек совет поэзияси ҳам йўргакдаги бола эди.

уйғониш

Янги тилак, янги ҳавас, янги куч
Ҳозир мени ухлатгали қўймайдир.
Эски амал, эски алам, эски ўч
Нари кетмай, кўз олдимда ўйнайдир.

Яқинимда ҳавасларнинг чолғуси
Озодликнинг куйларини куйлайдир.
Қулоғимга шарнатнинг яна қарғиши
Бойқуш уйи — вайронани мақтайдир.

Етар энди кучлаб сенга чўри бўлганим
Мен шуълалар қучоғида яйрайман,
Нақадарлик мақтасанг-да безганим
Умидимнинг чолғуси-ла куйлайман.

Ортиқ мени кучлама ҳеч тўзим йўқ,
Йўқол энди кўзларимдан, э тўсиқ!

1923 йил.

интилиш

Езлик кечанинг салқинларини,
Умид юлдузини ёлқинларини,
Ўртоқларимнинг қолқувларини,
Кўпдан бери мен кутиб тураман.

Сайроқ ёқимли булбул мунгини,
Узоқ кечанинг ёруғ сўнгини,
Сўрмоқлик учун йўқсил кўнганни
Етмай ётоққа босиб тураман.

Қаршимда турган улур денгизини,
Чеки кўринмас хатарли чўлни,
Ўтган йўлчининг йироқ йўлини,
Кўзим учи-ла пойлаб тураман.

Мени боғлаган кишапларини,
Уриб, парчалаб занжирларини,

Суриб бутунилай монеларини
Поклаб бу йўлдан мен ҳам бораман.

1923 йил.

қутлаш

Тун ваҳшати ҳам битди,
Тонг нурини отиб етди,
Дўстлар-да сени кутди,
Тур боғда бориб яйра,

Дардингга даво изла!
Бурчакда ётиб ўйлаш,
Мақсадин бузуқ тинглаш,
Қиш қаттиғида гуллаш,
Даври-да ўтиб кетди,
Ишлашга-да вақт етди.

Қуллуққа сени элтган,
Дин номи билан сўккан,
Ҳаққингга ҳужум этган,
Золим уйи ўртанди,
Қақшаб жигари ёнди.

Тур боғда-бориб яйра,
Хизматга белинг боғла,
Байроқни текин чоғла,
Борлиқни юзини кулдир
Шон бирла зафар тўлдир.

1926 йил, 8 март.

ўртоғим овози

Отам, жоним қўзим, э қиблагоҳим!
Сўзим арзим сиза фарёду оҳим:
Раҳм айланг менга, фарзанд эрурман,
Паранжиларда кўп қийналди жоним.
Кўринмасму отага тенг ўғил-қиз?
Емоим ўнг кўзингиз ёки сўл кўз?
Емон деб жим ётар дилдан жигарини,
Хусусан меҳрибон шафқатли ёлғиз?

Менинг-чун ҳада қилдингиз палаклар,
Бўйин эгсин қизимга деб малаклар,
Бунинг устига илм ўлса мунаввар
Тилаклар йўлга бошлаб иш тарақлар.

1926 йил, «Янги йўл» журнали, сон 6.

I

Ўзбек совет адабиёти тарихида наср ривожига катта ҳисса қўшган адибларнинг бири марҳума Ойдин Собирова эди. 1938 йил охирида мен «Қизил Ўзбекистон» (ҳозирги «Совет Ўзбекистони») газетасига адабиёт ва санъат бўлим мудирини бўлиб келганимда Ойдин опа «Ерқин ҳаёт» (ҳозирги «Саодат») журналининг адабиёт бўлим мудирасини бўлиб ишлар эканлар. Бунгача мен Ойдин опани асарлари орқали — ғойибона танир эдим. Эндиликда редакциялар бир бинода, хоналаримиз ёнма-ён бўлгани сабабли шахсан танишиб олдик. Табиатан мулойим, камгап, заҳматкаш бу адибани мудом иш устида — бирор нарса ёзаётган ёки таҳрир қилаётган ҳолатда кўрардим.

Бир куни Ойдин опа «Гулистон» журналининг янги сонини кўтариб менинг хонамга кириб келдилар. Бу журналда «Хамса» талқинлари номли асаримнинг «Лайли ва Мажнун» боби босилган эди. Ойдин опа шу хусусда гап очиб, кўп илиқ сўзлар айтгандан сўнг, мендан ўтмишдаги ўзбек шоирлари ҳақида бир китоб ёзишни илтимос қилдилар.

— Агар сиз шу ишга қўл урсангиз, мен китобингизни пешма-пеш, бомба-боб журналда чиқариб тураман,— деб ваъда ҳам бердилар.

Мен бу таклифга рози бўлдим, аммо ўта сермашаққат бу ишнинг ижроси узоққа чўзилди. Ниҳоят, 1958 йилга келиб «Ўзбек шоирлари» тайёр бўлганда, адабиётимиз жонкуяри Ойдин Собирова оламдан кўз юмган эди. Табиий, бу машъум заруратдан мен дилгиру

мотамсаро эдим, бинобарин, «Ўзбек шоирлари»ни марҳума Ойдин опа хотирасига бағишлаб, ўзимга бир даража тасалли берган бўлдим.

Ойдин опанинг кичкина, лекин сермазмун, қандайдир ижтимоий муаммони ҳал этишга қаратилган дилбар ҳикоялари ўзбек совет воқелигининг бадий йилномасидир. Яқинда мен бу ҳикояларни мароқ билан қайта ўқиб чиқдим. Хотинлар оламининг ўзига хос сўз-иборалари, пичинг-киноялари, фикрни ифода этиш тарзи, майин услуб Ойдин опа ҳикояларининг зебу зийнати, албатта.

Адибанинг замон билан ҳамнафаслиги, давр талабига ҳозиржавоблиги ҳар бир ҳикояда равшан кўриниб туради. Модомики, бир мамлакатда 100 дан ортиқ миллат вакиллари яшар экан, бу халқларнинг тақдирларида, бахту бахтсизлигида муштараклик бўлади. Ватан мудофаасидами, халқ хўжалигини қайта тиклашдами, мул-кўлчилик учун курашдами, ҳуллас, ҳар ерда, ҳар жабҳада бу халқлар ё бевосита, ё билвосита бир-бирларига кўмаклашади; бу ҳол халқлар ўртасидаги дўстлик, биродарлик туйғусининг сабабкори бўлди. Ойдин опа ҳикояларининг эўр ижтимоий қиммати шундаки, уларга халқлар дўстлиги руҳи табиий равишда сингдириб юборилган.

Ўзбек ҳикоянавислиги тарихида ўчмас из қолдирган Ойдин опа ўз ижодий фаолиятини назм ва драматургия билан бошлаган эди. Ўнгирманчи йилларнинг ўрталаридан бошлаб «Ёрқин ҳаёт», «Маориф ва ўқитғувчи», «Ёр юзи» журналлари, шунингдек газета саҳифаларини иккилоб баҳорининг бойчечаклари: Хосият Тиллахонова, Ойдин Собирова, Маҳбуба Раҳим қизи, Музайяна Алавиёва каби шоирларнинг шеърлари беэоб турарди.

1975 йилнинг декабрь ойида Ўзбекистон хотин-қизларининг севимли журнали «Саодат» нинг эллик йиллик юбилейи бўлиб ўтди. Шу муносабат билан журнал редакцияси ўзининг собиқ раҳнамоларини эслаб «Муҳаррирларимиз» сарлавҳали ёдномга босиб, чиқарди. Ана шу ёдномда бизнинг мавзу баҳсиниз — Ойдин опа хусусида қуйидаги сатрлар бор:

«Ойдин Собированинг номи ҳозир биз учун қандай азиз бўлса, йиллар ўтса ҳам кишилар юрагига шундай яқин ва азиз бўлиб яшаб қоладиган сиймолардан бири».

«Ойдин ўзбек совет адабиётига асос солган ёзувчилар билан елкам-елка ижод қилиб, халққа танилган адиба».

«Ойдин Собирова 1906 йилда туғилди, 1925 йилда унинг «Янгиликка қадам» пьесаси саҳнага қўйилди. Ойдиннинг қатор тўпламларга кирган шеърларининг кўпчилиги қўшиқ бўлиб кетган бўлса, ҳикоялари қайта-қайта ўқиладиган севимли асарлардир».

«Ойдин Собирова, аввал, бутун йиллар давомида журналимизга ўз асарлари билан фаол қатнашиб келган бўлса, маълум муддатда адабий ходим бўлиб ишлади. Ўз умрининг охириги йилларида, 1930 йилдан 1953 йилгача масъул муҳаррир вазифасини бажарди».

«Саодат» журналининг юқорида сиз ўқиб ўтган шаходатини бир жумла билан тўлдирмоқчиман, яъни Ойдин опа шеърларидан ташқари дoston жанрида ҳам ўз кучини синаб кўрган. Шоиранинг 1933 йилда нашр этилган «Чечан қўллар» китоби дostonлардан иборат.

Ойдин опанинг ўзбек насридаги мақоми жуда баланд, назмдаги ўрнини эса, қуйидаги шеърларини ўқиб, ўзингиз тайинланг, азиз ўқувчим.

«ЛОЛАЛАР ОЧИЛГАН» шеърдан.
(8 шартга бағишланган шеър)

Ана баҳор етиб келди
Кўк шоҳига ўрналиб,
Алангадек нури сочди
Қизил дурра буралиб.

Ҳар баҳорда ўқийман
Тарихларни varaқлаб,
Иккилобнинг олтин изи
Порлаб кулар чарақлаб.

Очилгандир лолаларнинг
Бу кун алвон юзлари.
Янги ҳаёт қаҳрамони
Қувнар ишчи қизлари.

1930 йил февраль.

«ХАЛҚАР» шеърдан.
(комсомол шайбалигида)

Анор юзлик келинчақ
кулиб боққанда,
Олтин сочи таралиб
Нурлар оққанда,
Ешлар эркин меҳнатда
қувнаб чопарди,

Дурдонадек юзлардан
терлар оқарди.
Баъзан юмшоқ шамоллар
сийпаб ўтганда,
Лола янглиғ рўмоллар
юзин ўпганда,
Кулиб аста боқарди
умидли юзлар,
Эркин-эркин оқарди
кўл завқин сўзлар.

1929 йил, 23 март.

Ойдин Собированинг турли йилларда қуйидаги асарлари нашр этилган:

«Тонг қўшиғи» — 1931 йил. «Чечан қўллар» — 1933 йил. «Ойдин шеърлари» — 1937 йил. «Чақалоққа чакмонча» — 1939 йил. «Одамнинг қўли гул» — 1940 йил. «Қизларжон» — 1943 йил. «Ширин келди» — 1944 йил. «Мардлик — мангулик» — 1948 йил. «Ҳикоялар» — 1954 йил. «Ширинга мактуб» — 1975 йил.

Шоира Музайяна Алавия билан 1936 йилдан бери дўстона, биродарона муносабатдамиз. Институтда курсдош, студентлар орасида пешқадами эдик.

Музайяна — тийнати пок, нияти покиза, халқ таъбири билан айтганда покдоман аёл. Ҳалимлик, камтарлик — бу заҳматкаш олимага қандайдир улугворлик бағишлайди.

Республика донрасида, халқ қўшиқларини излаб, Музайяна бормаган бирор район, бирорта қишлоқ бўлмаса керак, шу мақсадда у кирмаган хонадон ҳам йўқ. Бунн шундан билдимки, сўнгги йигирма йил мобайнида, ўзбек шоираларининг адабий меросини излаб, қайси районга бормай, қайси қишлоқни кезиб, қайси хонадонга кирмай, ҳамиша, ҳамма жойда бир гапни эшитдим: «Музайяна опам ҳам келган эдилар».

Музайяна Алавия қирқ йиллик тадқиқотларини умумлаштириб 1959 йилда «Ўзбек халқ қўшиқлари», 1974 йилда «Ўзбек халқ маросим қўшиқлари» номли муҳим илмий асарлар яратди. Бу китобларни ўқиган ҳар бир одам, Музайяна Алавия халқ ижодининг беназир донишманди, деган эътиқодга келади.

Бу олима хусусидаги суҳбатни шу руҳда давом эттириш мумкин эди, бироқ муҳтарама Маҳбуба Қодирова «Музайяна Алавия» номли ажойиб китобида бу борадаги гапни хатм қилибди, қиёмига етказибди. Бинобарин, мен олима Музайяна ҳақида эмас, шоира Музайяна ҳақида бир неча сўз демоқчиман, холос.

Музайяна Алавия 1926—1927 йилларда шеърятга кириб келди. Бу — ўзбек совет шеърятининг болалик

чоғи бўлиб, Хосият Тиллахонова, Ойдин Собироваларнинг илк шеърнй машқлари матбуотда кўрина бошлаган давр эди. Бу — шеърнйатда шакл ва мазмуннинг янғориш даври, инқилобий ғалаёнларга мос оҳанг қидириш, «қошинг-кўзингдан» пборат шеърдан воз кечиб, сиёсий, ижтимоий, ҳаётнй мавзуларга кўчиш даври эди. Бу даврнинг бош мавзулари инқилобни улуглаш, унинг ҳаётбахш самараларини, ер ислоҳоти, хотин-қизлар озодлигини куйлаш, одамларни илм-маърифатга даъват этиш, халқ хўжалигини қайта тиклаш каби муҳим инқилобий тадбирлар даври эди.

Янги даврнинг шоирлари ҳам, шоиралари ҳам, жуда ёш бўлишларига қарамай, ўз вазифаларини тўғри англаб, садоқат билан бажардилар. Музайяна Алавнй, шу маънода ўзбек совет шеърнйатини яратувчилардан бири, уни парвариш этган дояларидан биридир.

Энди Музайяна шеърларидан намуналар келтирамиз:

«МАЪРИФАТГА ЎЗИМИ ОТДИМ» шеърдан:

Бошимдаги қоплаб турган булутни
Толмас билак, битмас куч-ла йиқитдим.
Иўлимдаги қора, чиркин зулматни
Қўп узоққа, мангуликка иргитдим.

Қишанларни парчаладим, сивдирдим.
Қуллик деган бало даҳшатни эзиб,
Ғайратимдан гул, лолалар ундирдим,
Тилаклар-ла билим йўлини кезиб.

Бошимдаги зулматларни йўқотдим,
Маърифатга бугун ўзимни отдим.

«ҚИЗЛАР ҚЎШИҒИ» шеърдан:

Оппоқ дала, қир,
Ой нури балқир,
Тонг отар-отмас
Битта қиз қалқир.
Шийнонда қизлар
Уйқуда кўзлар,
Фақат Суймагул
Рўмолин излар.

«БАҲОРДА» шеърдан:

Кумуш булутлар
Ерга сув урди,
Шабада гулдан
Атир уфурди.
Қадахлар лола,
Тўлдириб бода,
Келин табнат
Тутди пиёла.
Майсадан гилам,
Чиройли бирам,
Қалбинг қитиқлар
Сеп ёйиб кўклам.

Музайяна Алавнйнинг «Қамтарлик — яхши фази-лат», «Одамийлик ҳақида», «Ен қўшним — жон қўшним» номли ахлоқ-одоб мавзундаги рисоалари, шеър, поэма ва ҳикоялардан иборат «Севинчларим» номли тўплами ҳам бор.

Музайянанинг биринчи шеърларини кўриб, мен бу қиздан зўр шоира чиқади, деб ўйлардим, бироқ боёқишнинг шахсий ҳаётида рўй берган бўронлар унинг шаштини қайтарди, у халқ оғзаки ижоди уммонига шўнғиб, зўр олима бўлди-ю, биз кутган шоира бўлолмади. Машҳур француз адиби Ромен Роллан таъбири билан айтганда, у «Бўлишдан билишни афзал кўрди». Гапнинг нафсиламрини айтганда — бу мардона жасорат, бу — фидокорлик!

Музайяна Алавнйнинг ҳаёт ва ижод йўлига разм солсам, Фузулийнинг машҳур байти хотирамга келади:

Саодати азалий қобили завоқ ўлмаз,
Гунаш ер устина ҳам душса поймол ўлмаз!.

Қуйидаги матлаълар ҳам лирик қаҳрамон қалбидаги
гуруру сурур нашидасидир:

Қўнғилим уйида шоду ғараҳ авжида ўйнар,
Бахт гулшанининг долалари мавжида ўйнар.

Еки:

Гулбаҳор қаҳ-қаҳ уриб оламни бўстон айлади,
Қушчалар чаҳ-чаҳ кулиб ишқини дoston айлади.

ШОИРА МАҲБУБА РАҲИМ ҚИЗИ

Кекса авлодга мансуб шоираларнинг бири муҳта-
рама Маҳбуба Раҳим қизидир. Маҳбуба опа йигирман-
чи йилларнинг оташин комсомолларидан, биринчи муал-
лима, биринчи журналистлардан, Хосият Тиллахонова,
Ойдин Собирова, Музайяна Алавия каби шоираларнинг
сафдошларидан, «Янги йўл» (ҳозирги «Саодат») жур-
налининг биринчи ходимларидан.

Маҳбуба Раҳим қизи 1925—1935 йиллар мобайнида
хабар, мақолалари, жўшқин, жанговар шеърлари билан
матбуотга муттасил қатнашиб келарди. Кейинча бетоб-
лик, оила ташвишлари билан бўлиб, адабий ҳаётдан
четлашиб қолди. 1955 йилдан бошлаб яна одоб-ахлоқ
мавзусидаги мақолалари, замонавий шеърлари билан
матбуотда кўрина бошлади.

Бир кун Маҳбуба опадан шеърларини бир тўплам
қилиб нашриётга топширганини эшитдим. Атайлаб
нашриётга бориб, қўлёзмаларини олиб кўздан кечирдим.
Таажжуб, ўттиз беш йиллаб адабий ҳаётдан четда юр-
ган Маҳбуба опанинг шеърларида ёшлик жўшқинлиги
гуруриб, баҳор атирёти уфуриб турибди. Ҳис-ҳаяжонлар
асов отдек беқарору шиддаткор кўринди менга.

Шу саодатли чаманининг яшаган раъносиман,
Бахт навосин куйлаган бир булбули гўёсиман,
Тинмағур шу қалб ила мен ҳам меҳр дарёсиман,
Қўп йироқлардан келувчи туйгулар дунёсиман,
Гар китоб эрса тириклик, мен унинг маъносиман.

БЕМАҲАЛ СЎЛГАН РАЪНО

I

Бир кун шоира Маҳбуба Раҳим қизи билан учрашиб, бемаҳал вафот бўлган шoirалар: Хосият Тиллахонова ва Раъно Узоқова хусусида гаплашиб қолдик. Маҳбуба опа Хосиятхон билан «Янги йўл» журналида бирга ишлагани учун ўзининг собиқ муҳаррири ҳақида қизиқ-қизиқ воқеаларни нақл этгандан сўнг Раъно Узоқова ижодига тўхталиб:

— Раънохон тез пайдо бўлди, тўлиб-тошиб куйлади ва тез нобуд бўлди,— дедилар.

Дарҳақиқат, Раъно Узоқованинг ҳаёт йўли ва ижодий фаолияти билан танишган ҳар бир ўқувчи Маҳбуба опанинг бу шоира ҳақидаги фикрига дарҳол қўшилади. Шу маънода қуйидаги сатрларга эътибор қилинг.

Раъно Узоқова 1916 йилда Сурхондарё областининг Жарқўрғон районидан тугилди. Икки ёшида ота-онасидан етим қолиб, темир йўл ишчиси Марям Бадриддинова қўлида тарбияланади. Мактаб ёшига етганда Марям опа уни интернатга ўқишга беради. 1927 йилда Термиздаги таълим-тарбия техникумига киради. 1931 йилда техникумни битириб, етти йил ўқитувчилик қилади. Шу даврдаги шеърини машқлари район ва область газеталарида кўрина бошлайди.

Раъно Узоқова 1938 йилда Бухорога келиб «Бухоро ҳақиқати» газетасида ишлайди. 1940—1942 йиллар давомида Самарқанд область «Ленин йўли» газетасида адабий ходима, кейинча бўлим мудираси бўлиб ишлайди. Бу даврда ёзган асарлари марказий матбуотда, яъни «Ёрқин ҳаёт» журналида кўрина бошлайди. 1942

йилда ўзбек халқининг биринчи май совғасини Ленинград мудофаачиларига олиб борганлардан бири Раъно Узоқова бўлиб, уруш даҳшатларини ўз кўзи билан кўриб қайтади. 1944 йилда Ёзувчилар союзига қабул қилинади. 1947 йилда, аynи ижодий камолот чоғида, 31 ёшида вафот этади.

Шoirанинг 1944 йилда «Мардона юрини», 1948 йилда «Шеърлар» ва 1969 йилда «Субҳидамда учган қалдирғоч» номли китоблари нашр этилган.

«Субҳидамда учган қалдирғоч» китобига сўз боши ёзган шоир Душан Файзий: «Раънонинг ижоди айниқса Улуғ Ватан уруши йилларида камолотга етди»,— деб жуда тўғри айтган. Демак, Раънонинг жўшқин ижодий даври 1940—1946 йилларга тўғри келади. Афсуски, жуда оз, лекин сермазмун умр.

II

Батанпарварлик, гражданлик лирикаси Раъно Узоқова ижодининг асосий йўналишидир. Шоиранинг бу мавзудаги шеърларида руҳий кўтаринкилик, фикр тиниқлиги, ғоянинг аниқлиги жуда равшан кўриниб туради, худди шу мавзудаги шеърлар Раъно ижодининг баланд чўққиларидир.

Раъно Октябрь инқилобини қандай қувониб қутласа, Совет Конституциясини шунчалар ардоқлаб куйлайди; колхоз қурилишидан нечоғли шодланса, каналлар қурилишидан шунчалик фахрланади. Хуллас, давлатимиз, халқимиз қўл урган ҳар бир эзгу ҳаракат унинг битмас-туганмас илҳом манбаи эди.

Раънонинг «Қуёш» сарлавҳали шеърини Улуғ Октябрь инқилобига бағишланган мухтасар қасида дегим келади. Бу шеърнинг пурмаъно ва зебо мисралари ғалаба маршидай тантанавор янграйди:

Нурингга боқиндан тўймайди кўзлар,
Таърифнинг сўзлашга етмайди сўзлар,
Аксингга оловдек яшнади кўзлар,
Эй, буюк оламга жон берган қуёш,
Меҳнаткаш томирига қон берган қуёш,
Қуёшсиз элимиз бўлиб зим-зиё,

Кўкармай богда гул, водийда гиёҳ,
Бахтимиз бўлганда тун каби сиёҳ,
Учарди бойқушлар бошда беҳаё,
Дер эдик: «Ёруғ кун келарми оё...»

Тўғри айтади, Раъно. Мамлакат «зим-зиё» эди,
«ёруғ кун келарми оё...» дея имдод кутардик. Бунга
мен ўзим шоҳидман. Аҳвол мана шундай экан, бирдан
Октябрнинг шиддаткор бўронлари бошланди. Бўрон
қуши парвоз этиб, олам элига янги давр, янги даврон-
дан башорат берарди ва ниҳоят орзиқиб кутган замон
келди, Раъно тили билан айтганда:

«Ўликлар» тирилди, сен бердинг мадор,
Ифқолди вайрона, ваҳима, кадар.
Халқимиз миннатдор дунёлар қадар,
Эй, эллар қувончи — бахт берган қуёш,
Кремль сизгари кафт берган қуёш.

1941 йилда тўсатдан уруш бошланди. Гитлерчи
Германиянинг хоннона тажовузидан мамлакатнинг фар-
бий ўлкалари ўт ичида қолди. Баъзи таппарвар мах-
луқлар ваҳимага тушиб, панароқ жой қидирганда, биз
Раъно сиймосида жисман ва руҳан жангларга шай тур-
ган жасур қизни кўрамиз. Шу мантиқдан чиқиб шоир-
нинг 1941 йилда ёзган «Қасам» шеърини ўқиб кўринг:

Бир богим бор кўркем — ягона,
Ғам-кулфатдан абад бегона.
Булбуллари шўх сайраб доно,
Эркалаб ой, қуёш парвона.

Кўз очдим шуни кўрдим мен,
Гулларидан асал сўрдим мен,
Шунда яйраб хандон кулдим мен,
Довюрракли жасур бўлдим мен.

Богбони бор богимнинг асл —
Миллионларни яратган насл.
Қуёш каби порлайди юзи,
Илҳом берган, кўз нури ўзи.

Агар шоиранинг биринчи шеърисида «қуёш» сўзи ин-
қилоб рамзи бўлса, «Қасам» шеърисидаги «боғ» сўзи —
Ватан, богбон сўзи — партия, давлат тимсолидир. Шу
тариқа Раъно Ватан жамолини рангин, жозибали,
оҳангдор мисраларда тўлиб-тошиб куйлайди-да, бу
жаннатсимон диёрни хавф остида кўриб, уни ҳимоя қи-
лишга аскардек қасамёд этади:

Богим дея, богбоним дея,
Мен, фарзандинг, қасам ичаман:
То нафас бор, кўкрагим қалқон,
Битта қўймай ёғни янчаман.

Мана, ўктам йигитларимиз жанг жаҳаннами сари
кетяптилар. Уларга далда бериш, дилдорлик қилиш,
руҳларини кўтариш зарур. Бу — ғалабанинг энг муҳим
омили. Ҳар қандай гурбатда, ҳар онанинг умид тўла
кўзлари-ю, дилдорнинг илиқ сўзлари йигитларнинг хо-
тиридан чиқмайди. Бундай пайтларда ёру диёр тушунча-
си бир-бирига қоришиб, бир маънони англатади. Биз
оламнинг латофатини маҳбуб жамолида кўрамиз.

Раънонинг жанг мавзусидаги шеърларида, яъни
унинг «жангнома»ларида жангчиларнинг руҳий оламига
таъсир этиш, уларнинг руҳини кўтариш хоҳиши жуда
кучли. Шу мазмун адосида шоиранинг «Яхши бор»
сарлавҳали шеъри ғоят дилбарона чиқибди. Бу шеър
халқ қаҳрамонлик дostonлари руҳида бўлиб, маҳбуб-
нинг манзур қошидаги монологи тарзида ёзилган.

Айрилиқни истамас эдим,
Сени жангга қистамас эдим,
Жудоликдан жон қийналса-да,
Паҳлавоним, жангга бор, дедим.

Чунки жангга кетмасанг бўлмас,
Кўксинг қалқон этмасанг бўлмас,
Элга ажал уругин сепган
Ёғни толқон этмасанг бўлмас,

Сен ҳам мингил отингга, ёрим,
Қатордаги бир шеру норим,
Ватандошинг Қўчқордек кураш,
Сўзи ширин, кўзи хумморим.

Ғанимларга вабо бўлиб бор,
Эл дардига даво бўлиб бор!
Ажал тортиб келган фашистга
Бу бепоён дунё бўлсин тор!

Шоиранинг ўзбек дивизияси жангчиларига бағишлаб ёзган «Йигит бўлса, сендай бўлсин!» шеъри ватаипарварлик тугёни, тарғибий кучи, бадний савияси жиҳатидан шу руҳдаги шеърларнинг самарасидир. Халқ қаҳрамонлик дostonлари руҳи бу шеърга ҳам сайқал бериб турибди.

Бу кун яна белга ханжар тақибсан,
Кўзларимга мардонавор боқибсан,
Офарин, эй паҳлавоним, жасурим,
Мардлингни-ла менга жондек ёқибсан.

Йигит бўлса, сендай бўлсин, нор бўлсин,
Оёқлари остида ёв хор бўлсин.
Ҳайқирини ларза солсин жаҳонга,
Дўстга содиқ, ёвга қасоскор бўлсин.

Қасос ўти ёнар шаҳло кўзингда,
Ёвга ғазаб ўйнар ҳар бир сўзингда.
Қарчиғайдек талпинасан жанг сари,
Алломшининг ғайрати бор ўзингда.

Отинг узра тоғдек тетик қоматинг,
Олга, йигит! Келди сенинг омадинг!

Раънонинг «Субҳидамда учган қалдирғоч» тўпламида жангга, фидокорликка, ғалабага ундовчи бундай шеърлар жуда кўп бўлиб, ҳис-ҳаяжон шиддати бу шеърларга алоҳида латифлик, таъсирчанлик бахш этган. Шоира фақат йигитларни эмас, қизларни — ўз дугоналарини ҳам жангга, зафарга чорлаб шеърлар ёзди. Кўп ўзбек қизларининг жанг майдонида пайдо бўлишида «Мардона юринг», «Дугона» шеърларининг таъсири бор, албатта. Бу шеърлардан бири қуйидаги оташин мисралар билан тугайди:

Садоқат-ла кирайлик сафга
Ватан учун қонимиз садқа,

Не қон, балки жонимиз садқа.
Партия-чун, Ватан-чун юринг,
Юринг, қизлар, мардона юринг.

III

Раънонинг ишқий лирикасида ажиб бир нозиклигу мардона тантилик бор. Бошқа шоиралар ийманиб айтолмаган юрак сирларини бу қиз ошкор этиб қўя қолибди. Мен шу кунгача Момо Ҳаво зурриётининг нигоҳи қудратини яхши билардим, ундан зир қалтирардим у йигитлар нигоҳида ҳам қандайдир бир жозиба борлигини ўйлаб ҳам кўрмаган эканман. Раънонинг ишқий лирикасини қайта-қайта ўқигач, шу эътиқодга келдимки... табиат бизга ҳам бекорга кўз ато қилмабди, яъни нигоҳимизда ҳам қандайдир асов жозиба бор, бу шундай жозибакни, қизлар унга бардош беролмай «аламон!» деб юборар экан. Ишонмасангиз қиз қалбидан чиққан мана бу садони тингланг:

Кўзларимга боқма, ўргилай,
Нигоҳингда оташ акси бор,
Еқар мени ул оташ, ҳай-ҳай...
Еш қалбимга етказиб озор
Кўзларимга боқма, ўргилай.

Манзурнинг оташин нигоҳи Раънони мудом таъқиб этиб юради. Бинобарин, шоира бу мавзуда бир эмас бир неча шеър ёзганки, уларнинг бири биридан хўп ва марғубдир. Чунончи:

Кўзларимда уйқу йўқ меннинг,
Кўзларингга боққандан бери.
Кўкрагимга тушган чўғ меннинг
Сен бир нигоҳ отгандан бери.

Бошқа шеъридан:

Ғар тушса кўзингга кўзим, ўзимни
Ҳаводек мусавффо, енгил сезаман,
Хаёлим сендадир, севдим кўзингни,
Соядек ённигда тун-кун кезаман.

Раъно ижодида халқ қаҳрамонлик достопларининг ижобий таъсири бўлганидек, унинг ғазалларида классик адабиётнинг, айниқса устоз Навоийнинг зўр таъсири бор. Навоийнинг фусункор ғазаллари, ғавқулдда иборалари шавқидан сармаст шоира ул ҳазратга жўр бўлиб навосозлик қилибдур.

Навоий:

Ўзгалар ҳуснун тамошо айласам чиқсун кўзум,
Ўзга бир кўз ҳамки ҳуснингни томоша айласа.

Раъно:

Кўз очиб юмгунча оқсин ўзгага тушса кўзим,
Ҳам нигоҳи ўзгага тушганда бепарво эсам.

Муҳтарам ўқувчи! Мен сизга Раъно сиймосида ўзбек шеъриятига истеъдодли шоира кириб келганини айтиб, бу фикрни унинг нафис шеърлари билан исбот қилмоқчи эдим, башарти шу мақсадга бир даража эришган бўлсам, суҳбатни шу ерда тўхтатишга тўғри келади. Чунки асалнинг ҳам ози ширин, деган ҳикмат бор.

ҚАЛАМДАЙ МЕҲНАТКАШ

Кибриёхонимни биз севимли адибимиз Абдулла Қаҳҳор ёнида кўриб таниганмиз.

Улуғ Ватан уруши йиллари эди. Ўзбекистон ёзувчилари Союзида бўладиган муҳокама ва мажлисларда Абдулла Қаҳҳор кўркам, шу билан баробар ўктам бир аёл билан бирга келадиган бўлиб қолди. Билсак, бу унинг рафиқаси Кибриёхоним экан. Шу-шу биз қалам аҳли уларни айри кўрмадик ва айри тасаввур ҳам қилмадик. Кибриёхоним адабиётни яхши биладиган, шеърини нозик тушунадиган, маърифатли, билимдон аёл. Кибриёхоним севимли адибимиз Абдулла Қаҳҳор билан унинг сўнгги нафасигача кун-тун унга ҳамроҳ бўлиб, ундан ўрганди, ўқиб улгурмаган китобларни ўқиб берди, декада ва съездларда, чет элга қилган сафарларида Абдулла Қаҳҳорга мунис таянч бўлиб келди.

Кибриёхоним 1914 йилда Самарқанд шаҳрида туғилган. Отаси жуда фозил киши бўлгани учун то ўрта маълумот олгунча уйда шахсан ўзи ўқитган. Барча самарқандликлар сингари қизча болалигидан уч тилни — ўзбек, тожик ва рус тилларини ўрганиб борган ва учала тилда маҳорат касб этган.

Кибриёхонимнинг 42 йиллик меҳнат фаолияти нашриёт ишлари билан чамбарчас bogлиқ: 1932 йилда Тожикистон Давлат нашриётида машинистка, 1937 йилда шу нашриётда адабий муҳаррир, 1938 йилдан болалар адабиёти бўлими мудири, 1939 йилдан бадий адабиёт бўлими мудири. Худди шу йилларда Кибриёпа «Намунаҳои адабиёти тожик» тўпламининг, «Русча-тожикча лугат»нинг тузувчиларидан бири.

Кибриёхоним 1940—1941 йилларда Ленинград до-
рилфунуниининг шарқ бўлимида ўқийди ва Ленинград
Китоб уйида редакторлик лавозимида ишлайди.

Улуғ Ватан уруши бошланиши билан Тожикистонга
қайтиб, комсомол Марказий Комитетига ишга киради.
Аммо тез фурсатда ҳарбий хизматга чақирилади ва бу
хизматдан лейтенант шинелида қайтиб, Ўзбекистон
радносида тожик бўлимини ташкил этади. Ана шу давр-
да машҳур ўзбек адиби Абдулла Қаҳҳор билан тани-
шиб, унга турмушга чиқади.

Энди бу ёғини Кибриёхонимдан эшитинг:

— Мен илгари ўзбек тилини яхши биламан, деб ўй-
лардим. Аммо Абдулла Қаҳҳордек ёзувчининг рафиқа-
си учун бу кифоя қилмас экан. Бинобарин, у кишидан
ўзбек тилини зўр иштиёқ билан ўрганишга киришдим.
Кейинчалик Абдулла акам билан ижодий ҳамкорлик
қилишга, у бошлаган ишларини охирига етказишга тўғ-
ри келди.

Шу даврда Абдулла акам улуғ рус адиби ва мута-
факкири Лев Толстойнинг шоҳ асари — «Уруш ва тинч-
лик» романини таржима қилдилар, иккинчи китобини
ҳар икковимиз ҳамкорликда ўзбекчалаштирдик. Роман-
нинг учинчи ва тўртинчи китобларини эса мен ўзим
таржима қилиб, Абдулла акам таҳрирдан чиқарди.

Булардан ташқари, Гоголнинг «Ревизор» комедия-
сини Абдулла акам билан бақамти ўзбек тилига ағдар-
дик. Абдулла ака 1933 йилда Серафимовичнинг «Темир
оқим» романига қўл урган эканлар. 1950 йилларда
нашриёт бу асарни қайта нашр этиш ниятида Абдулла
акага мурожаат этиб, иккинчи нашрга бирор ўзга-
риш киритадими-йўқми, шунга сўрашди. Абдулла ака
эса ўзига хос талабчанлик билан чорак аср илгариги
таржимасини кўздан кечириб, у вақтда ўзим рус тилини
билмас эканман, буни сиз қайтадан ўзбекчалаштиринг
деб менга топширдилар.

Ростини айтсам, Кибриёхонимга менинг ҳавасим
келади. У киши русчадан ўзбекчага, ўзбек тилидан
тожик тилига ҳам фасоҳат билан таржима қила олади.
Бу катта фазилят. Кибриёхоним бўлса Абдулла Қаҳ-
ҳорнинг «Шоҳи сўзана» ва ажойиб «Ҳикоялари»ни
тожик тилига ағдариб, саҳнага қўйдирган, китоб қилиб
чиқарган.

Мен умримнинг анча қисмини таржима санъатига

бағишлаганим учун бу ижодий заҳматнинг нималигини
яхши биламан. Айниқса, Л. Толстойдек даҳоларнинг
шоҳ асарларини таржима қилиш катта истеъдод ва
чуқур билим талаб этади. Бу жиҳатдан қараганда
Кибриёхонимнинг «Уруш ва тинчлик» каби асарни тар-
жима қилиши, инсоф билан айтганда, мардона жасорат
эди.

Кибриёхоним олтмишдан ошдилар. Мўътабар ёш-
ларига қарамай, бу аёл қўл қовуштириб ўтирганлари
йўқ. Ҳамон ижодий иш билан машғул. Тез-тез газета
ва журналларда сиз у кишининг Муҳаммад Авфий
Бухорий, Убайди Зоконий ва Абу Фарожий Румий ҳаж-
вияларидан қилган таржималарини ўқиб, кулимсираб
юрасиз. Ҳозир бу таржималар нашриётга топширилган.
Ҳадемай шарқ ҳажвиянависларининг бу ажойиб асари
уйингизга қаҳқаҳа уриб киради.

САИДАНИНГ САОДАТИ

I

Агар инқилобгача яшаб ижод этган шоирларни тарих ва тазкиралар орқали таниган бўлсам, замондош шоирларнинг ҳаммалари билан шахсан танишман. Уларнинг баъзилари билан бирга ўқиганман (Музайяна Алавия ва Норчучук билан), баъзилари билан бирга ишладим. Ёш шоирларни эса, Ёзувчилар союзининг мажлис ва семинарларида кўриб танидим, суҳбатларида бўлдим, асарлари муҳокамасида қатнашдим, маслаҳат сўраб келганларидан билганимни дариф тутмадим. Хуллас, илмий-ижодий ҳаётимнинг кўп қисмини аёл поэзиясини ўрганишга бағишлаганим учун ҳамиша бу тоифанинг хайрихоҳи, ғамхўри, ҳомийси бўлиб келдим.

Саида Зуннуновага келсак, бу шоира билан нашриётда бирга ишладик, бир ҳовлида девор-дармиён қўшни бўлиб яшадик. Бир ярим ой мобайнида бир дастурхондан нон-туз еб, бир-биримизни жуда яхши билиб олганмиз.

II

Саида Зуннунованинг биринчи шеъри 1937 йилда Андижоннинг «Пахта fronti» газетасида босилган. Шоира: «Ушанда мен ўн-ўн бир ёшда эдим»,— деб эслайди. Ҳозир бу воқеага 39 йил бўлди. Бу орада Саидахон жуда кўп шеърлар, повестлар, ҳикоялар, драма ва ҳажвиялар ёзди. Аммо бизнинг таҳлил ва талқинларимиз шоиранинг шеърини ижодига бағишланади. Бунинг учун биз Саидахоннинг «Ўзбек совет шоирлари кутубхонаси» сериясида босилган «Шеърлар»ни-ю

«Нилуфар» тўпламини танилаб олдик. Гап шундаки, Саида ўзи ҳам бу тўпламга энг кейинги, демак, энг сара шеърларини танилаб киритганини таъкидлайди; «Қўлингиздаги тўпламга,— дейди шоира,— шеър саралаётиб, энг кейинги шеърларимдан бошлагим келди. Чунки, аввалгиларига қараганда кейингиларини дурустроқ деб билганимдан, кўзингизга тезроқ ташланишини истадим».

Биз ҳам шоира «дурустроқ» деб ўйлаган шеърларини қайта-қайта ўқиб, «дурустроқ»нинг дурустроғини изладик. Эндиги вазифа бу шеърият уммонидан топилган гавҳарларнинг қадр-қимматини тайинлашдир.

Шулардан бири «Кўп осуда эди бу олам» деб бошланган фалсафий руҳдаги шеър бўлиб, уни «Нилуфар» тўпламининг беағи, Саида ижодининг юксак чўққиси дейиш мумкин. Қизиги шундаки, бу шеърни ўқиганда, беихтиёр Навоий «Хамса»сининг шу руҳдаги байтлари хотирга келади. Чунончи:

Сен, сен-у, сендан ўзга худ нима йўқ,
Гар кўрунса, сен ўлғунг, ул нима йўқ,
Ҳеч нима йўқда сен эдинг мавжуд,
Ҳам сен ўлғунг, бари бўлиб нобуд.

Ёки:

Мавж аён айламайин мумкинот,
Сен эдинг-у, бас яна мавжуд йўқ.

Бу байтларда гап олам меъмори устида боряпти, бу вожибал вужуд бўлиб, барча мавжудотдан олдин у ўзи мавжуд эди; кейин у оламини, арзу афлони яратди, яратганда ҳам гўзал ва мукаммал қилиб яратди. Навоий сўзлари билан айтганда:

Барчасин гарчи латиф айладинг,
Барчадин инсонини шариф айладинг.

Агар Навоий инсонни «шариф» деб ардоқласа, Мирзо Бедил «ҳазрати инсон» деб улуғлайди.

Саида эса «Кўп осуда эди бу олам» шеърида «ҳазрати инсон» нималарга қодир экани, унинг ижодий имкониятлари ҳақида фикр юритади. Дарҳақиқат, бу шеър лирик қаҳрамонининг азму иродаси чегарани билмайди;

у том маънода бунёдкор кучга айланиб, ўзи яратган мўъжизага ўзи «шайдо» бўлади.

Кўп осуда эди бу олам бир вақт,
Денгиз ҳам ястаниб уқлар эди жим,
На юлдуз бор эди ва на мунажжим,
Беозор табиат мудрарди карахт.
Шунда дардинг билан мен бўлдим пайдо,
Дардим сукуватни чил-парчин қилди,
Ишқдан офтоб ясаб осмонга илди,
Ўзим яратдим-у, ўзимман шайдо.
Ипак нурларига чирмашиб шунда,
Оламга ёйилдим сени ахтариб,
Кундуз тополмасдан югуриб, ҳориб,
Кўз бўлиб осмонга сочилдим тунда.
Сарсари изимдан увледи шамол,
Тўлқин пайдо бўлди талпинишимдан,
Олов нусха олди дил ёнишимдан,
Ҳаёт яратардим изларкан висол.
Қарагин, ҳаммаси фақат сен учун,
Айт, яна неларни қиласан ҳавас?
Дилда ёниш бўлса, меҳр бўлса бас,
Ҳамиз, ҳаммасига етади кучим.

Шоира тасаввурининг кенглиги, ижодкорларга хос эзгу дардининг шиддати, руҳнинг тугъени, дадил ташбеҳлар, порлоқ истиоралар бу шеър қимматини кўп даража оширган.

Шарқ шеършунослари, ҳар бир истиора бир ҳикоядир, дейишади. Саиданинг ишқдан офтоб ясаб осмонга илиши, тунда кўз бўлиб осмонга сочилиши ана шундай ёрқин истиоралар бўлиб, ҳар бири бир ҳикоядир.

Саиданинг «Нилуфар» тўпламида Навоий асарлари таъсирида ёзилган бошқа шеърлар ҳам бор. Муҳтарам ўқувчи, сиз Шириннинг Фарҳодга йўллаган мактубини эслайсизми? Унда мана бу ғамгин ва рангин мисралар бор:

Тикан кирса кафингга кийнасидин,
Чиқарсам эрди кинрик игнасидин.
Кўруб хору хас ўрнингга ниҳоний
Сочим бирлан супурсам эрди оний.

Саиданинг лирик бир шеърида мана шу дилрабо мисраларнинг кучли таъсирини кўрамиз:

Сенинг йўлларида кўрсам хору ҳа
Мен уни сочим-ла супуриб олгум,
Пояндов деб йўлга жонини солгум.
Хоҳ билгил, хоҳ билмагил,
Садоқатда бир умр қолгум.

Кўриб турибсизки, бу шеърнинг боши Шириннинг мактубини эслатса, охири Мавлоно Лутфийнинг:

Сен сен севарим хоҳ инон, хоҳ инонма,—
Қондур жигарим хоҳ инон, хоҳ инонма,—

байтини хотирга келтиради. Агар шоиранинг «Кўп осуда эди бу олам» шеъри классиклардан ижодий фойдаланишининг энг гўзал намунаси бўлса, кейингиси унинг тамом акси, номақбул йўлидир.

Тоққа чиқиб атрофга разм солганда, уфқ билан туташган чўлда танҳо қолганда, дарё ва денгиз бўйида туриб, тўлқинларнинг шиддатли рақсига маҳлиё бўлганда, ажиб ҳислар пайдо бўлади қалбимизда. Биз бир онда ҳаёлот оламига кириб борамиз, тасаввуримиз сарҳадлардан ўтиб кетади; ҳис-ҳаяжонларимиз шиддатли кучга айланиб, маънавий сармастлик, руҳий беқарорлик вужудимизни қамраб олади...

Агар шоир бу ҳолатда бўлса — баркамол шеър вужудга келади, рассом бўлса — ранглар жилвасида оламнинг дилрабо сурати бунёдга келади, борди-ю, бастакор бу ҳолатда бўлса — биз табиат номли тилсиз санамнинг турфа овоз оҳангини тинглаб, ундан таскин, ҳаловат топамиз.

Саида Зуннунованинг «Денгиз бўйида» шеъри худди мана шундай маънавий сармастлик ҳолати маҳсули бўлиб, пурмаъно ва латиф чиқибди. Рухсатингиз билан бу шеърдан икки бандини келтирамиз:

Даврлар, замонлар асрлар балки
Унинг тўлқинида йиғлайди сўзсиз.
Унинг тўлқинида чайқалар изсиз,
Гўзаллар, гўдаклар, қасрлар балки.

Гулқинлар олисга сулар нигоҳин
Гоҳида нола бўлиб, гоҳи куй бўлиб,
Гоҳида кулги бўлиб, гоҳи ўй бўлиб
Тўлқинлар олисга судрар нигоҳим.

Агар Саида рассом бўлганда табиат манзараларини
чизиш билан шуҳрат топади. Шоиранинг баҳор, ёз, куз,
қиш, шунингдек, қор, ёмғир, бог-роғлар васфидаги
шеърларини ўқиган ҳар бир киши шундай фикрга
келиши муқаррар. Биргина «Нилуфар» тўпламида ба-
ҳор мавзuida тўрт шеър бор, шундан бири мана бундай
бошланади:

Хуснингни менчалик шайдоси йўқдир,
Менчалик тўймаган гадоси йўқдир.

Одатда бундай иборалар билан маҳбубга мурожат
қилинар, унинг жозибаси, меҳригиёси қаршисида ошиқ-
нинг паришон холи арз этиларди. Саидахон буни баҳор
латофатига татбиқ этади-да, сўнгра баҳорни ҳаммадан,
ҳар нарсадан рашк қилади. Энди бу шеърнинг давомини
ёшитинг:

Кўкда ўйин қилган шўх қалдирғоч ҳам,
Яшиллик югурган ҳар ўт, огоч ҳам,
Бўтана сувларнинг юзидаги гул,
Қирдаги долаю, тоғдаги сунбул
Қалбимга солади рахснмон туйғу
Қалбимга солади рахснмон гулув.
Ойдинда мудраган беҳи гулининг
Биллур косасига сиғолсам дейман,
Юлдуздан дур тақиб, яна қолганин
Қўйним, этагимга йиғолсам дейман,
Фунчалар лабига беозор тегиб,
Толлар баргагини тортқилаб эгиб,
Ўйнаган елларга рахсим келади,
Еллардек тоғлардан ошгим келади.

Кўриб турибсизки, бу нафис шеър фараҳбахш муси-
қадай янграйди. Бу — ҳаммамиз орзиқиб кутадиган
дилрабо баҳор мадҳияси, бу — табиатнинг нозанин қизи
— навбаҳор қасидасидир.

Дўстим Саид Аҳмад ва Саидахонлар билан қўшни
бўлиб, бир дастурхондан нону туз еб юрган чоғимизда-
ги бир суҳбат ҳамон хотирамда. Ушанда биз тарихда
ном қолдирган буюк сиймолар ҳақида сўзлашган эдик.
Шу суҳбат охирида Саидахон синиқ овоз билан:

— Домла, биздан ҳам тарихда бирон из қоларми-
кан, бизни ҳам эсловчилар бўлармикан?— деб сўра-
ган эди.

Ушанда мен:

— Бизнинг халқимиз бадний сўз қадрига етади, агар
биз ҳар не боримизни дариф тутмай, шу халқнинг маъ-
навий хазинасига тўксак, албатта, бизни ҳам йўқловчи-
лар бўлади,— деб жавоб берган эдим.

Ҳозир бу воқеага 19 йил бўлди. Бу орада Саида халқ
маънавий бойлиги хазинасига талайгина гавҳарлар тўк-
ди. Заковатли халқимиз бу санъаткор аёлни ҳозир ардоқ-
лаганидек келажакда ҳам эҳтиром билан эслайди, албат-
та!

ШЕЪРИЯТИМИЗ ГУЛЧЕХРАСИ

I

Ҳозир ўзбек шеъриятида бир эмас, тўрт Гулчеҳра бор. Булардан Гулчеҳра Нуруллаева, Гулчеҳра Жўраеваларнинг бир нечтадан китоблари нашр этилган, ҳар икковлари ҳам Ўзбекистон комсомоли мукофоти лауреатлари, Гулчеҳра Йўлдошева билан Гулчеҳра Раҳимовалар эса, адабиётга энди кириб келаётган ёш истеъдодлар. Бу бахтиёр ёшлар учун аёл зотининг ўтмишдаги қора қисмати тамом бегона. Бинобарин, булар кечмишнинг қора қиссасини сўзлашдан кўра ўз бахтларини куйлашни афзал ўрадилар. Гулчеҳра Нуруллаеванинг:

Юлдузларга етмоқ истайман,
Бахтим кўз-кўз этмоқ истайман,—

байти шу фикрнинг ёрқин далили бўла олади.

1975 йилгача Гулчеҳра Нуруллаеванинг олти китоби босилиб чиқди. Булар: «Қуёш табассуми», «Кўнгил дафтари», «Ташнаман», «Орзуларим қоқди қанот», рус тилидаги «Ташкентское время» ва дostonлардан иборат «Иккинчи баҳор» тўпламидир.

Гулчеҳра лирик шоира, лирик бўлганда ҳам ишқий лирикага мойилроқ. Форс-тожик шоирларидан бири, муҳаббатни куйлаган шоир ўлмайди, дебди. Жуда бамаъни, ақлли гап. Биз ҳам шунга риоя қилиб, аввал Гулчеҳранинг севги кўшиқларидан баҳс этамиз.

Шоирлар қалбида қандайдир эзгу дард бор, дейишадди; Гулчеҳра эса, бир йўла икки дардга мубтало:

Бу — шеър, бу яна муҳаббат

Аммо шоира ўз дардларидан шикоят қилмайди, ундан қутулиш учун имдод истамайди; зеро бу дардлар замирида беқиёс маънавий ҳаловат бор. Гулчеҳра ишқ ва ижод роҳатини нурга, рўшноликка ташбеҳ этиб, ўз фикрини нурдек равшан ифода этибдир:

Икки нарса эрур умримда офтоб:
Бу — шеър, бу яна муҳаббат.
Икки нарса эрур умримда азоб:
Бу — шеър, бу яна муҳаббат.

Кўриниб турибдики, шоира севги оламининг овораларидан, шу фазонинг сайёраларидандир. Эл орасида, табиб табиб эмас, бошидан ўтган табиб, деган ҳикмат бор. Ишқ борасида Гулчеҳрани «бошидан ўтган табиб» деса арзийди. Шу важдан у ошиқ-маъшуқлар қалбидаги сиру асрордан воқиф, туйғулар дунёсининг жилва-жилосидан огоҳ шоира.

Мана, ошиқ-маъшуқлар бирга — висол онлари, аммо тун орага қора парда тўртган; манзур ва маҳбуб бир-бирини кўриш ҳаловатидан маҳрум, лирик қаҳрамон бундан дилгир бўлиб, гулхан ёқишни таклиф этади, токи:

Кўриниб турсин менга
Кўзингдаги шарора.
Қуйилиб турсин дилга
Шарорадан шалола.

Бундай ҳолатда, ошиқнинг арзи-ҳол этишига ҳожат қолмайди, ишқий шеърлар ўқиб овора бўлиш ҳам шарт эмас, чунки:

Шу дам менга ишқий сўз
Тизмалари покерак.
Ўлтирсак бас юзма-юз
Ўртада ёсин юрак.

Дарҳақиқат, бундай сўзсиз суҳбатнинг нашъаси ўзга, ҳаловати ўзгача...

Ҳаётний воқеалар, табиий ҳодисалар одамнинг кайфиятига қараб таъсир қилади, яна тўғрироғи биз қайси ҳолатда бўлсак ташқи таъсирни ўшандай қабул қиламиз. Бирор сабаб билан дилгир бўлиб турган одамларнинг:

«Ҳозир булбул овози ҳам кўнглимга сиғмайди» — деб шикоят қилганларини кўп эшитганмиз. Чиндан ҳам димоғимиз чор, кайфимиз яхши дамларда бутун мавжудот кўзимизга илиқ-иссиқ кўринади. Ошиқлар учун эса, кайфият мезони маҳбуб илтифотига боғлиқ. Мана шу мазмун адосида Гулчеҳра икки шеър ёзиб, бирини «У йўқ маҳалда...», иккинчисини «У билан бирга...» деб атабди. Фикримча бу шеърлар хели хуб ва мағруб чиқибди.

У ЙЎҚ МАҲАЛДА...

Кўкка кул сепилган,
Савалар ёмғир,
Эрталабдан бери билмайди тиним,
Кўлим ишга бормас,
Кўзларим ҳорғин,
Кулранг булутларга бурканган дилим.

У БИЛАН БИРГА...

Шивалару, соз чалар ёмғир,
Юзларимга сочилар ёмғир...
Илиқлигинг, тиниқлигингдан
Дил ғунчаси очилар, ёмғир...

Гулчеҳранинг ўз юрагига хитобан ёзган кичик бир шеъри, гарчи мавзуси минг бор такрорланган эрса-да, ўзича гўзал, ўзича шиддатли чиқибди:

Юрак, юрак эмассан
Бахтим кулиб турганда
Қаҳқаҳасин оламга
Агар таратолмасанг.

Юраклигинг қоларми
Йиғлаш нима — билмасанг.
Юраклигинг қоларми,
Кераклигинг қоларми,
Ҳар кунинг минг бор ўлиб
Минг бора тирилмасанг.

Шоиранинг

Чақирмайман, чақирмайман
Сени ёнимга,

Кўз очмоқни тақиқлайман
Ҳаяжонимга,—

деб бошланган шеърида маҳбубнинг нозу истигноси, ўринсиз итбу иддаоси ғоят гўзал ифодасини топган. Тўғри, бу мазмунда бошқа шоирларнинг ҳам шеърлари бор, бироқ бу гул у гуллардан эмас. Бу шеърнинг ибтидосида ҳам, интиҳосида ҳам қандайдир ўзига хослик бор. Бу туйғуларнинг оний зиддиятидан иборат:

Келма, майли, менда шу дам
Йўқолган тўзим.
Севдим яккаш, қийноғин ҳам
Тортмай бир ўзим.

Шу мазмун шоира Гулчеҳранинг, йўқ, йўқ, барча шоирларнинг севимли мавзуларига ўхшайди:

Ялли-ялли, ялло-ялло демасман
Ялиганинг билан-о ёнингга бормасман,—

руҳидаги лирик шеърлар ҳамма ёш шоирлар бисотида топилади, топилганда ҳам биттадан эмас, истаганча...

Гулчеҳранинг «Истамайман» шеъри туйғуларнинг ўзгача намоёниши; бунда маҳбуб ўз манзурини рад этади, келма, сени кўришга тоқатим йўқ, деб жаҳл қилади-да, сўнгра ҳушёр тортиб:

Қай ҳолатга тушгум — билмайман,
Чиндан келмас бўлсанг мабодо,—

дея таассуф билан ўйга толади.

Аммо шоиранинг «Кулгидай чиройлисан» шеъри том маънода маъшуқонадек. Шеърнинг вазни ўйноқ, раво; мутолааси кўнгилга қандайдир ором, ҳаловат бағишлайди. Бу — маҳбубнинг манзурга энг қимматли ннъоми; бу — севган, севиладиган санамнинг самимий қалб қўшиғи, шунинг учун шеър ҳам кулгидай чиройли чиққан:

Кулгудай чиройлисан,
Кулгудан чиройлисан.
Қалбни осмон бағридай нурафшон, чиройлисан.
Қошки эди билолсанг,
Қошки эди билолсанг,
Сен мен учун қанчалар азизсан, ардоқлисан.

Афсуски, бу латиф шеърни охиригача кўчириш имкони йўқ. Муҳтарам ўқувчилар уни шоиранинг «Орзуларим қоқди қанот» тўпламидан топиб ўқишлари мумкин.

Мунис, дилбар бир қиз ўзига муносиб йигитга тушса, одамлар буни маъқуллаб: «Ҳай-ҳай-ҳай, узукка кўз тушгандай бўлди-я», — дейишади.

Борди-ю шундай ҳол рўй берса, ҳалиги лобар қиз ўзи нима дейди? Бу саволга мендан кўра Гулчеҳра аниқроқ, ақллироқ жавоб бериши муқаррар, чунки қуш тилини қуш билади-да.

Узугинга кўз бўлиб тушсам!
Қўлгинангдан қўймагил фақат.
Фақат бот-бот боқishing туйсам,
Оддий кўзга шунинг ўзи бахт.

Ана шунда ёлқинли тошга
Ўз-ўзимдан айланишим кўр.
Мурод бўлмай бир сендан бошқа,
Умринг бўйи таратгайман нур.

Бу шеърни яхши дейиш камлик қилади. Бу ўринда, фикр гавҳари сўз заргари қўлига тушган, дейиш мақбулроқ кўринади.

Гулчеҳранинг ёрқин асарларидан яна бири «Тонг шеъри»дир. Тонгдан ҳам гўзал бу шеър, гўё сўзлардан эмас, шаффоф нурдан тўқилгандай, шунинг учун унда латифлик, нозиклик уйғунлашиб, самовий музикадай янграйди. Бу шеърда сафо бор, бу — туйғулар таътанаси; бу шеърда фараҳ бор, бу — ёшлик, хушнудлик таъронаси...

II

Закий ўқувчилар ҳар бир шеър таҳлилига муҳтож эмас, уларга заррача ишора бўлса бас. Шу тушунча даласида лирика мавзундаги суҳбатни тўхтатиб, Гулчеҳра Нуруллаеванинг дostonлари ҳақида баҳс этмоқчиман. Гулчеҳра Нуруллаеванинг «Иккинчи баҳор» номли китобига шоиранинг «Мен урушни кўрганман» ва «Иккинчи баҳор» дostonлари киритилган. Шулардан «Мен урушни кўрганман» дostonини шоиранинг ижодий муваффақияти деса арзийди, чунки бу тамом бошқа олам.

Мана ўттиз беш йилдирки, совет ёзувчилари уруш мавзунда қалам тебратмоқдалар. Ёшларни ватанпарварлик, қаҳрамонлик руҳида тарбиялаш учун бундан муносиб мавзу йўқ. Бу кунгача уруш мавзунда ёзилган асарларнинг аксарияти шу жанг жаҳаннаманинг азоби-ни кўрганлар қаламига мансуб. «Мен урушни кўрганман» дostonи муаллифи эса, уруш вақтида гўдак эди, фронтдан минг чақирим узоқда эди. Ажабо, замбарак овозини, мажруҳларнинг оҳу зорини эшитмаган, бомба портлашини, шаҳидларнинг бурда-бурда бўлиб ётишини кўрмаган бу қизчанинг «Мен урушни кўрганман» дейишга қандай маънавий ҳуқуқи бор? Бу саволга шоиранинг ўзи жуда ишонарли қилиб жавоб беради:

Мен урушни кўрганман, дўстлар,
Қонмаганман чоқда кўкракка.
Ёшга тўлиб кўзминчоқ кўзлар,
Дард солибман дардли юракка.

Мен урушни кўрганман, дўстлар,
Ўқ тонушидан бўлсам-да, йироқ.
Гирдобига кирганман, дўстлар,
Юнун жонини босганда титроқ.

Мен урушни кўрганлигим рост,
Очлик бўлиб босганда уйни.
Аза бўлиб, йиғлатиб уввос
Заҳил этганида рангу рўйини.

Бу алам-ангиз сатрларини ўқиганда шоира қандай қонил ҳуқуқ билан қўлга қалам олгани равшан бўлиб қолади. Уруш жаҳаннаманинг мудҳиш азобларини бола тасаввурида бериш — дostonнинг ўзига хослик, оригиналлик нишонаси. Асарининг зўр таъсир кучи ҳам шу маъсумият шарофатидан деб ўйлайман.

Шоиранинг:

Мен урушни кўраман ҳамон,
Юрагимда ундай дард-алам —

мисралари кишини ўйлатиб қўяди. Бу бесабаб эмас, албатта. Зеро урушни сиз ҳам, мен ҳам ҳамон кўриб турамиз. Гулчеҳра урушни очлик ўқидан шаҳид бўлган дуго-

наси Хожар фожиасида, эри ва болаларидангина эмас, ақлу хушидан ҳам жудо бўлган Саври хола сиймосида, жангдан қўлсиз қайтиб, набирасини бағрига босолмаган Адҳам аканинг сассиз фиғонида кўради. Мен эса, уни уч фарзандидан айрилиб, ҳамон йўл кутган Розия кампирнинг нигорон кўзларида, дўстларим Муҳаммаджон ва Ганижонларнинг ногирон қўл-оёқларида, «ота» дейиш бахтидан маҳрум болаларнинг синиқ чехраларида, маъ-юсона қарашларида кўраман...

Вайронкор уруш хароб этган шаҳарлар, қишлоқлар, завод ва фабрикалар аллақачон қайта тикланди. Бу — бунёдкор халқимизнинг тинчликдаги порлоқ галабаси. Бу маънода уруш жароҳатлари битди. Аммо урушнинг одамлар қалбидаги жароҳати ҳамон зирқираб турибди. Бу — бедаво дард, бу — тузалмас жароҳат! Дарҳақиқат, жигаргўшаларидан жудо оналарга, ўн саккиз-йигирма ёшида тул қолган жувонларга, қўл-оёқсиз қайтган аскарларга қай сўз билан тасалли бериб бўлади? Бу вайрон кўнгилларни не тариқа обод қилиб бўлади? Бу на худонинг, на бандасининг қўлидан келади!

Шоира Гулчеҳра Нуруллаева эл бошига тушган мана шу ғамларни, шу аламларни куйга солиб жуда савоб иш қилибди. Бироқ «Мен урушни кўрганман» дostonи мажруҳларга ҳамдардлигу марҳумларга марсия эмас. Бу дoston бемаъни қирғинга, «безори ажал»га қарши оналар исёни, уларнинг осудалик, бунёдкорликка чақириғидир. Масалага шу нуқтан назардан қараганда «Мен урушни кўрганман» дostonи замон билан ҳамнафас, давлатимизнинг тинчлик сиёсати билан ҳамоҳанг асардир.

«КИРОЙИ ҚИЗИНГ ШУНДАЙ БЎЛСА»

I

Қизим Ойдин! Менга тақдим этган ҳамма китобларингизни ва ҳали эълон қилинмаган қўлёзма асарларингизни кунт билан ўқиб чиқдим. Мутолаа асноси ҳис этдигим завқу шавқ учун сизга чин кўнгилдан ташаккур айтаман.

Мен кўпдан бери бир саволга жавоб тополмай ҳайратда юрардим.

«Қандай саволга?» — дейсизми?

Масалан, мен шоир Эркин Воҳидовни биринчи шеърй машқларидан кузатиб келаман. Нашриётларда бир неча йил бирга ишладик. Ишимиз бир жойда бўлгани сабабли Эркин Воҳидов, Абдулла Ориповлар билан кўп суҳбатда бўлдим. Бу шоирларнинг ўша даврда ёзган ҳамма шеърларини ҳаммадан илгари (қўлёзма ҳолида) ўқиб чиққанман. Шу фикрни тасдиқлаб бўлса керак, Эркин Воҳидов «Чароғбон» номли китобини мана бундай дастхат билан менга тақдим этган эди: «Ҳурматли домла, бу китобчадаги шеърларнинг ҳаммасини қўлёзмада ўқигансиз — энди ўқимасангиз ҳам майли...» Шунингдек «Кўзларим йўлингда» номли китоби нашр этилиши муносабати билан, менинг Абдулла Ориповга ёзган бир мактубимда қуйидаги сатрлар бор: «Гарчи тўпламга кирган шеърларингизни қўлёзма ҳолида ўқиган бўлсам ҳам, уларни китоб саҳифасида қайта кўриш — содиқ, меҳрибон ва дилкаш дўст билан учрашиш ҳаловатини бахш этди».

Демак, мен Эркин Воҳидов, Абдулла Ориповларни шоир ва инсон сифатида бошқалардан кўра яхшироқ би-

ламан десам муболага бўлмайди. Аммо ҳанузгача, Эркин Воҳидов ўзи яхшими, шеърлари яхшими, деган саволга аниқ жавоб тополмайман.

Худди шу маънода сизни ҳам жуда яхши биламан. Сиздаги табиий ҳалимлик, одоб, назокат ва истеъдод ҳаммада ҳам эҳтиром уйғотади. Мен эса, «Қиройи қизинг шундай бўлса!» деб ҳавас қилиб юраман. Энди шеърларингиз билан чуқур танишгач, юрагимда бояги савол бошқачароқ бир йўсида такрорланди: «Ажабо, Ойдиннинг ўзи яхшими, шеърлари яхшими?»

Ўзингизга аён, жавобсиз қолган ҳар бир савол юракни кемиради. Шундай бўлса ҳам, менинг Эркин ва Ойдин ҳақидаги саволим жавобсиз қолишини истардим, зеро бу муаммо менинг қалбимни ифтихор ҳисси билан тўлдирди, бу нурдан кўнглим ёришади, қизим!

Шарқ фалсафасида «тажалли субҳий азал» таъбири бор, бу — оламни ёритган биринчи нур демак. Бунинг асли маъиниси ваҳдати вуҷуд (пантеизм) фалсафасига бориб тақалади. Аммо Шарқнинг шўх шоирлари:

Хотундир тажалли субҳи азал
На вордир жаҳонда хотундан гўзал,—

деб ҳам айтганлар. Мен ҳам шу фикрдаман. Эҳтимол оламни ёритган ilk нур худонинг жамолидан эмас, Мо-мо Ҳавонинг жамолидан таралгандир. Марҳум дўстим Мақсуд Шайхзода: «Худо одамнинг зуваласини қорганда, ҳар нарсадан бир чимдим кўшиб қорган, яъни одам зуваласига ақл, ақлсизлик, шафқат, шавқатсизлик, сажийлик, ҳасислик, ҳатто жунун — телбаликдан ҳам бир чимдим кўшилган», — деб зарофат қиларди. Менимча, аёл зуваласини қорганда, ҳар нарсадан бир чимдим кўшилган бўлса ҳам, нафосат ҳиссидан бир ҳовуч кўшилганга ўхшайди. Бинобарин, аёлнинг ўзигина эмас, унинг ишлари, фаҳму фаросати ҳам, ижоди ҳам гўзалдир.

Шеърнинг афзалияти ҳаммадан аввал унинг раволигида, мусикийлигида, фикрининг равшанлигида, ташбеҳларнинг оҳори тўкилмаган бўлишида кўринади. Фикрининг равшанлиги унинг теранлигини рад этмайди. Ҳар қандай шеърини қасрнинг илмдан пойдевори бўлиши шарт, акс ҳолда, у «қаср» ўз меъморида олдин қулаб кетади, бу — асрлар исбот этган ҳақиқатдир.

Мен сизнинг шеърларингизни шеъриятнинг мана шу зар тарозусида тортиб кўрдим-да, йўқ, Ойдин ёш шоира эмас, етук шоира, деган эътиқодга келдим ва ўз кашфиётимдан ўзим қувондим.

II

«Манзиллар» ни бошлаб берган «Сеп» шеъри лобар қизларимиз қалбидаги эзгу ниятларнинг бадий ифодасидир. Шундай «сеп» билан келган қиз фақат куёвнинг кўнглинигина эмас, ўз ақли нури билан бутун хонадонни равшан этади. «Сеп» шеърида қизи балогатга етаёзган она сеп йиғиш ташвишига тушади. Шунда оқила қизи:

Ғам еманг, дардқашим, дилхушим онам,—

дея, меҳрибон волидасига тасалли бериб, сеп ҳақидаги тасаввурини қуйидаги рангин мисраларда баён этади:

Борсам-да, қайси бир гулшан хонага,
Остонаси нурга тўлган хонага,
Орзу армонларим, саодатимни,
Қатрадай мусаффо садоқатимни,
Ишқимни оламтоб айлаб борурман,
Вафодам сарҳисоб айлаб борурман,
Шунинг ўзи селим, бахтимдир менинг,
Ўмидим, ягона аҳдимдир менинг!..

Бу латиф ва пурмазмун шеърда халқ руҳи бор, унинг никоҳ, онла, вафо, бурч ва садоқат ҳақидаги тушунчаси бор. Халққа ёт шўхратпарастлик, латтапарастликни бир тарафга улоқтириб, инсоф билан айтганда, вафою садоқати, ибоя иффати, меҳру муҳаббати билан кириб келган келин ҳар бир хонадоннинг саодати, куёвлар орзусининг арши-аълосидир. Масалага шу жиҳатдан қараганда, «Сеп» шеъри жуда ҳаётий ва самимий қалб кўшиғидир.

Сизнинг вазнга алоҳида эътибор билан қарашингиз менга жуда мақбул бўлди. Вазнининг ранг-баранглиги: гоҳ ўйноқи, гоҳ ҳазинлиги — шеърингизнинг зебу оройиши, албатта. Бу жуда яхши. Бунинг устига сиз тилни, тилнинг табиатини яхши биласизки, шоир учун бундан катта давлат йўқ. Модомики шеърини қасрнинг ҳамма

материали сўздан иборат экан, тилини яхши билмай, бадий асар ёзмадан деб чираниш, материалсиз иморат қураман, дегандай бемаъни, беҳуда уринишдир.

Шоир — сўз билан сурат чизган рассом, сўздан қаср қурган меъмор, сўздан мусиқа яратган бастакордир. Бинобарин, тилини яхши билиш, унинг табиатини идрок этиш — шоир учун ҳам ижодий, ҳам ҳаётий заруратдир.

Хотин зотининг мавжудлиги — борлиқнинг лирикаси. Бу етмагандай, шоирлар оламга оро бериш учун лирик шеърлар ҳам ёзишади. Ҳозир менинг иш столида замондош шоирларнинг йиғирма икки китоби тахланиб ётибди. Бу китобларга кирган шерларнинг аксарияти лирика, яъни ишқий шеърлар. Қизлар ижодида лириканинг нафис, латиф, маъшуқона намуналари бўлганидек, балет артистидек ярим-яланғочи ҳам учрайди. Бу сўнгилари менга ёқмайди, ундай шеърлар менинг нафосат ҳиссимни таҳқирлайди. Аммо сизнинг пардали, майин, мулойим лириканингиз менга жуда хуш келди. Мен уларни шавқ билан, эстетик ҳаловат билан ўқиб чиқдим.

Агар ишқ билан ишқий шеър ёш талашса, орадаги тафовут унча катта бўлмаса керак. Одам ўзини танибдики, муқобил жинсга изҳори муҳаббат этиб келади. Демак, ишқ — шеърининг энг кўҳна, энг навқирон ва абадий мавзудир. Жаҳон адабиёти қошонасини ошиқ-маъшуқлар ўз кифтларида кўтариб келаётганлари маърифатли кишиларга аёндыр.

Демак, лирик мавзу ҳамиша янги, ҳамма учун янги, уни ҳар бир шоир янгидан кашф этади, янги куйга солади.

Масалага мана шу жиҳатдан ёндошиб, Ойдинхон, сизнинг нафис бир шеърингизни эслатиб ўтаман. Мана у:

Ногоҳ қулоғингга чалинса қўшиқ,
Чалинса қўшиқ —
Тугёили дилбар,

Йўлларингга хазон барглари тўшаб,
Барглари тўшаб —
Ўйнаса еллар,

Шодон кезларингга қалбинг титраб гоҳ,
Қалбинг титраб гоҳ —
Хуруж қилса ғам,

Ўйчан кўзларингга илиқ бир нигоҳ,
Илиқ бир нигоҳ —
Урилгани дам,
Сойлар шивирда ўқиб ҳикоя,
Ўқиб ҳикоя —
Қуш бўлиб учсанг,

Юрагинг ақлингга қилмай рюя,
Қилмай рюя —
Хаёлинг кўчса,

Ўн саккиз ёшингга, биламан, шу пайт,
Биламан шу пайт —
Қайтарсан албат.

Қаршингга чарх ургум мен — илк муҳаббат.
Мен — илк муҳаббат.
Мен — илк муҳаббат!!

Деярли ҳамма шоирларнинг биринчи муҳаббатга бағишланган, илк муҳаббатни қумсаб ёзган шеърлари бор. Лекин бу ғайри расмий мусобақада ҳеч ким шоир Абдулла Орипов даражасига етгани йўқ. «Биринчи муҳаббатим» шеъри фикрнинг ривожини, мантиқ кучини, маъзун мусиқасини, муҳаммаснинг янги тимсоли сифатида Абдулла Орипов лирикасининг мумтоз намунасидир.

Бу гаплардан мурод бошқаларни камситиш эмас. Ҳамма шоирларнинг бу мавзудаги шеърлари ўзича гўзал, улар тоғ гулларини эслатади, ҳар бирининг ўз ҳиди, ўзгача таровати бор.

Сизнинг бу мавзудаги шеърингиз эса, ҳам шакл, ҳам ифода тарзи жиҳатидан тамом бошқа бир олам. Шеърингиз номсиз, мазмунга ишора қилувчи сарлавҳаси ҳам йўқ. Гап қандайдир руҳий ҳолат, ҳиссиёт, нозик хотирот оламига тааллуқлидай сезилса-да, нималиги айтилмай, сир тутилади, биз энтикиб ўқишда давом этамиз. Асаб ришталари тортишиб, билиш истаги тугёнга келганда, ногоҳ шеърингиз чаманидан нидо келади:

Мен — илк муҳаббат,
Мен — илк муҳаббат!!

Бу дилрабо шеър ҳар жиҳатдан мукамал, бу — камолот нишонаси, қизим Ойдин.

Шеърларингизни ўқиганда, улар ҳақида фикр юритганда, Ойдин, мен ҳаёлан сизни кўз ўнгимга келтириб турдим, гўё ёзмадим, ўзингизга гапириб бердим. Сиз эса, гоҳ ибоб билан ерга боқар, гоҳ ним табассум билан менга қараб ё тасдиқлар, ё беозор бир тарзда эътироз этардингиз. Хуллас, лирик қаҳрамон овози ўз овозингиздек майин, мулойим эди. Бироқ «Кулгуларим» шеърини ўқиганда, кўзимга ҳам, қулогимга ҳам ишонмай қўйдим. Ахир, шеър маълум маънода шоиранинг автопортрети деган гап бор. Шу мантиққа асосланиб фикр юритсак, «Кулгуларим» автопортрет сифатида, сиздан кўра Ҳалима Худойбердиевани кўпроқ эслатади:

Мен шундай кулсамки, бу қадим жаҳон
Минг ёшга яшариб кетса дафъатан,
Зулмат кўксин тилиб-шиддаткор,
Қуёш барпо қилсам зарра-заррадан.

Мен шундай кулсамки, кулгуларимдан
Мудроқ юракларни солсам титроққа.
Ҳа, шундай кулсамки, кулгуларимдан
Ухлаган асрлар турса оёққа.

Яхшиямки, «Манзиллар», «Шабнам», «Мен севган қўшиқ» ва «Орзу гули» номли китобларингизда «Кулгуларим» услубида шеър йўқ.

Сиз Эркин Воҳидов билан Абдулла Ориповга разм солиб кўринг, қизим. Буларнинг бири Фузулийдай сўз заргари бўлишга интилса, иккинчиси Бедилдек ҳикмат-гўйликка мойил. Сизнинг роҳатбахш шеърларингиз Эркинни эслатса, Ҳалиманинг гоҳ ўйчан, гоҳ шиддаткор шеърлари Абдуллажонни хотирага келтиради. Шеъринг мухлислари орасида, Ҳалима — аёлларнинг Абдуллеси, дегувчилар ҳам бор. Аммо каминага шуниси ҳам аёнки, Ҳалимагон аёлларнинг Абдуллеси бўлишдан кўра, «Зулфияи соний» бўлишга роғиб.

Афтидан, сиз бу шиддаткор услубда битта шеър ёзиб сўнг ундан воз кечгансиз, адабиёт манфаати нуқтаи назаридан қараганда тўғри қилгансиз, чунки сизнинг ўз услубингиз, ўз йўлингиз бор. Ўз услубингизда ёзган шеърларингиз ҳаммага манзур бўлиши мумкин.

Чунончи, қуйидаги дилбар қўшиқ кимларни ром этмайди?

Қўшиғимдан гоҳ йироқсан,
Гоҳ қўлингга ихтиёр.
Манзилимда шамчироқсан,
Гоҳо ўзинг менга зор.

Дардсан, беғам кунларимнинг —
Бўлғусидек заволи.
Бахтсан — шодмон кунларимнинг —
Жамул-жами мисоли.

Айтмаганим — дилда қат-қат,
Битилмаган номадир.
Кўз ёшимас, унга фақат —
Соғинчларим томадир.

«Манзиллар» тўпламига кирган шеърларингиз ҳаммаси яхши, лекин «Аёл» сарлавҳали шеърингиз лирик поэзиямизнинг жуда гўзал, жуда расо намунасидир.

III

«Шабнам» тўпламига кирган шеърларингиз авж пардасида куйлангани шундай кўриниб турибди. Бу бокира шеърлардан ишқ оташи сачрайди. Бу шеърларнинг бирини гўзал, бирини нафис десанг, учинчиси — менчи? — дейди. Яхшиси, мен ўзимга манзур шеърларнинг ҳар биридан бир банд келтириб, уларга баҳо беришни муҳтарам ўқувчиларга ҳавола қиламан.

«НАВБАҲОРДА» ШЕЪРИДАН:

Бир ташвишдан нидо иккимиз,
Бир қувончдан садо иккимиз,
Иқбол ваъда қилгуси фақат,
Ўтли муҳаббат,
Ўтли муҳаббат.

«АГАР СЕВСАНГ» ШЕЪРИДАН:

Агар севсанг мен — иқбол,
Пок шуъламан, ёғдуман.
Қудратиман ишқ мисол,
Интиҳосиз орзуман.

«Орзу ҳақида» сарлавҳали мана бу дилбар шеърни охиригача ўқиш маъқулроқ деб ўйлайман.

ОРЗУ ҲАҚИДА

Кашф этди уни ким	Сув қадар у сероб,
Илк бора, илк бора!	Сувдай тез одими.
Илмижада кўнглим	У ажиб бир китоб,
Овора, овора.	Чулғайди ёдимни.
Эртага ташиланган	Ўтажак йўлимда
Қадамим у менинг.	Бир қўшиқ куйлайди.
Янги шеър бошлаган	У нафис қўшиқда
Қаламим у менинг.	Тонгларим намоён.
У менинг кўнглимдай	Эҳ, ўша қўшиқдан
Қайнайди, қайнайди.	Илмижим бир жаҳон!

Биз юқорида: «Шоир — сўз билан сурат чизган рас-сом», — деган эдик. Дарҳақиқат, бўёғи-фақат сўздан иборат қуйидаги манзарага қайси рассомнинг ҳаваси келмайди?

Қор ёғар, кўк пештоқидан
Оқ супра ёяр фалак.
Қор ёғади — оппоққина
Пилдираган капалак.

Қор ёғади, гўё қорқиз
Баҳори ун элайди.
Қор резгилар ҳув поёнсиз
Қўқни ерга улайди.

Оққина қор парчасидан
Оқаради бугун дил.
Қўқнинг очик дарчасидан
Тушиб келар Янги йил.

Бу мўъжаз шеърдан қалбимиз ҳам, руҳимиз ҳам, кўзимиз ҳам баб-баробар баҳра топади.

Ойдинхон! Ён қўшнимизнинг бир гала оқ каптари бор. Болалари ҳар куни уларни учириб томоша қилишади. Бу дилкаш жонворлар аввал пастроқ учиб, қанотларини ростлайди-да, сўнгра осмону фалакка кўтарилиб, муаллақ уриб ўйнашади. Бу ажиб манзара болаларнинггина эмас, катталарни ҳам мафтун этади.

«Мен севган қўшиқ» тўпламини ўқирканман, бошолмон кетаётган фикрим сувориси бирдан тайсалланиб қолди. Нима бу? Нега Ойдиннинг илҳом париси энди ҳавога кўтарилган каптардек пастроқ учяпти? Бир оз дилгир бўлиб, наشريётга бордим. У ердан ҳали босмадан чиқмаган «Орзу гули» тўпламининг корректурасини олиб ўқидим-да, шундан сўнг: «Хайрият, — дедим ичимда, — демак, Ойдиннинг илҳом париси қўшнимнинг каптарларидек қанотларни ёзиб олгач, баландларга парвоз этибди...»

Дарвоқе, Ойдин, нега сиз маснавийда дoston ёзиб кўрмайсиз? Менинча, сиз бунинг уддасидан чиқасиз, бунга имоним комил. Бир тажриба қилиб кўринг, қизим. Ахир Эркин Воҳидов ғазал ёзиб зарар кўрмади-ку, аксинча у Фузулийнинг:

Ғазал билдирар шоирнинг қудратин,
Ғазал ортурар нозимнинг шуҳратин —

деган фикрини яна бир бор исбот қилди; «Ёшлик девони» шарофатидан унинг шуҳрати ортди, обрўси ошди.

Ойдинхон, мен сизни поэтик ва ҳассос лирик шоира деб биламан; «Қор баҳона», «Денгиз», «Муҳаббат қўшиғи», «Севгингдан сенинг» каби нафис шеърлар ижодкорини чин кўнглидан табриклайман.

Тўхтасин Жалолов
1975 йил.

ЯНА БИР ГУЛЧЕХРА ТАВСИФИ

I

Гулчеҳра Жўраева билан 1958 йилдан бери танишмиз, шоира у вақтда «Еш ленинчи» газетасида ишларди, кейинча «Ўзбекистон маданияти»га ўтди.

Гулчеҳранинг исми жисмига мос тушган: хушсурат, хушсийрат жувон. Ҳаё, ибo, ўз қадрини яхши билган қизларга хос виқор шоирага салобат бағишлайди.

Сиз севимли шоирамиз Эркин Воҳидовнинг «Гулчеҳраларга» газалини ўқигансиз ёки бу дилбар қўшиқни қайта-қайта эшитгансиз. Қаранг, ҳассос шоирамиз ўзининг хушрўй, хушгуфтор ва хушрафтор ҳамкасбларининг не рангин мисраларда таъриф у тавсиф этибди:

Гул бўлиб, гул-гул ёниб,
Гулшан аро гулчеҳралар,
Гул узиб, ўйнар қўлиб
Гулга бино гулчеҳралар.
Қай бириси қай бирига
Ошиқ эркап, билмадим,
Гулми ё гулчеҳраларга,
Гулга ё гулчеҳралар.
Айтнингиз ким гул демас,
Қилса хиромон боғ аро
Лабга ол суртиб, қўйиб
Қўлга хинно гулчеҳралар.
Қай бирин ортиқ қўяй,
Йўқ, тенг экан шеър бобида
Нодира, Маҳзунаю
Зебунисо гулчеҳралар

Гулчеҳралар тавсифини қиёмига етказиб, мушкуллимизни осон қилгани учун шоир Эркин Воҳидовга ташаккур айтиб, Гулчеҳра шеърлари таҳлилига ўтамиз. Шoirнинг беш шеърини тўплами бор, булар: «Бахтим борки...», «Гул шайдоси», «Боғимда баҳор», «Ҳаяжон» ва «Умр дарё» деб аталади.

II

Йил фасллари, табиий ҳодисалар шоирларнинг севимли мавзулари, шу мавзуда сўз юритганда, ҳар бир шоир ўзи ўзидан ўзиб кетади, бизнинг тасаввуримиздаги шоирдан забардастроқ кўринади. Бу мавзуда ёзганда шоирларнинг тасаввур доираси, мушоҳада кучи, сўз танлаш маҳорати, тасвирдаги иқтидори равшанроқ намоён бўлади. Зеро, йил фасллари ҳақида шеър ёзмоқ сўз билан шу фаслнинг суратини чизмоқдир.

Инсон — табиатнинг бир зарраси, шу вайдан мудом унга интилади, ундан узоқлашгиси келмайди, унга яқинлашганда, унинг оғушига кирганда баҳри-дили очилганча очилиб боради, ўзини чексиз хушнуд, масрур, бахтиёр ҳис этади. Бинобарин, табиатнинг боқира манзарасини яратиш — рассомлик санъатида жанр тақозоси бўлса, сўз санъатида майл-хоҳишнинг ижроси, ҳукмидир. Ахир, инсон — хоҳишнинг қули, деб бекорга айтилмаган-да. Энди, Гулчеҳранинг «Навбаҳор нағмаси» сарлавҳали манзара шеърини ўқиб, уни ақл ва туйғулар тарозусига солиб кўринг. Шунда сиз шоир Эркин Воҳидовнинг:

Қай бирин ортиқ қўяй,
Йўқ, тенг экан шеър бобида
Нодира Маҳзунаю —
Зебунисо, Гулчеҳралар —

байти шунчаки муболага эмас, ҳақиқат эканига дарҳол ишонасиз, чунки бу шеърни ўқиганда, шоира сўз билан чизган навбаҳор суратини кўриб кўзингиз қувонади, кўнглингиз баҳра топади.

Кетар чоғи укпар қиш,
Тўлди райратга.
Қорга тўлади дала-тиш:
Баҳор ҳайратда.

Пардоз қути, мўйқалам
 Енига солди.
 Уйма-уй, кўча-дала —
 Яёв йўл олди.
 Дарахларга кийгизди,
 Нуқра кўйлақлар.
 Хоналарини беэди:
 Гулдор ойнақлар.
 Томга попук мисоли
 Сумалак солди,
 Қишнинг охиқ соқоли
 Тарновда қолди.
 Қиш атрофга бериб зеб,
 Тунда дам олди.
 Манзарага боқай деб
 Турса субҳидам
 Қаҳратон қиш қаҳрини
 Кесибди қуёш.
 Меҳнатига ачиниб
 Қиш тўқди кўз ёш.

Иил фасллари, тасвиридаги «Богдаги ўйларим» шеъри ҳам ғоят нафис ва рангин чиққан.

Гулчеҳранинг гулгун шеърларидан «Қиз узатдик, ёр-ёр» қўшиғи ўқувчига ҳам, эшитувчига ҳам алоҳида эстетик ҳаловат бағишлайди. Тўғри, шоиранинг бошқа шеърлари ҳам ёшлик-хушнудлик нури билан йўғрилган, аммо «Қиз узатдик, ёр-ёр» қўшиғи бутунлай бошқа олам.

«Қиз узатдик, ёр-ёр» қўшиғининг афзалияти шундаки, биз уни ўқиганда ёки эшитганда, дарҳол енгил тортамыз, қалбимизда, руҳимизда тўй-тантана кайфияти мавж уради, базмга кириб ўйнагимиз, кўйлагимиз, одамларга бахт тилаб, бахтиёр бўлгимиз келади.

Бахтли замон келганда-ё, даврон сурай,
 Қизлар шошманг, қайдан келар наво-сурнай,
 Тезроқ юринг, дугонажон, тўй базмга
 Қелинпошиш даврасида бир айланай.

Мана, лирик қаҳрамон дугоналари билан тўйга кириб келади. Ажабо, бу тўйхонами ёки афсона?

Гулзорни бу — ял-ял ёнар гулкосалар,
 Нурзорни бу — ойдай сузар раққосалар,
 Қўзни олган хонатласми ё камалак,
 Ҳайрон бўлманг, гар йигитлар лол қолсалар.

Шеърнинг ҳар банди латиф бир суратга ўхшайди. Унга қараб кўз тўймайди. Биз шавқ билан томоша қиламиз:

Келинчакнинг ҳарир экан оқ рўмоли,
 Тўлиб ойдай жилваланад гул жамоли.
 Ҳазиллашиб рўмолини аста тортманг,
 Келин бўлган билур келин аҳволини...

Тўғри айтади, Гулчеҳра, келинчакнинг шу ондаги руҳий ҳолатини бир мартаба келин бўлган шоира биланди-да шоир на билсин. Аммо қуйидаги банд мазмунини йигитлардан, демак, шоирлардан ҳам пўшида эмас.

Куёв келди, куёв келди, куёв келди,
 Зинҳор деманг қиз олгани биров келди.
 Йиллар кутиб, гуллар тутиб дилдорининг
 Дийдорига етишмоққа шунқор келди.

Бу шеърни ҳар гал ўқиганда, қалбимда пайдо бўлган нурли кайфият учун шоирага, қуллуқ, дегим келади.

«Ҳаяжон» тўпламига шоиранинг «Болтиқ мавжлари» туркумидаги олти шеъри киритилган. Бу шеърларнинг ҳаммаси яхши, улар саҳройи қизнинг денгиз соҳилидаги оний ҳис-ҳаяжонлари, шодлик қўшиқларидир, аммо энг мақбули «Сайр» шеъри деб ўйлайман.

Гап шундаки, бу шеърда ҳисларнинг тўсатдан портлаши бор, шу сабабдан оддий манзара шеъри ижтимоий маъно касб этиб, одамларнинг азалий орзулари руҳида давом этади, шу сабабдан шоира ҳар мисрадан сўнг бир поғона юқорига кўтарилгандай туюлади.

Денгизимиз осмондай улкан,
 Ярим ойдай қалқийди елкан.
 Денгиз эмас, қувонч бағрида
 Сузмоқдамиз илҳом наҳрида.

Сайримиз ҳам мисоли денгиз
 Бўлса дердик адосиз эсим.

Елканимиз қайрилди бирдан
Сувга чўкди шўхликлар бир дам.

Чехраларга сизди жиддийлик,
Қўзлар боқди бир белгига тик.
Шодликларин боғлади хаёл,
Орзуларга чоғлади хаёл:

Чегарага чегара қўйиб,
Муҳаббатга гарқ тўлиб-тўйиб,
Чегарасиз яшаса инсон,
Чегарасиз яшнаса инсон.

Бу қўшиқнинг сўнгги байтларини шоирага жўр бў-
либ, баланд овоз билан куйлагинг келади:

Чегарада тошса қувончлар,
Камол топса имон-ишончлар.
Эзгу бўлиб тугилса ният,
Тинчлик, дўстлик, бахт ва ҳамият.

Чегарасиз бўлса сув, осмон
Чегарасиз сайр этса инсон!

ТУЙГУЛАР ТУҒЕНИ

Дўстим Камолиддин!

«Ўзбек шоиралари»нинг иккинчи китобини пайсалга солиб қўйганим учун мени койиб-койиб ёзган мактубингизни олдим. «...Гулшанда кезиб юрган кимсага гулдаста тузиш шу қадар қийинми?», — дебсиз. Йўқ, азизим, у қадар қийин эмас. Бироқ ғунчалардан гулдаста тузиб бўлмайди, сабр билан уларнинг очилишини кутиш керак. Менинг бу савоб ишни пайсалга солишим замирида мана шу андиша бор эди. Назаримда ҳозир бу ғунчалар очилаётгандай. Ана шу чечаклардан бири Ҳалима Худойбердиевадир.

«Ёш гвардия» нашриёти бу истеъдодли шоиранинг «Оқ олмалар» номли мўъжазгина тўпламининг босиб чиқарди. Китобга шоираларнинг меҳрибон мураббияси муҳтарама Зулфия жуда илиқ ва оқилона сўзбоши ёзибдилар. Зулфиянинг ўзбек шеъриятидаги юксак мақоми ҳаммага аён, аммо «Оқ олмалар»га ёзилган сўзбошида мен бошқа Зулфияни — поэтик шеършунос Зулфияни кўриб қувондим! Номдор шоиранинг ёш истеъдодни ардоқлаши, авайлаши, беозор ўғитлари менга жудаям ёқиб тушди.

Ҳалима — ўзбек аёл шеъриятида кутилмаган ҳодиса, унга бу санъат кошонасида қандайдир сукунат, осудалик ҳукм суриб, кишини мудроқ босарди. Ҳалима бу даргоҳга бўрон бўлиб, сурон бўлиб кириб келди-да, тўлиб-тўлиқиб, ошиқиб-тошиқиб баланд пардаларда қўшиқ бошлади:

Мен шунчаки ўйлагим келмас,
Ҳаёл — шароб мисол қилсин сархуш, маст,
Мен шунчаки куйлагим келмас,
Овоз пардаларим чидаб берса бас.

Кўряписизми, Камолиддин, агар шоиранинг овоз пардалари чидаб берса у еру кўкни ларзага келтириб куйлашга тайёр. Бу «муштипар» аёлнинг мунгли овози эмас, бу мардона овоз, бу — шеър наъраси!

Биз юқорида икки байтини келтирган шеър «Шунчаки» деб аталади. Бу мумтоз, шиддаткор шеър шоиранинг ижодий, ахлоқий, инсоний программаси. Бу шеър — туйғуларнинг туғғени, жасоратнинг намоёишидан иборат.

Дўстим Камолиддин! Бир донишманд: «Энг нодир шижоат фикрий шижоатдир», — деган экан. Менимча жасоратсизлик истеъдоднинг заволидир. Бизда истеъдодли ёшлар кўп-у, уларда жасорат етишмайди. Бир куни ёш қаламкашлар мендан: «Домла, бизларга нима ни тилайсиз?» деб сўрашди. Мен дарҳол: «Биз кўҳна халқмиз, бадавлат халқмиз, тарихий обидаларимиз минорасига чиққан одамнинг боши булутга етади; пахтамизни бир ерга хирмон қилиб, устига чиқсак қўлимиз ойга етади; бироқ шу салобатни куйлашга сизларда жасорат етишмайди. Мен сизларга, ҳеч бўлмаса, Расул Ҳамзатовча жасорат тилайман», — деган эдим. Ҳозир Ҳалима шеърлари мутолаасидан сўнг, бу қизда жасорат андишалар асоратидан озодлигини кўриб қувониб турибман. Сиз, албатта менинг бу даъволаримга гумонсираб қарашингиз мумкин. Аммо бу нодир шеърнинг давомини ўқиш билан шубҳаларингиз тарқалиб кетиши муқаррар:

Шунчаки севилмоқ — бахти қоралик,
Тўла толе учун бу кемтик, бу кам.
Менинг қалбим шундай севинга молик,
Бир нарсиллаб ёнай, сўнгра сўпсам ҳам.
Оҳангга шунчаки солмасдан қулоқ.
Таржима қилиб ёз, сим сядоларин.
Ахир булоқмасмиш тоғдаги булоқ,
Кўз ёшларимниш у ишқ гадоларин.
Шунчаки кулмоқ ҳам истеҳзодек гап.
Бирдан қаҳ-қаҳ урай, чўчиб кетсинлар.

Бошларига осмон тушгандай қулаб,
Ғафлат бандалари ёқа тутсинлар.
Шунчаки йиғлаш ҳам ярашмас бизга,
Уни эплар фақат юраги тошлар.
Шундай йиғлай, ҳожат қолмасдан сўзга,
Қурғоқ кўзлардан ҳам қуйилсин ёшлар.

Бу шеърда тафаккур, таассурот ва ҳиссиёт бир-бирига гал бермай, денгиз тўлқинлари сингари ўркач-ўркач бўлиб олға интилади-да, руҳимизда ҳаяжон кўзғайди.

Мен шу шеърнинг охирги байтларига алоҳида эътибор қилишингизни истар эдим:

Шунчаки ёзмоққа, кўнгил тўлмайди.
Шунчаки ёзмоққа бормайди қўлим,
Шунчаки ёзганга чидаб бўлмайди,
Шунчаки ёзмоқ бу — шоирга ўлим.

Сиз шикоят қилиб юрган «ўртамиёна» ёки Ҳалима-хон айтгандек, шунчаки ёзилган шеърлар ўқувчининг нафосат сезгисини ўтмас қилиб қўяди, бу — гўзалликнинг офати.

Бундан ташқари, шунчаки ёзмоқ — фақат шоирнинг эмас, адибнинг ҳам, олимнинг ҳам ўлими!..

Ҳаммадан қувончлиси Ҳалима шеърларидаги лирик қаҳрамоннинг улуглигида, улугворлигида. Бу лирик қаҳрамон ҳамиша аёл сиймосида намоён бўлади. Лекин бу аёл анави упа-элик, кийим-кечак овораси танипозхонлардан эмас, балки ўз иззат-нафси, қадр-қимматиин, шарм-ҳаёсини ҳаммадан юқори қўйган заҳматкаш она сиймосидир. Умуман олганда «Оқ олмалар» мажмуаси ҳаётнинг ижодкори, давомкори, пайғамбарлар, доҳийлар, саркардалар, қаҳрамонларнинг сабаби вуҷуди бўлган «Мадонна» мадҳиясидир. Лекин бу «Мадонна» италян рассоми Рафаэлнинг қил қаламига эмас, ёш ўзбек санъаткори Ҳалима Худойбердиева қаламига мансубдир.

Ҳалиманинг «Олқишлашинг керак» шеърида ажиб бир жило, латиф бир жилва бор. Бу ҳам аёл ҳақида, бу ҳам она ҳақида. Бу баркамол шеър аёл зотига қандай таъсир қилишини айтолмайман, аммо мен (Ҳалима таъбири билан айтганда) «Одамота зурриёти-

дан» бўлиб, бу сўзларни Момо Ҳаво зурриётидан эшитганим учун ғоят мутаассир бўлдим:

Дўстим, сен мени олқишлашинг керак...

Ҳар мушкул, ташвишингга ҳамкорлягим учун.

Шўхлигим, қўшигингга жўрлигим,

Занфлгим, гоҳо ғўрлигим...

Хуллас, бу дунёда борлигим учун

Олқишлашинг керак!

Яна сен билан бир ҳаводан нафас олаётганлигим учун.

Сидҳ ранг райҳоннинг муаттар ҳиди — мен.

Гоҳ, сенинг олдингда сал эгик бошим билан,

Ғмадан сув ичган қоп-қора қошим билан,

Гоҳ қувончдан,

Гоҳ ғуссадан

Марварид доналаридай дув тўкилган кўз ёшим билан

Сенинг асов отдай

Учқур ўйларнинг тизгинини

Қўлга ола оламан.

Айт, бағритош йигитнинг ҳам дили эриб кетмасми,

Қаршисида қизил гулдай аёл нозланиб турса.

Аёл истайдик, ерда ҳаёт сўнамасин сира

Аёлни қутламоқ шарт —

Гўдак кулгуси учун.

Хаёлигини ҳар ёндан олганман

Тўрдай ўраб

Нозик, чайир ип билан —

Узмоққа етмас кучинг.

Дўстим! Шундай, сен мени олқишлашинг керак.

На ғазабим, на бир шунқорлигим

Ва на фавқулодда бахт.

Ҳеч бири учунмас —

Шунчаки сенинг ёнингдаллигим.

Ер юзида борлигим учун

Олқишлашинг керак!

Мен бу шеърни бир ўқиб баҳо қўёлмадим... иккинчи ўқиб баҳосига етмадим, учинчи марта ўқигач, ўйлаб-ўйлаб чапак чалиб юбордим. Шоирани, лирик қаҳрамонни олқишладим. Назаримда бу шеърнинг энг тўғри баҳоси шу.

Муҳтарам Камолиддин! Мен китоб ўқисам ҳар саҳифанинг ҳошиясига мактаб муаллимидек баҳо қўйиб

бораман. Ҳалиманинг «Оқ олмалар» тўпламини ўқиб ҳамма саҳифаларига «5» қўйиб чиқибман. Ҳозиргача ҳеч бир ёш шоир мендан мунча кўп беш олгани йўқ. Сиз бу сатрларни ўқиб, ажабо, бу китобда ҳеч нуқсон йўқми, дейишингиз мумкин. Бу саволингизга муҳтарам шоирамиз Зулфияхоним тили билан жавоб бераман:

«Ҳалима шеърлари кўпинча ҳар жиҳатдан тўлиқ, ҳақиқий, лекин ҳечқиси йўқ! Туйғулар, таассуротлар, фикрлар суронидан энтикканидан баъзи беўлчов, на вазнга, на қофияга бўйсунувчи мисралар вулқондай отилганча, учқундай сачраганча, шалолодай тўкилганча, қолади шеърларда, уларга пардоз берса, гўё илк яралишдаги латофат, бокираликка озор етадигандай! Зотан ҳақиқий шеърни ўқиганингизда сизни аниқ ўлчовлар эмас, ёнган оташ юрак, туйғун фикрлар етаклаб кетади».

Дўстим Камолиддин! Сиздек комил ва фозил одамга ҳар бир шеърни шарҳлаб ўтириш одобдан эмас. Бинобарин, «Оқ олмалар»нинг қўлимдаги ягона нуسخасини Сизга юбориб, бу борадаги фикрларингизни кутаман.

Сизга ихлос ва эҳтиром билан Тўхтасин Жалолов.
Тошкент, 17 июль 1973 йил.

* * *

Муҳтарам Камолиддин!

Ҳалима Худойбердиеваннинг шеърлари ҳақидаги фикрларим сизга ўз фарзандини ортиқча меҳр билан севиб эркаловчи отанинг суюшига ўхшаб туюлган бўлиши мумкин. Яширмайман, мен шеъриятимизда кутилмаган ҳодиса бўлган бу қизнинг шеърларини беҳад яхши кўраман. Ҳалима тўғрисидаги фикрларим ортиқча мақтов эмаслигининг исботи сифатида билимдон олимимиз, профессор Салоҳиддин Мамажоновнинг «Меҳнат ва турмуш» журналида чиққан шоира ҳақидаги фикрларини кўчириб юборяпман.

«Мен энг аввало шеърятнинг ихлосманди сифатида Ҳалимадек жўшқин ва теран қалбли шоиранинг туртилганидан чексиз қувонаман. Шеър ловиллаб ёнса, инсон қалбини ўз ҳарорати билан иситса, шеър шундай жўшқин бўлсаки, у ўз тўлқинида инсонни олиб кетса, шеър шу қадар кўтаринки, ҳаётбахш бўлсаки, у инсонни умид-орзулар уфқига қушдек учириб юборса. Мен

Ҳалиманинг шеърлятида ана шундай фазилатларни кўраман.

Мен Ҳалима Худойбердиевага катта умид ва қонуний гурур билан боқишимга яна бир бошқа сабаб ҳам бор: Ҳалимада чин шоирларга хос бўлган катта мақсад, юксак орзулар бор. Қайси шоир фақат ўзининг ўйи ва бахти тўғрисидагина эмас, балки бутун халқининг тақдири, бахти ва эртаси тўғрисида ўйласа, куйинса ва унинг учун жонини тиксагина, унинг таланти ўсиши мумкин. Ҳалима борлиғича шунга интилади. Шунинг учун у шунчаки шеър битибгина қолмайди, куйиниб, ёниб ёзади, шунинг учун у шунчаки севдим деб қўя қолмайди, энтикиб, йиғлаб севади, ўз сўзи билан айтганда халқни ҳам, ота-онасини ҳам, севгилисини ҳам бола севгисидек юракдан, дилдан самимий севади, шунинг учун шунчаки қайғуриб ёки хафа бўлибгина қолмасдан, қаҳр билан ёмон кўради ёки юракдан йиғлайди: шунинг учун у шунчаки турмушни эмас, ҳамма учун энг катта ва бутун бахтни орзу қилади. Эҳтимол, Ҳалима шеърларининг юракка яқинлигининг остида ундаги мана шу самимийлик, табиийлик, табиатга хос азалий соддалик ётгандир».

ЕРҚИНЛИК

«Қизим Ҳалимахон!

Сизнинг «Ўзбекистон маданияти» газетасининг 29 август сониде босилган «Мен оламдан яралганман» сарлавҳали шеърингизни шу кунгёқ завқу шавқ билан ўқиб чиқдим.

Сизнинг бошқа шеърларингизда ҳам аллақандай ўйчанлик, фикрий теранликка, фалсафий умумлаштиришга мойиллик бор эди. Бу тамойил илгариги шеърларингизда заифроқ бўлса, бу гал жуда яққол кўринибди.

Шеърингизнинг шакли — унинг либоси-чи? Бу ҳам жуда зебо. Гўзал шакл — сермазмун шеърга жуда ярашибди, унга оро берибди! Шеърнинг вазни — мусиқаси — ўз овозингиздек мулойим, руҳпарвар чиқибди, қизим.

Ташбеҳларингиз, истиораларингиз баҳор гулларидек топ-тоза. Дадил, жарангдор мисраларингиз қудратли қаламинг маҳсули.

Мен оламдан яралганман
Демак, куёшдан,
Юлдузларнинг ёғдусидан,
Гулдан, оташдан,
Гўдакларнинг кулгусидан,
Бир томчи ёшдан.

Бу мисраларингиз шеър тилини тушунган шеърят мухлисларини маст қилади, бунга ишонаверинг! Шеърингизда фикрнинг мантикий ривожига жуда яхши.

Табиийлик — шеърнинг табииати, Ҳалимахон, зўракилик — унинг заволи. Мен фахрланиб айтаманки, сизнинг шеърингизда шу табиийлик мавжуд, бу нарса асарларингизга латифлик бағишлаб турибди.

Чақмоқ нима
Кўзларимнинг нури олдида.
Ёмғир нима
Қиприқларим дури олдида,
Олов нима
Юрагимнинг қўри олдида.—

каби мумтоз мисраларингизда санамнинг нозик адосию гулнинг таровати бор.

Шеърингизнинг охириги мисралари беихтиёр Умар Хайём ва Паҳлавон Маҳмудни эсга келтиради, ўзингизга аён, бу мутафаккирлар ўз рубойларида материянинг абадийлиги, унинг доимий ҳаракатда бўлиши хусусида гап юритадилар.

УМАР ХАЙЁМ:

Лойини муштлаб турган анови кулол —
Қилсайди ақл ила чуқурроқ ҳаёл,
Ҳеч қачон бунчалик тепкиламасди
Ота тупроғидан ясаркан сопол.

ПАҲЛАВОН МАҲМУД:

Гуркираган олов — дилим йўлдоши,
Тўлқин урган дарё — кўзларим ёши.
Кўзагирлар ясаётган ҳар кўза —
Кўҳна дўстлар ҳоки — қўли ё — боши.

Бу рубойларда гап, ҳозирча инсон закосидан қудратлироқ бир куч — ўлим ва унинг мантиқий оқибати устида боради. Хайём бу табиий оқимга таассуф аралаш табассум билан қарайди. Паҳлавон эса, бу мудҳиш оқибатни ўйлаганда ларзага тушади. Бунинг сабаби шуки, ўлим каби табиий заруратга Хайём соф фалсафий жиҳатдан ёндошган, Паҳлавон Маҳмуд эса, бу аччиқ ҳақиқатнинг ҳиссий — лирик жиҳатига кўпроқ эътибор берган.

Сиз эса, Ҳалимахон, Хайёмни ўйлатиб қўйган, Паҳлавон Маҳмудни ларзага келтирган ўлим ва унинг ман-

тиқий оқибати ҳақида сўз очиб, шундай ғамгин мавзуда ҳаётга муҳаббат тўла мадҳия ёзибсиз!

Табиатдан яралганман,
Бир кун қайтаман,
Унинг тоза сийнасига
Бошим қўйорман,
Одамзоднинг онасига
Қониб тўйорман.
Яна юлдуз, қуёш бўлиб,
Шабнам, дон бўлиб,
Адирларда майса бўлиб,

Қумдан тош бўлиб,
Яна ёш бўлиб,
Элга қайтаман.
Яна ҳаёт қўшиғини
Мағрур айтаман.

Лирик қаҳрамоннинг материалист файласуф сиймосида намоён бўлиши ва бундай шеърнинг сизнинг қаламингизга мансублиги мени беҳад қувонтирди.

Сизга сиҳат-саломатлик ва ижодий омад тилаб:

Тўхтасин Жалолов

Тошкент, 1972 йил

* * *

Ушбу мактуб матбуотда эълон қилинган, қутилмаганда қизим Ҳалимадан ташаккурнома олдим. Бунинг ҳам муҳтарам ўқувчилар эътиборига ҳавола қиламан:

АССАЛОМУ АЛАЙКУМ ҚАДРЛИ УСТОЗ!

1 сентябрь куни «Ўзбекистон маданияти» газетасини ўқиётиб, Сизнинг шеърим ҳақидаги мактуб-мақолангизни кўриб қолдим. Тўғриси, кўзларимга ишонмадим. Қайта-қайта ўқидим. Кун бўйи ҳаяжонланиб юрдим. Шундай бахтиёр бўлдимки, тасвирлаб беролмайман. Сизнинг одамга қанот, ҳаёт бағишлайдиган сўзларингиз мендаги умид ва ишончларни янада мустаҳкамлади, умримнинг мазмунини оширди. Оддий бир шеър ҳаваскорига шу қадар самимий, сидқидил баҳо берганингиз, камтарин

ва олижаноблигингиз учун минг марта таъзим қиламан. Шеър, шеърят шунчаки машғулот эмаслигини янада чуқурроқ тушундим. Сизнинг фикрларингиз менга кенг манзараларни очиб берди. Тасаввурим янада ёрқинлашди.

Эҳтиром ва таъзим билан қизингиз Ҳалима.

Шаҳрихон, 4 сентябрь, 1972 йил.

ШОИРА ЭЪТИБОР ОХУНОВА

Эътиборхон андижонлик, санъаткор оиласидан. 1935 йилда туғилган. Тошкент Давлат дорилфунунини би-тириб, республиканинг энг муъгабар газетаси «Совет Ўзбекистони»да адабиёт бўлими мудираси бўлиб ишлай-ди. Эътиборхон Охунова хушчеҳра, хушфеъл, хушназокат жувон. Шоираларимиз орасида энг сермахсули шу. 1964 йилдан 1974 йилгача назм ва насрда ўндан ортиқ китоб чиқариш ҳазил гап эмас, бу том маънода адабиёт заҳ-маткаши демак.

Эътиборхон шеърлари — ёшлик, хушнудлик қўшиқ-лари, меҳнат машаққатлари эвазига эришилган озодлик, бахтиёрлик шукроналаридир.

Шу маънода қуйидаги шеърга зеҳн солиб кўринг:

Жинчироқ тутатиб тунлари,
Ис ютган аёлнинг қизиман,
Зулматдай қоронғу кунлари,
Ешлиги уволнинг қизиман.

Лекин мен кўрмадим жинчироқ,
Утмадим панору кул ушлаб,
Ўйимда нур сочар минг чироқ,
Онамни кутаман нур тўшаб.

Ҳайқириқсиз, осуда, ўйчан бу шеърни шукрона де-май, нима ҳам деб атаймиз? Мухтасар, пурмаъно бу шеърда икки тарихий давр қамраб олинган, бири «жин-чироқ тутатиб, ёшлиги увол» ўтган оналар даври, ик-

кинчиси «минг чироқ» ёқиб, «нур тўшаб» оналарини кутган бахтиёр болалар даври. Қизиги шундаки, бу одатдаги шонр муболагаси эмас, яхлит ҳақиқат, бизлар босиб ўтган йўлнинг ҳаққоний, бадий ифодасидан иборат.

Халқдек содда, бола кулгусидек маъсум бу шеърга «ёшлиги увол» истиораси теран мазмун, ажиб бир майинлик, латифлик бахш этган. Зотан, бу истиора — ўзи бир ҳикоядир.

Маҳбуб нигоҳининг жозибаси, сеҳри ҳақида шонрлар айтмаган гап, улар ишлатмаган ташбеҳ бўлмаса керак. Бироқ манзур нигоҳининг қудрати ҳақида Раъно Узоқовача рўйрост гапирган шонра йўқ. Эътиборхон эса, манзур нигоҳида руҳий ҳолатни, туйғулар товланишини, ўзининг ташвишу тинчлигини, қувончу илинжини кўради.

Эътиборхоннинг яна бир нафис шеъри манзур табассуми, кулгиси, тунд ҳолати баёнидаки, биз уни ўқиганда кўзгуда маҳбуб туйғуларининг оний ўзгаришларини кўриб ҳайратда қоламиз.

Мана ўша шеър:

Кулар бўлсанг воз кечай, қуёш, шамъу чироқдан,
Кулишингдан мунаввар уйларим ҳам ўйларим.
Асар қолмас шу нафас чеккан ҳажру фироқдан,
Биргина табассумдан ҳумо қушдай куйларим.

Икки қош орасида кўриб қолсам тугунчак,
Мулки борлиқ кўзимга тугун каби тор ўлур,
Гўё дилим тўрига тутқун этар ўргимчак,
Ҳар қарашинг жаллоду кинриқларинг дор ўлур.

Шоиранинг яна бир шиддатли шеъри ошиқ-маъшуқлар косасига томган заҳри қотил, яъни гумон мавзуидаки, унинг ҳар томчиси ҳалокатангиздир. Гумон пайдо бўлган хонадонда ҳаловат бўлмайди, ҳаёт оғуға айланади, чунки шубҳа — инкордан ёмон.

Сўзларимдан йўқолди маъно,
Дилга сурон ташладинг раъно,
Ғарқ этгудек ҳаяжон-уммон,
Бонси гумон.
Рози эдим минг йил ҳижронга,
Рашкинг озор бермаса жонга,

Ҳамла қилсам тоғ бўлур тўфон,
Бонси гумон.

Бу яхши шеър, албатта. Аммо андак таҳрирга муҳтож. Агар шонра рози бўлса, мен шеър таркибидаги «ташладинг», «тўфон» сўзларини бошқа муносиброқ сўзлар билан алмаштириб қўярдим. Унда иккинчи мисра —

Дилга сурон солдинг-ку, раъно,

Олтинчи мисра —

Ҳамла қилсам тоғ бўлур талқон —

каби табиийроқ бўлиб чиқарди, иккинчи мисранинг ҳиссий таъсири яна ҳам кучаярди.

Шеършунослар орасида Эътиборхон ижоди ҳақида мухталиф фикрлар юради. Муҳолифлари шоирани вази, қофияга эътиборсизликда, китобларга қараб шеър ёзишда, ўзгаларнинг фикр, ташбеҳларини такрорлашда айблайдилар.

Мен бу даъвои рад этмоқчи эдим. Бироқ синчиклаб текширишларим муҳолифлар даъвосида жон борлигини кўрсатди. Чунончи, Саида Зуннунова билан Эътиборхоннинг «Сўнгги йўл» сарлавҳали шеърлари бор. Масалага моҳият эътибори билан қаралса, Эътиборхоннинг шеъри Саида шеърининг акс-садосидир. Ҳар икки шеърда ҳам тобут кўтариб кетаётган одамларнинг руҳий ҳолати устида гап боради (гўё бошқа мавзу қуриб кетгандай!).

Саида Зуннунова:

Қадамлар, шарпасиз, оғир қадамлар,
Кўзлар пардасига қалққан аччиқ ёш,
Энг сўнгги сафарга узатар,
Ҳамкасбми, қўшними ёки қариндош.

Эътибор Охунова:

Мунча маънос ўтар одамлар?
Мунча оғир кўчар қадамлар?
Бошлар мунча эгилмиш қуйи?
Юракларда зил-замин ўйи,
Эвоҳ!
Сўнгги йўлга борарди одам.

Бир қалдирғоч билан баҳор бўлмаганидек, бир мисол билан даъвои ҳам исбот қилиб бўлмайди. Рухсатингиз билан иккинчи мисол келтираман.

Р. Тагор:

Эвди менга садақадай сўзлама,
Узингни шоҳ, мени гадо кўзлама.

(Т. Жалолов таржимаси).

Эътиборхон:

Ерда туриб осмон сари бўйлама,
Сен шоҳ, ўзгаларни гадо ўйлама.

Эътиборхон шеърларида китобий сўзлар жуда кўп учрайди, айниқса адабиёт назариясига оид терминлар бир-бирига қалашиб ўқувчининг ғашини келтиради. Шоира бу сўзларни тасвирлаш воситалари ўрнида ишлатса ҳам, аслида улар манзара яратишга қобил эмас.

Эътиборхон «Лирика» номли тўпламига қуйидагича камтарона сўзларни ёзиб бизга тақдим этган эдилар: «Нафосат, шеърят мулкига кирмоқ учун изланиш йўлларида юрган қизингиздан хотира».

Демак, қизимиз изланишда. Шу гап менга тасалли беради. Чунки, излаган топар, деган матал бор.

Мен Эътиборхоннинг ижодий имкониятига, нафис шеърлар айтиб, дилбар ҳикоялар ёзиб, ўқувчиларни қувонтиришига ишонаман

ШОИРА НИЛУФАР

1972 йилда Ўзбекистон адабиёт ва санъат нашриёти «Қизлар дафтари» номли шеърлар мажмуасини босиб чиқарди. «Қизлар дафтари» ёш, умидбахш шоиралардан ўнтасининг танланган шеърларидан иборат.

Шулардан бири шоира Нилуфар — 1939 йилда Тошкентда туғилган. Шеърлари кўпдан бери вақтли матбуот саҳифаларида кўриниб туради. Бошқа шоиралардан фарқли ўлароқ ҳам бармоқ, ҳам аруз вазнида майин шеърлар ёзади. Самимий туйғулар билан тўла ғазалари ҳофизлар оғзидан тушмайди, радио орқали оламга таралиб, элимизга маънавий ҳаловат бағишлайди. 1974 йилда шоиранинг «Гул рози» номли янги шеърлар тўплами нашр этилди.

Нилуфар ғазалларидан ибo, ҳаё бўйи анқиб, шоиранинг ботиний гўзаллигидан далолат берса, унинг зоҳирий гўзаллиги табиатнинг расо, баркамол асари. Аёл зотида ички ва ташқи гўзалликнинг мувозанати, мутаносиблиги гавҳари ноёб, албатта.

Шоиранинг оқ атиргул япроғидай тиниқ юзидаги қора холи-чи, бунинг ўзи бир олам:

Атаблар гул деб отимни, Нилуфар не ҳаёлим бор,
Мисоли қатра шабнам баргида, дурдона холим бор.

Улуғ Ҳофиз:

Агар он турки шерозий ба даст орад дили моро,
Ба холи ҳиндуиш бахшам Самарқанду Бухороро,—

Таржимаси:

Агар кунглим шод этса, ўшал Шероз жонини,
Қаро холига бахш эткум Самарқанду Бухорони,—

деб хотамлик қилибдилар. Эҳтимол Шероз гўзали бундан ортиққа арзимас, борди-ю, гап Нилуфарнинг қора холи устида борса-чи, Самарқанду Бухоро ҳам гапми, мен Андижону Шаҳрихонни ҳам қўшиб беришга рози бўлардим.

Албатта бу гаплар шунчаки бир зарофат, тўғрироғи лирикалар шоҳи Хўжа Ҳофизнинг руҳини шод этиш хоҳиши холос.

Масалага жиддийроқ ёндошгудай бўлсак, Нилуфарнинг ипакдек майин ғазаллари (ҳассасига суяниб қолган) кекса арузни ёшартирганини эътироф қилишга тўғри келади. Бунинг учун юқорида матлаи келтирилган ғазални охиригача ўқиш кифоя деб ўйлайман.

Гул умрини ўтказар сувда ва булбул мангу орзуда
Яшарман элда осуда, бу бахти-баркамолим бор.

Гул унгай нуқра тонгида, малул ул сўлса рангида,
Йўқолгай ғамза баргида, менинг бахтим-ҳалолим бор.

Мисоли гул кулиб боқгум, қуёшдин нурли тож тақгум,
Дилим машғал қилиб ёқгум, вафодан наввиҳолим бор.

Кўзим кўзгусида ўйнар кўнгул оймасини акси,
Кўзимга кўз қири тушса ҳаёдин юзда олим бор.

Атаблар гулга мос айлаб, отим унга қиёс айлаб
Нилуфар унга хос айлаб, шунингдек арзи ҳолим бор.

Бу ғазалнинг афзалияти унинг самимийлигида, табиийлигида, албатта. Бу том маънода аёл туйғуларининг мавжи, аёл созининг садоси. Нилуфарнинг бу латиф ғазали классик ғазалнинг ҳамма талабларига жавоб беради-ю, унинг андозага тушиб қолган ташбеҳларидан холи. Гапнинг индаллосини айтганда, ҳозирги вақтда арузда оригинал ғазал ёзиш мушкулотнинг мушкулоти.

Зеро маҳбубининг юзини ой-қамарга, бўйини сарв ёхуд шамшодга, қошини меҳроб, ҳилолга, кўзларини чи-

роқ, чарос, юлдузга ўхшатиш, ҳажрни шомга, васлни тонг ёхуд жаннатга нисбат бериш, лабни лаъл ёхуд ёқутга ўхшатиш, лабдаги намни оби-ҳаёт дейиш, садаф деб тишга ишора қилиш, оғизнинг торлигини мавҳум нуқта дейиш, белининг бир тутамлигидан сўз очиб мурча-миён ёки торнаикбуд (ўргамчик тори) дейиш Фирдавсийдан Жомийгача, Навоидан Муқимийгача миллион мартаба такрорланган ташбеҳлардир, ҳозир бу такрорни қайта такрорлаш ўқувчини беҳузур қилишдан ўзга гап эмас.

Нилуфарнинг ижодий ютуғи шундаки, у бу шаблондан фойдаланмайди, бу андозадан андоза кўтармайди. Нилуфарнинг «Дурдона холи шабнам баргида», унингча «гул унгай нуқра тонгида, малул ул сўлса рангида, йўқолгай ғамза баргида». Булар янги — тоза ташбеҳлар. Шоиранинг:

Мисоли гул кулиб боқгум, қуёшдин нурли тож
тақгум,
Дилим машғал қилиб ёқгум, вафодан наввиҳолим
бор —

байти бу ғазалнинг зийнатидир. Гулдек кулиб боқмоқ, қуёшдан нурли тож киймоқ, дилни машғал қилиб ёқмоқ ва наввиҳол вафога эришмоқ Нилуфарнинг ижодий, маънавий инкишофидан далолат бериб туради.

Кўҳлик қизлар атрофида Одам Ато зурриётининг гирдикапалак бўлиши табиий албатта. Бунинг учун эр зотини айблаб бўлмайди. Бироқ уларнинг баъзилари ўз туйғуларини шундай дағал ифода қилишадими, муҳаббат таҳқирга, тақдидга айланади. Бу тоифа орасида изҳори муҳаббат заҳаролуд сўзлар билан бошланиб, пичоқ ўқталишгача бориб етади. Бунинг муҳаббатга даҳли йўқ, бу самимий туйғулар баёни эмас. Бу — ҳайвоний ҳирслар ғалаёни, беадаблик намоёнлиги, ёввойилик тантанаси.

Нилуфар мана шу маҳлуқлар адресига, «ер бетини қаро» қилганларга, «муҳаббатсиз наво» қилганларга қарата ажиб бир виқор билан (айни замонда) одоб ва назокат билан шундай жавоб берганки, бу ғазални ўқиган ҳам, эшитган ҳам ҳурматли шоирага таҳсин ўқийди.

Яхшиси бу латиф шеърни ўзингиз ўқиб, менинг мулоҳазаларимни ҳам ақл тарозисига солиб кўринг. Шояд ҳамфикр бўлиб чиқсак.

КИБРУ ҲАВО ҚИЛМА

Қўй эй, жоҳил, кўзинг бирла, менга ўтли нидо қилма,
Ки, қаҳринг ханжари бирла, бу жонимдан жудо қилма.
Маломат қушлари бул кун бошимда айланур, э воҳ,
Тегирмон тоши бирла, жисмим янчиб адо қилма.
Боқиб осмонга мағрурсан, оёғинг тепкилар ерни
Ки чиқсам деб, фалакка ер бетини кўп қаро қилма.

Тикан ботгандин аччиқдир сўзингни захри бу таңга,
Тилинг тигини чархлаб сен дилимни кўп яро қилма.
Нечун кўп чоҳ қазирсан, майлими анга ўзинг тушсанг,
Учолмассан, эмассан қуш, кўпам кибру ҳаво қилма.
Очиб гунча Нилуфар, сув юзиде тебраниб турса,
Етай деб гул висолига муҳаббатсиз наво қилма.

Нилуфарнинг қувноқ, дилбар тароналари янграб,
роққосалар юз ноз-ишва билан хиром этганда, ҳофизлар дилу жондан:

Ўйнагин, гулим, ўйна,
Шўхликларингни қўйма,
Шу гулгун ҳаётингдан
Завқ ила жўшиб куйла.

Қўлингда қувноқ созинг,
Бунчалар хуш овозинг,
Кўнглимга берар ором
Ҳар ишва-ю ҳар нозинг,—

деб куйлаганларида, биз шеърятдан, санъат сеҳридан ўзимизни покиза, хушнуд ва бахтиёр ҳис этамиз.

Ҳозир Нилуфарнинг ижодий инкишоф даври. Биз севимли шоирамизга ижодий омад тилаб, ундан дилрабо қўшиқлар кутамиз.

Шоирнинг шеъри, ёзувчининг асари эълон қилинганда ўқувчилардан хат олиши табиий ҳол. Аммо бир шоира

ижоди ҳақида мақола ёзган адабиётшунос олимга китобхондан хат келиши, бу хат олимнинг шаънига ҳамду санодан иборат бўлмай, аксинча шоира шеърларига шайдолик ифодаси бўлиши камёб ҳодисадир. Мана шундай ҳодиса менинг ҳаётимда содир бўлди. Нилуфар ҳақидаги мақолам эълон қилинганда, Андижоннинг Балиқчи районидаги тил-адабиёт муаллимидан бир хат олдим. Ижозатингиз билан шу хатни ҳам келтираман:

«Хурматли Тўхтасин ака! Мен Балиқчи районлик тил-адабиёт муаллими ва шеърят ҳавасмандиман. «Шарқ юлдузи» журналининг 1965 йил, 11-сониде шоира Нилуфарнинг ижоди ҳақида илиқ, ҳаққоний фикрингизни ўқиб жуда-жуда ҳузур қилдим. «Кибру ҳаво қилма» сарлавҳали газалини тўла келтирган экансиз. У менга ёқди. Нилуфар ижодига ҳурматим ортди. Мухаммас боғладим.

Сизни ҳамма асарларингизни қайта-қайта ўқиб кўп фойдаланаман. «Нафосат оламида», «Ўзбек шоирлари»ни кекса отахонларга ўқиб берсам, Сизни дуо қилишди. Айниқса «Олтин қафас» китобчангиз отахонларга жуда манзур бўлди.

Мухаммас ҳақида фикрингизни билишга чанқоқман. Самимий эҳтиром ила Аслий (А. Султонов)».

27 январь, 1976 йил.

КИБРУ ҲАВО ҚИЛМА

(Аслийнинг нилуфар газалига мухаммасидан)

Амал шовқий ила умр ичра ўтмассан, хато қилма,
Агар нисон эсанг ҳаддингдан ошма, ҳеч жафо қилма,
Бақирсанг ё керилсанг, одабийликни даъво қилма,
Қўй эй жоҳил, кўзинг бирла менга ўтли нидо қилма,
Ки қаҳринг ханжари бирла бу жонимдан жудо қилма,

Ҳаётда бир ачиқ кўрсанг, оёғинг тепкилар ерни,
Экин битмас қаро шўрсан, оёғинг тепкилар ерни,
Ҳали пишган эмас, гўрсан, оёғинг тепкилар ерни,
Боқиб осмонга мағрурсан, оёғинг тепкилар ерни,
Ки чиқсам деб фалакка ер бетини кўп қаро қилма.

Мухтарам Аслий! Қизим Нилуфар шеърлари сизнинг юрагингизда адабиётга меҳр уйғотаётганини фақат хушнудлик билан эътироф этишим мумкин, холос. Бу мен учун ҳам катта мукофотдир.

БИЗ ФОЙДАЛАНГАН МАНБАЛАР РЎИХАТИ

Ушбу рисолага материал излаб, ЎзФА Шарқшунослик институти шарқ қўл ёзмалари фондидаги қўйдаги китобларни кўриб чиқдик. (Рақамлар билан китобларнинг инвентарь номерларини кўрсатилган)

«Намунаи адабиёти тожик».	— 3241
«Қобул» журнали.	— 8773
«Таворихи хамсан шарқин».	— 1200
«Мунтахаб-таворих».	— 594
«Адабиёт парчалари».	— 1077
«Машҳур хотинлар».	— 3839
«Шўро».	— 8758
«Тазкирани Хусайний».	— 3678
«Субҳи гулшан».	— 3120
«Олами ислом».	— 1590
«Миръоти олам».	— 5
«Баёз».	— 4179
«Тазкирани хавотин».	— 3478
«Баёз».	— 5333
«Баёз».	— 1326
«Баёз».	— 3904
«Баёз».	— 1944
«Девони Маҳфий».	— 1269, 1851, 1871, 1898
«Тазкирани салотин».	— 2513
«Мажмуаттиш-шуаро».	— 273
«Баёз».	— 2666
«Баёз».	— 5028
«Девони Вайсий».	— 1837
«Машоҳири инсвон».	— 9307
«Баёзи Нодира».	— 4182
«Ашъори Роҷий Марғилоний».	— 5868
«Мифтоҳут-таворих».	— 5225
«Баёзи янги».	— 347
«Висту се адиба».	

«Ўзбек адабиёти тарихи хрестоматияси», (II том). Зебуннисо, «Шеърҳо», «Терма баёз» (Муаззамхон шеърларини ўз ичига олган китоб, Музаъйна Алавиянинг хусусий кутубхонасида), «Ашъори инсвон», Хосият Тиллахонова.

«ШЕЪРЛАР ВА ДОСТОН» (қўлёзма дафтар).

Ойдин Собирова.

«Тоғ қўшиғи».
«Чечан қўллар».
«Ойдин шеърлари».
«Чақалоқча чакмонча».
«Одамнинг қўли гул».
«Қизларжон».
«Ширин келди».
«Мардлик-мангулик».
«Хикоялар».
«Ширинга мактуб».

Маҳбуба Раҳим қизи.

«Шеърлар», (қўл ёзма).

Музаъйна Алавия.

«Севинчларим» шеър, ҳикоя ва очерклар.
«Ўзбек халқ қўшиқлари».
«Ўзбек халқ маросим қўшиқлари».

Зулфия.

«Асарлар», икки томлик.
«Куйларим сизга».
«Ўйлар».
«Стихотворения».
«Стихи».
«Юрагимга яқин кишилар».

Раъно Узоқова

«Субҳидамда учган қалдирғоч».

Санда Зуннунова.

«Бўйларингдан ўргилай».
«Шеърлар».
«Қўчалар чароғон».
«Нилуфар».

Эътибор Охунова.

«Годы».
«Дунай тўлқинлари».
«Марҳабо, баҳор».
«Субҳидам садолари».
«Отсюда Родины начало».
«Камалак».
«Бир жуфт терак».

Ўзбек Сабдуллаева

«Ялтироқ халқача».
«Қўзлари хумор».
«Том бошида тоғора».

Гулчеҳра Жўраева

«Умр дарё».
«Хаяжон».

Гулчеҳра Нуруллаева

«Орзуларим қоқди қанот».
«Ташкентское время».
«Иккинчи баҳор».
«Ташнаман».

Ойдин Ҳожиева

«Мен севган қўшиқ».
«Утренняя роса».
«Шабнам».
«Орзу гули».
«Манзиллар».

Ҳалима Худойбердиева

«Оқ олмалар».
«Чаман».

Ҳалима Қорабоева

«Қуёш қизи».
«Ҳарорат».

Нилуфар

«Гул рози».

МУНДАРИЖА

БИРИНЧИ КИТОВ

ОЙБЕК. «Ўзбек шонрали» ҳақида
Суз боши ўрнида 7
Иккинчи ва учинчи нашрга муаллиф
изоҳи 9

ЗЕБУННИСО БЕГИМ 11
Зебуннисо шеърлари 30

Пир шуд Зебуннисо 30
Тандин ажралсин 31
Чашми сурмаси нисбост 32
Зулфи ҳалқа 33
Нозини ман Зебуннисост 34
Лайли зотидан 35
Шакар металабам 36
Булбул аз гул бутзада 36

УВАЙСИЙ 37
Увайсий шеърлари 52

Увайсийман 52
Забонинини 53
Мастони-мастона 54
Қўндаланг 55
Дилбаро юзини уари 56
Қўзларини фироқида 57
Гулзор раъноланмасин 58
Ошиқ бўлмишам 59
Айлагани 60
Яхши 61
Ўргулай 62
Қўнгул доғ ўлди, доғ ўлди 63
Ўшитил аран аҳволимни 64
Ғанимат 65
Қимдурур 66
Ошиқона куз тута 67
Жафосини чекмайин бўлмас 68
Ушини издор офтоб 69
Увайсийнинг Фузулийга муҳаммаси 70
Увайсийнинг Жомийга муҳаммаси 71
Анор 72

НОДИРА (МОҲЛАР ОЙИМ) 73
Нодира шеърлари 90

Имтиҳон этиб кет 90
Фарҳод агар 91
Баҳор келди 92

Марҳабо 93
99 хушо, шипша аро 94
Кел, сенга эй шаҳи жаҳон 95
Аз ҳижри рудаш 96
Элдин инҳон ич 97
Келтур шароб 98
Гулга десам 99
Шитоб айлаб 100
Берай жон нисол ичра 101
Кетмади мендан қадаҳ 102
Соқий, менга қадаҳ тут 103
Дуғдин расмини наҳор ат 104
На гул сайр айла 105
Келгил, эй ёр 106
Он ки маҳжур 107
Маҳжунни бермангиз нисбат 108
Олам аро 109
Рўза 110
Барча аба 111
Шайх 112
Васл ўйини обод қилдим 113

МАҲЗУНА 114
Маҳзуна шеърлари 120

Мушоира 120
Муҳаммас 122
Саҳбога парвона 124

АШҶОРИ НИСВОН 125
«Ашъори Нисвон»дан намуна-
лар 141

Бир хотуннинг эридан зорлануб
сўйладиги 141
Бир хотун ҳасратини бўйла тасвир
эдар 143
Айрулиқ 144
Хотунлар муножоти 145
Қизларнинг ҳасрати 146
Яна таҳассур 148
Фарёди ятимиона 149
Залим эркаклардан Фарёд 151
Доғлари юрак 153
Сабр 154
Адижон аилзиласи 155
Марсиядан 156
Бир ятима қиз 157

Қайнонамга	153
Қандоқ қилар?	160
Жаҳонга хитоб	161
Ҳисоли ёрдин бошқа	162
Фасона	163
Ғазал-ақсона	164
Рехт гул	165
Бир ингоҳ	166
Боришмам!	167
Ҳасбиҳоли шараф хоним	168
Шарафи вуслат	169
Ширу шакар	170
Мухаммас	172
Нури маърифат	174
МУАЗЗАМХОН	176

Муаззамхон шеърлари . . . 184

Қўнғулумга озор ҳар соат	184
Дилбаримни ёд қилсам	185
Бемадору, бемадору, бемадору	186
Бул фалак жабуру жафони	188
Эй тамошгоҳи руҳинг	189
Эй сабо, жоним ҳалоқин айла,	190
жононимга араз	191
Сени шоми фироқингда	192
Дилрабо	193
Мисоли наъ	194
Хатинг айлар	195
Нола айлаб	196
Дўстлар, мен найзайинг	197
Еронлар шаҳрингизга бир ғарибман	198
Дўстлар, доғи жудоллик	199
Ғариблик юртида	200
Хат	201
На тил билан баён айлай	202
Марсия	204

НОЗИМА ХОНИМ . . . 204

Нозима хоним шеърлари . . . 213

Ҳасрат	213
Минг таассуф	214
Афсус	215
Эшон олимлар таърифида	217
Аё маҳкумалар	218
Қутлуг кўнинг муборак	219
Иқтилобнинг куёши	220
Масту ҳайрон айлади	221
Олам гулстондур бу кун	222
Хоразм ҳалфалари	223

Хоним суви	225
Шукур Оллақули қизи	226
Ожиза (Анабион Отамонова)	230
Ожиза шеърлари	231
Келмади, келмади	231
Туну тун	232
Қайси болдан олдингиз	233
Тар гулча	234
Усламан	235
САМАР БОНУ	237
Самар Бону ғазаллари	291
Нозук адолар	291
Бенаволар	293
Ғамсиз юрмадим ҳаргиз	294
Меҳрос ледим боболардан	295
Ишқсизлардан ишқонг	297
Менинг ҳоним хароб айлаб	300
Бону ғариб	301
Ғуссадан фориг бўлай	302
Ер жабо этди	303
Сени ишқингда, 9 жонон	304
Ҳамини ғамли қулларга	305
Ул шўх	306
Сени ишқингда, эдилбар	307
Фалак озоридан сад дод	308
Бўлди дил хуноблар	309
Жонфизо сўзлар	310
Унутмасман сени ҳаргиз	312
Бузор маҳшарин Бону	313
Ҳеч киши мендек	314
Сўнги сўз ўрнида	316
ИККИНЧИ КИТОБ	
Поклик сарчашмаси	324
Тоғ тароналари	339
Ойдиннинг ойдин йули	345
Музаффа Алавиа	349
Шоира Маҳбуба Раҳим қизи	352
Бемаҳал сўлган Раҳно	354
Қаламдай меҳнатқаш	361
Санданинг саолати	364
Шеърингиз гулчеҳраси	370
«Қиройи қизинг шундай бўлса»	377
Яна бир Гулчеҳра тавсифи	386
Туйгулар туғини	391
Ёрқинлик	397
Шоира Эътибор Охунова	401
Шоира Нилуфар	405
Биз фойдаланган мабала рўйхати	410